

ВОЛОДИМИР ОБРУЧОВ
ПЛУТОНІЯ

В. О. ОБРУЧОВ

ПЛУТОНІЯ

Переклад з видання географізу 1953 р.

ДЕРЖАВНЕ
УЧБОВО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
КИЇВ — 1955

Обкладинка, титульна сторінка, форзац художника *О. І. Паславської*

ПЕРЕДМОВА

Наша Земля існує вже багато мільйонів років, на протязі яких життя на поверхні зазнало великих змін. Згустки білкової речовини, що утворилися в теплій воді перших морів, мало-помалу ускладнюючись, перетворилися в ряд різноманітніших рослинних і тваринних організмів, які через незчисленні покоління досягли сучасного стану.

Цю зміну форм органічного життя можна простежити, вивчаючи їх рештки, що збереглися в товщах земної кори у вигляді окам'янілостей. Вони дають нам можливість досить повно уявити собі, які рослини і тварини населяли поверхню Землі в минулі часи, на протязі так званих геологічних періодів, яких налічують 11 з тих пір, відколи сформувалось органічне життя. І чим далі даний період від сучасності, тим більша різниця між формами властивого йому органічного життя і сучасними.

Вивченням форм цього минулого життя, їх особливостей, умов існування і причин змін, вимирання одних, розвитку і вдосконалення інших займається галузь науки, що називається палеонтологією. Її вивчають у деяких вищих школах. Але й кожній людині цікаво дістати хоча б загальне уявлення про форми і умови минулого життя. Це завдання і спробував я розв'язати в написаній мною книжці у вигляді науково-фантастичного роману. Можна було б показати, як на плитках каменю знаходять відбитки рослин і по окремих листках складають собі уявлення про ціле дерево або кущ; як з каменю вилучають різні черепашки, корали і рештки інших морських безхребетних, очищають їх, визначають їх назви; як з великою обережністю викопують кістки хребетних тварин і складають з них цілі скелети, по яких можна судити про зовнішній вигляд цих істот.

Але такі описи були б дуже довгі і нудні; вони потрібні лише студентам, майбутнім палеонтологам, а широкому колу читачів не дали б живого уявлення про минулі форми життя. Тому я обрав форму роману. Але як повести читача в цей світ давно зниклих істот і обстановки, в якій вони жили?

Я знаю лише два романи, в яких зроблено подібну спробу. Один — це роман Жуля Верна «Подорож до центра Землі», в якому вчені спускаються вглиб жерлом одного з вулканів Ісландії і знаходять підземні пустоти, населені загадковими істотами і зниклими тваринами, описаними невиразно. А назад на поверхню вчені випливають жерлом іншого вулкана плотом по киплячій воді і, нарешті, навіть по розплавленій масі. Все це дуже неправдоподібно. Жерла вулканів — це відкрита труба, що йде далеко вглиб, вони заповнені застиглою лавою; плотом по киплячій воді, а тим більше-по розжареній лаві, пливти неможливо. Геологічні помилки в цьому романі спонукали мене в 1915 р. створити «Плутонію». До цього випадку я ще нічого не писав для молодих читачів і не збирався цього робити.

Другий — роман Конан Дойля, в якому мандрівники в Південній Америці відкривають високе, труднодоступне плато, відрізане від усієї навколишньої місцевості і населене первісними людьми, великими людиноподібними мавпами і деякими тваринами, що вже зникли в інших місцях Землі. Діставшись на плато, дослідники зазнають різних пригод. Але в цьому романі також багато неправдоподібного; він знайомив читача лише з світом, близьким до сучасного, і справив на мене таке слабе враження, що я забув його назву, хоч читав його двічі і не дуже давно, значно пізніше, ніж роман Жуля Верна.

Хороший науково-фантастичний роман мусить бути правдоподібним, він повинен вселяти в читача переконання, що всі описувані події за певних умов можуть мати місце, що в них нема нічого надприродного, чудесного. Якщо в романі нагромаджені різні чудеса — це вже не роман, а казка для маленьких дітей, яким можна розповідати всякі небилиці.

Вже перші видання роману «Плутонія» показали, що він задовольняє вимоги правдоподібності. Я одержав від читачів немало листів, в яких одні цілком серйозно запитували, чому не споряджаються нові експедиції в Плутонію для вивчення підземного світу; інші пропонували себе як членів майбутніх експедицій; ще інші цікавились дальшою долею мандрівників, виведених в романі. Тому в останньому виданні «Плутонії» авторові довелося пояснити читачам у післямові, що для того, щоб ознайомити їх з тваринами і рослинами кількох минулих періодів у такій формі, ніби вони існують десь в надрах Землі і досі, він мусив прийняти як істину гіпотезу, що була висунута на початку минулого століття і серйозно обговорювалась тоді вченими. Вона докладно наводиться в передостанньому розділі («Наукова бесіда»), де організатор експедиції захищає її справедливість. Насправді ж наука давно вже її відкинула.

Автор сподівається, що і це видання¹ «Плутонії», як і минулі, викличе у молодих читачів бажання ближче ознайомитися з геологією і зайнятися цією цікавою наукою, яка з'ясовує склад і будову нашої планети і розповідає, які рослини і тварини населяли її в минулі періоди, як вони змінювались і приходили на зміну одно одному, поки з середовища тварин не висунулась мисляча істота — людина, що стала володарем Землі.

¹ Цю передмову автор написав до російського видання. - Прим. ред. українського видання.

НЕСПОДІВАНА ПРОПОЗИЦІЯ

Професор Каштанов, що вславився подорожами на Нову Землю і Шпіцберген та дослідженням полярного Уралу і займав кафедру геології в університеті, щойно повернувся з своєї лабораторії. Осінній семестр закінчився, лекції та екзамени припинились, і професор з задоволенням мріяв про тритижневі зимові канікули; не для безділля — о, ні! Це не старий, сповнений сил і здоров'я, він мав намір відпочити тільки днів два-три, а потім взятися з свіжими думками за вчену статтю про геологічне співвідношення Уралу і Нової Землі.

Присівши, чекаючи на обід, до письмового стола, Каштанов переглянув одержану за день пошту, перегорнув кілька наукових брошур, надісланих йому авторами, пробіг каталог наукових новин німецького книговидавництва. Нарешті, його увагу привернув до себе лист у великому жовтому конверті з адресою, написаною дуже чітким, але дрібним почерком.

Почерк своїх звичайних кореспондентів професор знав добре, і цей лист від незнайомої людини зацікавив його.

Каштанов розпечатав конверт і з здивуванням прочитав таке:

Мунку-Сардик, 1. XII 1913

Високошановний Петре Івановичу!

Знаючи Вашу досвідченість у полярних дослідженнях та інтерес, який Ви виявляєте до геології арктичного краю, я пропоную Вам взяти участь у великій експедиції, відряджуваній мною наступної весни на один або два роки для вивчення незвіданої частини Льодовитого океану. Якщо Ви принципово згодні, будьте ласкаві приїхати для особистих переговорів 2 січня 1914 року опівдні до Москви, готель «Метрополь», де цього дня і цієї години зберуться інші передбачувані учасники експедиції і я. Якщо безумовно відмовляєтесь, прошу повідомити на ту ж адресу. Витрати на поїздки в усякому разі будуть повернуті.

З цілковитою щирістю і повагою до Вас

Микола Інокентійович Труханов.

Професор опустил лист і замислився.

«Труханов? Ніби десь чув це прізвище, але де й коли? Здається, у зв'язку з питаннями геофізики чи астрономії. Треба довідатися. Це дуже цікаво. Живе десь на кордоні Монголії, а споряджає експедицію в Льодовитий океан!»

Каштанов простяг руку до телефона і викликав свого колегу, професора астрономії, який розказав таке: Труханов закінчив університет і присвятив себе геофізиці¹ та астрономії. Він нещодавно збудував обсерваторію на вершині гори Мунку-Сардик у Саянському хребті на кордоні Монголії, щоб скористуватися чистотою і прозорістю повітря Східного Сибіру протягом довгих зим, коли багато буває безхмарних днів і ночей. Але до чого тут полярні краї? Над Льодовитим океаном атмосфера в усякому разі менш сприятлива для астрономічних спостережень, ніж на горі Мунку-Сардик...

¹ **Геофізика** - наука про фізичну будову земної кулі, її магнітні, електричні властивості, силу тяжіння, радіоактивність, температуру глибин, фізичний стан надр.

На це запитання астроном не міг нічого відповісти, і Каштанову нічого не залишалось, як відкласти задоволення своєї цікавості до 2 січня. Він, звичайно, вирішив з'їздити до Москви.

НАРАДА В МОСКВІ

Опівдні 2 січня 1914 року професор Каштанов під'їхав автомобілем до готелю «Метрополь» і постукав у двері номера 133, який показав йому швейцар. Двері розчинилися, і професор опинився в просторій світлій кімнаті, де було вже кілька чоловік. Один із них підвівся назустріч Каштанову і, простягаючи йому руку, сказав:

— Ви акуратні, як годинник, Петре Івановичу, незважаючи на цю погоду, справжнісіньку сибірську пургу! Це добра ознака для нашої справи. Дуже радий, що ви прибули і що маю честь бачити вас у себе! Я — Труханов. Дозвольте познайомити вас з усіма присутніми.

Один по одному підвелись і були відрекомендовані Каштанову:

- Зоолог, приват-доцент Семен Семенович Папочкін.
- Метеоролог Головної фізичної обсерваторії Іван Андрійович Боровий.
- Ботанік і лікар Михайло Гнатович Громеко.

На круглому столі серед кімнати була розіслана велика карта арктичного краю, на якій різкими кольоровими лініями були нанесені маршрути експедицій за останні п'ятдесят років. На північ від Таймирського півострова була вже позначена земля, відкрита Вількіцьким тільки влітку 1913 року¹.

Коли всі сіли навколо стола, Труханов почав свою промову.

— Як показує вам ця карта, п'ять шостих арктичного краю між Сибіром, Північною Європою, Гренландією і Північною Америкою помережані маршрутами численних експедицій. Але дуже цікаве відкриття землі, зроблене нещодавно Вількіцьким, довело, що і в цьому краї можливі ще великі завоювання для науки. Треба тільки спрямувати свої зусилля доцільно, користуючись досвідом усіх попередників.

— Справу славних експедицій XVII і XVIII століть — Прончищева, Лаптева, Дежнева, Берінга — і досліджень Врангеля і Міддендорфа у першій половині XIX століття на крайній півночі Сибіру тепер продовжують експедиції Седова, Брусилова і Русанова, які вивчають Карське чи Баренцове море. У ті ж краї дістався і Вількіцький і, зрозуміло, продовжуватиме свої дослідження. Конкурувати з ними я не хочу.

— Мої плани, — продовжував Труханов після невеликої паузи, — торкаються іншої частини арктичного краю.

— Гляньте на цю велику білу пляму на північ від Чукотського півострова та Аляски, — жодна кольорова лінія її не перетинає! Бідолашна «Жаннетта», скута кригою, пропливла далі на південь від цієї плями. Останні експедиції

Свердруп і Амундсена працювали на схід, серед островів північноамериканського архіпелагу.

— Але в межах цієї плями повинна бути земля, нікому ще невідома, або великий острів, тільки вдвоє менший від Гренландії. Можливо, що там лежить цілий архіпелаг. Гляньте, на східному краї цієї плями нанесена проблематична земля, що її бачив здалека Крукер, на південному — Земля Кінан. Нансен гадає, що великої землі в цій частині Льодовитого океану немає; Пірі, навпаки, переконаний, що з мису Фоми Гоббарда він бачив на північному заході край великого материка.

¹ Тепер вона називається Північною Землею.

— Гарріс, учасник берегових і геодезичних знімань Сполучених Штатів Америки, впевнився в існуванні цього материка на підставі вивчення припливів і відпливів на північних берегах Аляски. За його словами, весь хід цих коливань морського рівня в морі Бофора доводить, що вони йдуть не з Тихого океану через вузьку й мілку Берінгову протоку, а з Атлантичного океану, по глибокому проміжку між Норвегією і Гренландією, а далі, між передбачуваним материком і берегами Аляски та Сибіру, ці коливання чимраз слабшають. Якби цього материка не було, припливна хвиля йшла б з Гренландського моря через північний полюс безпосередньо до берегів Аляски і Чукотської землі, не запізнюючись і не послаблюючись. Існування материка доводить ще й те, що в морі Бофора, відкритому на заході, західні вітри посилюють припливну хвилю, а східні послаблюють її, і різниця у висоті хвилі досягає двох метрів. Це можливе тільки у вузькому морі між двома материками. Від островів північноамериканського архіпелагу передбачуваний материк відокремлений тільки вузькою протокою. Коли б ця протока була широка — припливна хвиля Атлантичного океану могла б досягати берегів острова Банка, зустрічаючись тут з припливною хвилею, що обійшла цей материк із заходу і півдня, і обидві хвилі повинні були б знищувати одна одну. Але спостереження Мак-Клюра біля західного берега острова Банка показали, що тут все ще панує припливна хвиля, яка йде з заходу з моря Бофора.

— Отже, — закінчив Труханов свою доповідь, — існування материка або компактної групи великих островів у цій частині арктичного краю можна вважати майже безсумнівним і залишається тільки їх відкрити й оголосити, що вони належать Росії. Я довідався, що уряд Канади споряджає експедицію, яка має завданням проникнути влітку цього року в білу пляму зі сходу. Далі зволікати не можна — нам треба пройти в ті ж краї з півдня і південного заходу, з боку Берінгової протоки, інакше остання невідома частина Арктики буде цілком вивчена і зайнята англійцями.

— Ось чому я вирішив організувати і відрядити туди експедицію, а вас запрошую взяти в ній участь.

— Тепер дозвольте поінформувати вас про найближчі плани. Судно за типом «Фрама», але більш удосконалене на підставі досвіду останніх плавань, вже з осені будується. Цими днями його спустять на воду, і капітан поїде керувати його остаточним спорядженням. На кінець квітня, за контрактом, судно повинне бути цілком готове, і до 1 травня воно прибуде до Владивостока за членами експедиції. На початку травня ми знімемося з якоря і візьмемо прямий курс на Камчатку, де в Петропавловську навантажимо партію їздових собак з одним або двома камчадалами, що добре вміють керувати цими тваринами. Якщо нам цього не пощастить зробити на Камчатці, ми можемо взяти собак на Чукотському півострові, в Берінговій протоці, де доведеться приставати, щоб запаситися юколою¹ для собак і полярним одягом для людей. Пройшовши Берінгову протоку, ми попрямуємо не на північний захід, як «Жаннетта», а на північний схід, прямо до шуканої землі. Звичайно, незабаром ми зустрінемо кригу і пробиватимемося крізь неї якомога далі. Але дуже ймовірно, що на судні ми не допливемо до берегів цієї землі і висадимо санну експедицію, яка й повинна буде пройти якнайдалі на північ. Вона буде забезпечена — припасами на рік, на випадок зимівлі, якщо їй не пощастить до осені повернутися назад або коли судно, що крейсуватиме вздовж південного краю землі чи суцільної криги, не зможе підібрати експедицію до початку зимової полярної ночі. На краю землі судно залишатиме на певній віддалі один від одного склади з припасами,

¹ Юколою на півночі Сибіру називають сушену рибу, переважно з породи лососів, яку місцеві жителі готують про запас на зиму як харч для себе і собак.

щоб санна експедиція могла поповнити свої запаси і на другий рік, якщо її спіткне якийсь лих. Але ж, коли на кінець того літа судно не повернеться до якого-небудь порту, що має телеграфний зв'язок з Європою, навесні наступного року буде відряджена рятувальна експедиція, щоб відшукати судно і взяти санну партію.

— Як бачите, — закінчив Труханов, — хоч завданням експедиції не є досягти північного полюса з нової сторони, а тільки дослідити передбачуваний материк на північ від Берінгової протоки, проте і це завдання теж досить важке. В кращому разі ми повернемося на батьківщину пізньої осені цього року, можливо навіть не побачивши шуканої землі; але більш імовірно, що доведеться зимувати серед криги на судні чи на материку і повернутися на рік або два пізніше. В гіршому разі ми можемо загинути — це кожному з нас треба мати на увазі і влаштувати свої справи відповідним чином.

Після деякої мовчанки, під час якої кожний із слухачів міг обмірковувати своє відношення до справи, Труханов додав:

— Коли б хто-небудь з вас тепер, після роз'яснення плану експедиції, вважав для себе неможливим взяти в ній участь, то я попросив би його все-таки не говорити нікому про наш план до початку травня, щоб нас не змогли випередити іноземці.

— Якщо я не помиляюся, — зазначив Каштанов, — ви, Миколо Інокентійовичу, говорячи про санну експедицію, висловились: «ми її висадимо на берег або на кригу». Хіба ви самі не думаєте брати участі в дослідженні невідомого материка?

— На превеликий жаль, ні, Петре Івановичу. Я поїду з вами на судні і залишусь на ньому, бо ходити пішки майже не можу. Адже в мене одна нога нижче коліна штучна; я так невдало зламав її під час подорожі по диких Саянах, що став інвалідом, здатним тільки до сидячого життя.

— Хто ж поїде з санною експедицією?

— Всі присутні, крім мене і капітана, а також один або два камчадали чи чукчі, тобто п'ять або шість чоловік. Дослідження всіх трьох царств природи буде забезпечене, а метеоролог, крім атмосферних явищ, бере на себе визначення довгот і широт. Чи не так, Іване Андрійовичу?

— Цілком вірно, я маю достатній досвід щодо цього, — відповів Боровий.

— Я не наполягаю на негайному розв'язанні питання про участь в експедиції, — продовжував Труханов. — Хай кожний обміркує мою пропозицію спокійно на самоті.

— Коли ж треба дати остаточну відповідь? — запитав Папочкін.

— Через тиждень у цей же час. Більшого строку на міркування я, на жаль, дати вам не можу, бо, коли хто-небудь відмовиться, я мушу шукати іншого відповідного спеціаліста, а в кінці січня повинен повернутися до Сибіру, щоб улаштувати справи своєї обсерваторії, яку залишаю на довгий час.

Через тиждень того ж Таки часу в номері Труханова зібрались ті самі особи, крім капітана, який уже виїхав приймати корабель. Ніхто з учених не відмовився від участі в експедиції, надто спокусливий, незважаючи на труднощі й небезпеки, що були попереду. Труханов був захоплений, він сказав, що ця однотайність і відсутність вагань серед учасників наперед гарантує успіх справи. План обмірковувався вдруge, і кожний учасник робив зауваження за своєю спеціальністю відносно потрібного наукового і особистого спорядження.

Другого дня всі роз'їхались у різні сторони, щоб приготуватися до експедиції і закінчити особисті справи.

В ДАЛЕКУ ДОРОГУ

20 квітня сибірським експресом виїжджали одночасно з Москви професор Каштанов, зоолог Папочкін, метеоролог Боровий і лікар Громеко, які зібрались за умовою з різних кінців Росії; через десять днів вони прибули на вокзал Владивостока.

В готелі, вказаному їм заздалегідь, наші мандрівники застали вже Труханова; він прибув на тиждень раніше, щоб зробити закупки і прийняти замовлені речі. Наступного дня, 1 травня, всі п'ятеро зустрічали судно «Полярна зоря», що причалило до порту; з капітанського містка до них посміхалось обвітрене обличчя капітана.

Протягом трьох днів на судно вантажили вугілля, мастильні матеріали, всілякі харчі, різні предмети наукового спорядження і особистого багажу членів експедиції, які на третій день самі перебрались на судно.

Вранці 4 травня все було готове, митні формальності закінчені, команда і пасажери на місцях.

Плавню розрізуючи хвилі бухти Золотого Рогу, «Полярна зоря» опівдні обігнула Осячі Вуха і попрямувала повз острів Руський на схід. Усі п'ять членів експедиції з капітанського містка проводжали поглядами місто, що розташувалось амфітеатром на сопках, позад зеленої бухти, і зараз спливало в далечінь. У кожного з них мимохіть промайнула думка: чи побачу я коли-небудь знову ці береги і батьківщину взагалі? І кожному ставало трохи сумно. Але свіжий морський вітер і легке похитування судна, що почалося після виходу з бухти, швидко обірвали берегові спогади.

Почувся гонг, що закликав на сніданок, і мандрівники, кинувши останній погляд на темну смугу рідного берега, який залишився позаду, спустилися в кают-компанію.

Після сніданку всі знову вийшли на палубу, щоб глянути на темну масу острова Аскольда — останній клопоть рідної землі аж до Камчатки. Поминувши острів, «Полярна зоря» повернула на схід; вітер ущух, і судно плавно розтинало голубі хвилі Японського моря, що відступало тепер на південь і схід за горизонт. Тільки на півночі, на віддалі п'ятнадцяти-двадцяти кілометрів, тягнулася темна лінія уссурійського берега. На заході сонця, за мисом Поворотним, і ця лінія швидко зникла з очей.

Судно круто повернуло на північний схід.

— В який порт ми прямуємо?

— Ні в який, якщо сильний шторм не примусить нас зробити цього. Але барометр стоїть високо, і до Курильських островів шторму не передбачається.

— А там?

— Там холодне Охотське море напевне завдасть нам неприємностей. Цей поганий куток Тихого океану завжди дається взнаки суднам, що йдуть у напрямі до Камчатки. Раптові шторми, тумани, дощ або сніг, особливо навесні і восени, бувають там постійно. Але це буде для нас підготовкою до полярних умов.

Море було спокійне, і всі цієї ночі виспалися добре й відпочили після метушні та клопоту дорожніх готувань. Але наступного дня передбачення Труханова справдилося. Барометр різко впав, подув пронизливий норд-вест (північно-західний вітер), небо вкрилося сірими хмарами і пішов дрібний осінній дощ. На широті мису Терпіння «Полярна зоря» повернула майже на схід і ввійшла у відкрите Охотське море, щораз більше віддаляючись від Сахаліну. Почалася сильна бокова качка, і мандрівники провели дуже неспокійну ніч.

Другого дня погода не покращала. Дощ і сніг чергувались між собою. Темні хвилі з білими гребенями піни плавно накочувались на лівий борт, обливаючи бризками всю палубу. Довелося сидіти в кают-компанії, коротаючи час за балачками. Папочкін і Боровий, на яких погано впливала хитавиця, не з'являлися ні за сніданком, ні за обідом. Капітан сходив з свого поста в рубці тільки на короткий час. На щастя, шторм не був великий і за ніч навіть послабшав. Вранці спереду показала темна маса острова Парамушир, найбільшого в північній частині Курильських, а праворуч видно було менші острови Маканруші та Онекотан з вулканом Тоорусир, з якого підіймався густий стовп диму. Вітер ущух, і дим ішов прямо вгору, розпливаючись у верхніх шарах атмосфери на сіру хмару, ледве помітну на похмурному небі. За кілька миль на південь із води велетенським стовпом прямо вгору підносилася скеля Авоссі, ніби велетенський чорний палець, що погрожував судну. Біла смуга прибою різко окреслювала його основу від поверхні моря, що при сірому освітленні здавалося оливково-зеленим.

— Які похмурі ці острови! — вигукнув Папочкін, вийшовши на палубу при звістці, що видно землю. — Чорні й червонуваті понурі скелі, сланкий чагарник.

— І постійні тумани; влітку дощі, взимку хуртовини, — додав Труханов. — І все-таки люди живуть тут.

— Курильські острови поспіль вулканічного походження, — пояснив Каштанов. — На них налічують двадцять три вулкани, з яких шістнадцять діють більш-менш постійно. Це пасмо, що з'єднує Камчатку з Японією, тягнеться по західному краю великого провалу морського дна, западини Тускарора, яка досягає дев'яти з половиною тисяч метрів глибини. Лінії великих розламів земної кори звичайно супроводжуються вулканами, а часті землетруси доводять, що рухи в земній корі ще тривають і рівновага порушується.

КРАЇНА ДИМУЧИХ СОПОК

Після полудня ходовий вітер дав змогу розпустити всі паруси, і «Полярна зоря» з подвоєною швидкістю понеслась до Камчатки, яку вже видно було на горизонті. Незабаром зрівнялися з мисом Лопатка, а потім перед очима мандрівників простягнулася лінія вулканів-сопок. Одні були конічні, інші притуплені, з'єднані одна з одною рівними гребенями невисоких хребтів. Сніг, що вкривав стрункі конуси сопок та гребінь проміжного хребта, яскраво білів на темному фоні неба. Місячна ніч дала змогу безпечно ввійти у вузькі ворота Авачинської бухти. Прибравши вітрила, «Полярна зоря» тихим ходом пройшла між високими скелями воріт і опинилася в великій бухті, на берегах якої жоден вогник не виказував присутності людини. Було вже за північ, і маленьке місто Петропавловськ давно спало. Спокійні води бухти відсвічували сріблом при яскравому світлі місяця, а на півночі, в далечині, підносився стрункий конус Авачинської сопки, ніби білий привид на темному фоні неба. В повітрі відчувався легкий морозець. Здавалося, що Камчатка ще в обіймах зимового сну.

Через годину судно кинуло якір за сотню кроків від берега, біля сонного містечка. Брязкіт ланцюгів розбуркав собак, і нічну тишу порушили гавкіт і виття, на які, проте, ніхто з городян не звернув уваги. Цей концерт повторювався не раз і, очевидно, був звичним явищем.

Вранці мандрівники прокинулися від біганини й метушні, що почалася на палубі. Навантажували вугілля, прісну воду, провізію. Всі поспішили нагору. Яскраве сонце піднялося вже високо над горами, і місто ожило.

Після довгого плавання всім хотілося відчутти під ногами твердий ґрунт: тому поснідали нашвидку і, щоб переправитися на берег, скористувалися шлюпкою, яка йшла за провізією. Там уже все населення Петропавловська, від малих до старих, що ледве пересували ноги, зібралось, щоб подивитися на судно та його пасажирів, почути останні новини з далекої батьківщини, довідатися, чи не привезено потрібних їм товарів.

Позаду юрби на положистому схилі розташувалися в мальовничому безладді убогі хатки городян, серед яких своєю величиною і солідністю вирізнялися будівлі: міської школи, лікарні, новий будинок губернського управління та кілька торговельних складів.

Мандрівників вразила відсутність чого-небудь схожого на вулиці. Хатки були розкидані так, як спало на думку будівельникам і господарям: одні стояли лицем до бухти, інші боком, а то навіть і навскоси. Навколо кожного будинку розташувалися комори, хлівці, повітки для худоби, вішалки для юколи. В багатьох місцях лежали ще купи й поля брудного снігу, з-під якого до моря текли струмки каламутної води, і прохожим доводилося перестрибувати через них, бо ні тротуарів, ні містків не було.

Всіх вразила майже повна відсутність свійських птахів і дрібних тварин. Це пояснювалось тим, що їздові собаки, без яких на Камчатці існувати не можна, знищують всяку дрібну живність, особливо під кінець зими, коли вичерпуються запаси юколи і собак тримають надголодь. Цих собак, красивих і мохнатих звірів різної масті, було видно навколо всіх будинків. Одні грілися на сонці у мальовничих позах, інші порпалися в покидьках, треті загризалися або гралися один з одним. Мандрівники з цікавістю розглядали цих тварин, родичі яких повинні були взяти участь в експедиції «Полярної зорі» під час пересування по снігах і кризі невідомої землі. На Камчатці зимовий шлях закінчився і настало повне бездоріжжя, а тому собаки користувалися тепер заслуженим відпочинком і незаслуженим великим постом, що був помітний по їх запалих боках і голодних поглядах.

Незважаючи на зигзаги, які доводилося постійно робити між будинками та їх прибудовами, мандрівники менш як за півгодини обійшли все місто і вийшли за його межі, де ботанік сподівався зібрати весняну флору. Але його сподівання не справдились — скрізь лежав ще глибокий сніг, і тільки на більш крутому косогорі, що встиг відтанути, було знайдено молоде листя анемонів¹. Весна на Камчатці, внаслідок великої кількості снігу, що випадає взимку, і впливу холодного Охотського моря, починається пізно, і земля звільняється від снігу тільки наприкінці травня. Але зате і осінь затягується до половини або кінця листопада.

З високої околиці міста розгортався чудовий вид на всю Авачинську бухту, оточену кільцем гір, які подекуди круто спадали темними урвищами до гладіні вод, подекуди ж збігали положистими схилами, розрізані долинами річок, що вже звільнилися від пут зими.

Кільце гір відступало від берега бухти тільки на заході, де видно було низовинну дельту річки Авачі. Біля гирла річки можна було розпізнати хатки однойменного селища, єдиного, крім Петропавловська, жилого місця на березі цього чудового басейну, який має близько двадцяти кілометрів у поперечнику, може вмістити флоти всіх великих і малих держав. Він прекрасно захищений від моря і, незважаючи на це, вражає глядачів своєю безлюдністю. На його гладкій поверхні не білів жоден парус; зате порослі лісом гори, що обступили його, білили ще під зимовим покривом.

Зійшовши до берега, наші мандрівники стали свідками цікавої картини. Біля води стояли, зв'язані по парі, тридцять собак, призначених для експедиції. Їх обступили кілька матросів і натовп цікавих людей, але вони були дуже неспокійні — скавчали, гризлися і пробували втекти. На воді біля берега стояв великий незграбний човен, куди збиралися вантажити цю зграю. Коренастий чоловік, оголений до пояса, очевидно каюр, тобто собакогон, схопив за зашийок пару тварин, що пручалися й скавчали, відніс їх у човен і посадив біля корми. Але щойно він повернувся до них спиною, щоб іти за другою парою, як розумні собаки, яким, очевидно, не подобалась подорож по воді, вискочили на берег і змішалися з іншими. Це повторилося кілька разів на загальну розвагу глядачів. Не допомагали ні стусани, ні покрики, — собаки не хотіли залишати своєї батьківщини. Каюр у нестямі лаяв собак російськими й камчадальськими поганими словами, глядачі реготали і подавали різні поради, собаки вили, — лемент був неймовірний.

Нарешті каюр придумав дотепний, хоч і не дуже приємний для кудлатих пасажирів, спосіб посадки. Він відпихнув човен кроків на п'ять від берега, дав у руки його причала одному з матросів, і потім почав кидати собак по парі через воду в човен, незважаючи на їх опір. Звиваючись у повітрі, собаки падали на дно, дерлися передніми ногами на борт і вили несамовито, але стрибати у воду все ж не наважувались. Коли човен був повний неспокійними парами, які й далі продовжували стрибати та скавчати, його підвели носом до берега. Матроси і каюр швидко вскочили і взяли за весла. При першому ж помахові весел зграя, немов зачарована, стихла і мовчала протягом усієї переправи. Але тільки-но човен стукнувся об корпус «Полярної зорі», як концерт відновився з подвоєною силою. З берега було видно, як собак парами піднімали на палубу в кошику, спущеному з борту судна на вірвовці, і як каюр носив їх у відведену загороду, де добра порція юколи примусила їх примиритися з своєю долею.

Метушня на палубі, брязкіт якірного ланцюга і скавчання стривожених собак рано розбудили другого дня мандрівників, які не полінувалися зійти нагору, щоб востаннє глянути на містечко і його жителів, які зібралися на березі проважати судно. Під вигуки «ура»,

¹ Анемони - ранньоквітучі трав'янисті рослини, наприклад, проліски, сон і ін.

«щасливої дороги», що супроводжувались маханням шапками і хустками, та під виття собак «Полярна зоря» зробила плавний поворот і на повний хід попрямувала через бухту до воріт. Берег швидко відступав у далечінь і одночасно з тим на задньому плані з-за найближчих до міста гір почав випливати сніжно-білий конус Авачинської сопки. Тонким, прозорим струмочком з її вершини вився димок.

— Задиміла наша сопка! — почувся голос за спиною мандрівників, які стояли біля борту і милувалися красивою картиною.

Всі оглянулися. Це був той енергійний чоловік, що напередодні перекидав собак у човен. Тепер він був одягнений у кухлянку — куртку з оленього хутра шерстю наверх. Вузький і трохи косий проріз його карих очей, випнуті вилиці, смуглявий колір обличчя, приплесканий ніс і ріденькі чорні вусики одразу виявляли його монгольське походження. Він, посміхаючись, дивився на мандрівників.

— Це новий член нашої експедиції — Іля Степанович Іголкін, начальник тридцяти собак і каюр передньої нарти, який навчить нас керувати цими неспокійними тваринами, — сказав Труханов, вітаючись з каюром.

— Наші собаки дуже спокійні, пане начальнику! — відказав той. — Вони вже вгамувалися. Адже залишати батьківщину нікому не охота, тому вони й вили.

Коли Іголкін відійшов до собак, Труханов передав товаришам відомості про цього члена експедиції. Іголкін був родом із Забайкалля, з бурят-козаків якоїсь станиці на кордоні Монголії, і брав участь у війні з Японією, після якої залишився у Владивостоку. Завезла його на Камчатку наукова експедиція, і йому сподобалась країна димучих сопок, її привілля, рибні багатства, полювання на ведмедів. Він знайшов тут другу батьківщину, швидко пристосувався до своєрідних умов тамтешнього життя і став відомий усьому Петропавловську, як спритний каюр і провідник любителів полювання. Взяти участь в експедиції Труханова його спокусила висока плата, видана йому за рік наперед, що дала йому можливість збудувати будинок і придбати худобу та знаряддя промислу.

Через годину після підняття якоря «Полярна зоря» входила вже у ворота Авачинської бухти, що тягнуться на п'ять з чимось кілометрів. Праворуч біля входу, проти стрімких скель мису Бабушкіна, з моря чорнів брилою величезний Бабушкін камінь, близько ста метрів заввишки, з плоскою вершиною, дуже зручною для гніздування морських птахів.

Сотні чайок, бакланів та інших пернатих, сполоханих шумом машини, закружляли навколо цієї скелі, сповнюючи повітря різкими криками.

Обігнувши мис Дальній з маяком, «Полярна зоря» круто повернула на північний схід і попрямувала понад східним берегом Камчатки,

На березі кричали «ура», «щасливої дороги», розмахували шапками й хустками.

поступово віддаляючись від нього.

Два дні спостерігати не було чого. Крім того, дув холодний норд-вест, наносячи то дощ, то крупу або сніг. Море було неспокійне, і теплі каюти більше приваблювали, ніж мокра палуба.

Нарешті вітер ущух, але зате з'явилась плаваюча крига і тумани. Два дні йшли тихим ходом, щоб не наскочити на крижане поле. Коли виявилась погода, праворуч показався берег скелястого острова Св. Лаврентія, а ліворуч — мис Чукотський. На захід від останнього, на березі глибокої бухти Провидіння, була факторія; там для експедиції було складене вугілля, завезене завчасно зафрахтованим судном. «Полярна зоря» віддала якір, і почалося вантаження вугілля. Після тижневого плавання всі поспішили на берег. Але берегові скелі не давали простору для екскурсії, а сніг ще вкривав схили, і тільки невелика площа навколо факторії була вільна від нього.

БЕРІНГОВА ПРОТОКА

Через два дні, навантаживши вугілля, «Полярна зоря» обігнула Чукотський мис і ввійшла в Берінгову протоку, тримаючись ближче до материка Азії, де низькі гори круто спадали до морського берега або положисто збігали до широких долин, що йшли в глиб цієї сумної країни. Хоч був уже кінець травня, але всюди ще виднілися великі поля снігу, і тільки круті південні й південно-західні схили гір були цілком вільні від нього і вже зеленіли молодою травичкою або свіжими листочками на низьких, сланких кущах полярної верби й берези.

По зелених хвилях протоки часто клубочився туман, заступаючи далечінь. Небо постійно вкривалося низькими свинцевими хмарами, що посипали палубу або дощем, або снігом. З-за хмар іноді визирало сонце, що давало багато світла, але мало тепла. І під сонячним промінням негостинні береги крайнього північного сходу Азії втрачали свій безрадісний характер.

Коли туман розступався чи розвіювався під поривами вітру, що вкривав зелені хвилі білими баранцями, на сході можна було розглядіти рівний берег Америки, який ледве синів у далечині. Плаваюча крига зустрічалась чимраз частіше, але не суцільними масами, а невеликими полями або ж у вигляді красивих торосів, химерними обрисами яких захоплювалися люди, що не бували в північних морях.

Наближенню більш значного крижаного поля звичайно передувала поява смуги туману, тому капітани суден завжди мали можливість ухилитися в той чи інший бік, щоб не зіткнутися з крижинами. Але тут це ще не так небезпечно, як у північній частині Атлантичного океану, де можуть зустрітися айсберги, небезпечні для суден, бо ці крижані гори, які течією відносило на південь, поступово підтають у своїй підводній частині, внаслідок чого надводна частина набуває нестійкої рівноваги і гора від незначної причини — пориву вітру, пострілу, навіть голосного вигуку — може перевернутися і затопити судно, що рискнуло підійти до неї надто близько.

Береги здавалися мертвими: не видно було ні димку, ні людини або тварини. Тому велике було здивування наших мандрівників, які зібралися на палубі, коли з невеликої бухти, що раптом з'явилася за скелястим мисом, швидко виплив човен з одним гребцем, який посилено працював веслами, плывучи навперейми «Полярній зорі». Але коли він помітив, що корабель його випереджає, то почав кричати й махати хусткою.

Капітан подав сигнал уповільнити хід і прокричав у рупор, щоб човен плыв до судна. Коли човен наблизився, то виявилось, що це чукотська байдара. Капітан, гадаючи, що якийсь чукча зупинив судно, щоб випросити собі спирту або тютюну, хотів уже гукнути «повний вперед». Але гребець, який був уже зовсім близько, закричав:

— Бога ради, візьміть мене на борт.

Машину застопорили, і байдара підпливла до борту. Спустили трап. Незнайомець швидко піднявся на палубу, зняв свою хутряну шапку з навушниками і, звертаючись до членів експедиції, радісно промовив:

— Дякую вам, тепер я врятований!

Це була росла, широка в плечах людина, з засмаглим лицем, голубими очима й скуйовдженою світлою бородою. Вітер розмітав його рудувате волосся, мабуть давно вже не стрижене. Він був одягнений по-чукотському і в лівій руці тримав невеликий, але, очевидно, дуже важкий шкіряний мішок.

Труханов підійшов до незнайомця, простягаючи руку, і сказав:

— Ви, очевидно, зазнали корабельної аварії?

При звуках російської мови обличчя незнайомця просяяло. Він швидким поглядом оглянув всіх членів експедиції, поставив свій мішок на палубу і почав по черзі потискувати всім руки, говорячи покvapно російською мовою:

— Яз радістю бачу, що ви мої земляки! Адже я росіянин, Яків Макшеев з Єкатеринбурга. От щастя яке — і судно зустрів, і до росіян потрапив!

— Я відкрив на чукотському березі золоту копальню. Запаси харчів у мене вийшли і мимоволі довелося кинути її. Я пливу вже другий день на південь з надією добратися до населеного місця. Дайте мені, будь ласка, поїсти, я вже два дні живлюсь тільки морськими черепашками.

Труханов у супроводі інших мандрівників повів нового пасажера до кают-компанії, де йому запропонували холодну закуску і чай, щоб він трохи підкріпився, поки приготують обід.

Запихаючи за обидві щоки, Макшеев розповів історію своїх пригод:

— Я за професією гірничий інженер і останнім часом працював на золотих копальнях в Сибіру та на Далекому Сході. Натура в мене непосидяча, люблю мандрувати, знайомитися з новими місцями, і коли минулого року я почув від місцевих жителів, що, за чутками, на Чукотці є золото, то вирішив податися туди на розшуки його. Правду кажучи, мене вабило туди не так золото, як бажання ознайомитися з цим віддаленим маловідомим краєм.

— У супроводі двох місцевих жителів, що зголосилися пристати до мене в компанію, я вирушив у дорогу і благополучно зійшов на чукотський берег, де мені незабаром вдалося знайти багате золотоносне розсипище і намити чимало золота. Запас продовольства у нас був обмежений, а я мав намір залишитися там ще на деякий час; тому я відіслав своїх супутників у найближче селище чукчів за продуктами, але вони досі не повернулись, хоч з того часу минуло вже понад місяць.

Коли Макшеев закінчив своє оповідання, Труханов сказав йому, що «Полярна зоря» не торговельне судно і що, поспішаючи на північ, вони не можуть везти його в який-небудь порт.

— Ми можемо тільки передати вас на зустрічне судно, — закінчив він.

— Але коли ваше судно не торговельне, то чим же воно займається, куди воно прямує?

— Воно везе російську полярну експедицію, членів якої ви бачите перед собою, і йде в море Бофора.

— Ну що ж, доведеться мені, мабуть, до слушного часу поплавати з вами, якщо ви не захочете висадити мене, як Робінзона, на безлюдний острів! — засміявся Макшеев. — Але я розповів вам, що в мене нічого немає, крім того, що на мені: ні білизни, ні пристойного одягу, нічого, крім презренного металу, який дасть мені змогу розрахуватися з вами.

— Про це не може бути й мови, — перепинив його Труханов. — Ми допомогли землякові викрутитися з біди й дуже раді цьому. Білизни й одягу у нас досить, ви майже однакові на зріст зі мною і такої ж комплекції!

Макшееву дали вільну каюту, де він міг умитися, переодягтися і скласти своє золото. Увечері він був у кают-компанії, маючи вже зовсім інший вигляд, і розважав мандрівників оповіданнями про свої пригоди. Новий пасажир справив на всіх якнайприємніше враження, і, коли він пішов спати, Труханов звернувся до членів експедиції з запитанням:

— Чи не запросити нам його до свого товариства? Це, очевидно, енергійна, дужа й бувала людина з приємною товариською вдачею, яка буде корисна завжди при всяких обставинах.

— Так, і цілком культурна, незважаючи на своє важке життя в диких, малонаселених місцях, — зауважив Каштанов.

— Знає ескімоську мову, що може придатися на передбачуваній землі, яка, коли заселена, то ескімосами, — додав Громеко.

— Мабуть і справді запропоную йому взяти участь в експедиції з вашої спільної згоди, — закінчив розмову Труханов, — або краще зачекаю кілька днів, все одно йому діватися нікуди, і ми познайомимося з ним ближче.

Наступного ранку на прохання Макшеева «Полярна зоря» звернула з свого курсу в гирло великої губи Св. Лаврентія, на північному березі якої була його золота копальня. Він хотів захопити своє скромне майно і, крім того, запропонував Труханову розібрати і повезти з собою невеликий будиночок, який, може, надасться експедиції під час зимівлі на шуканій землі. Цей будиночок з коморою складався з добре пригнаних одна до одної частин, і за кілька годин його можна було розібрати і навантажити на судно. «Полярна зоря» пристала до берега, і вся команда разом з пасажирами взялася за роботу. До полудня будиночок уже був навантажений на палубу, і судно продовжувало свій шлях на північ.

ШУКАЮЧИ НЕВІДОМУ ЗЕМЛЮ

Пізно увечері, коли незахідне вже сонце пливло червоною кулею на північному горизонті, «Полярна зоря» вийшла з Берінгової протоки в Льодовитий океан.

У далечині, на заході, було видно північно-східний кінець Азії — мис Дежнева, на крутих схилах якого багряніли освітлені сонцем численні снігові поля. Мандрівники послали останнє привітання негостинному, безлюдному берегові, який все ж становив частину рідної землі.

На сході в легкому тумані можна було розглядіти мис принца Уельського, що залишився вже позаду. Попереду море було майже вільне від криги. Останній час панували

південні вітри, які разом з теплою течією вздовж американського берега протоки відігнали більшу частину криги на північ. Це була дуже сприятлива обставина для дальшого плавання.

Коли наступного ранку наші мандрівники вийшли на палубу, на заході вже не видно було землі. На сході земля ще маячила — це були береги Аляски з скелястими мисами Лісберн і Надії, що відмежовували з півночі затоку Коцебу.

Вітер був ходовий, і, розпустивши паруси, «Полярна зоря» мчала по хвилях, немов велика чайка. Інколи зустрічалися крижані поля і невеликі айсберги, які, злегка погойдуючись, повільно пливли, підгонювані вітром, на північний схід.

Коли береги Аляски почали зникати за горизонтом, Макшеев, який стояв разом з іншими пасажирами біля борту, вигукнув:

— Прощай, колишня російська земля, дорогоцінність, подарована американцям.

— Як це? — здивувався Боровий. — Скільки я пригадую, наш уряд продав Сполученим Штатам цю похмуру країну.

— Так, продав за сім мільйонів доларів. А чи знаєте ви, скільки янки вже виручили з цієї похмурої країни?

— Ну, стільки ж або, може, вдвоє!

— Ви жорстоко помиляєтесь! Самого золота вони вивезли з Аляски на двісті мільйонів доларів. А крім золота, ще цілком не вичерпаного, там є срібло, мідь, олово і кам'яне вугілля, що його починають видобувати. Далі хутро, великі ліси по Юкону. Будують залізницю, Юконом ходять пароплави.

— Ну, нам жалкувати нема чого! — зауважив Труханов. — У нас і Аляска залишилася б у такому первісному стані, як Чукотська земля, де теж є і золото, і вугілля, і хутро, а пуття від усього цього ніякого...

— До якогось часу, — відказав Каштанов, — вільний розвиток Росії взагалі придушений самодержавством. Але зміниться уряд, і ми, можливо, почнемо працювати в великих масштабах, і тоді Аляска нам би дуже придалася. Володіючи нею і Чукотською землею, ми б командували всією північню Тихого океану і жоден американський хижак не насмівся б заглянути сюди. А тепер вони почувають себе господарями в Берінговому морі і в Льодовитому океані.

— І навіть у Чукотській землі! — з жалем додав Макшеев. — Вони постачають чукчам товари і вимінюють у них на спирт хутро, моржову кістку, шкіри.

Другого ранку землі не було видно, і «Полярна зоря» пливла зі зменшеною швидкістю Морем, що здавалося безкраїм, незважаючи на кригу, яка біліла навкруги. Спереду на

горизонті стояв густий туман. Вітер послабшав, інколи йшов лапатий сніг, і тоді горизонт швидко звужувався, а судно уповільнювало хід; температура повітря була тільки $+0,5^{\circ}$. Близько полудня визирнуло сонце і дало змогу визначити широту: вона виявилась $70^{\circ}3'$. Таким чином «Полярна зоря», завдяки ходовому вітрові і майже вільному морю, за тридцять шість годин встигла пройти третину віддалі між виходом з Берінгової протоки і берегом шуканої землі.

Дальші два дні ці сприятливі умови тривали, і мандрівники досягли вже широти $73^{\circ}39'$. Але надвечір четвертого дня плавання по морю Бофора крига швидко згустилася, і суднові доводилося вже лавірувати тихим ходом у вузьких проміжках між крижаними полями.

На всьому цьому шляху не зустріли ніяких суден; очевидно, пора року була надто рання для китобоїв. Коли це виявилось, Труханов сказав Макшееву:

— Як бачите, Якове Григоровичу, ми китобоїв не зустріли, і вам, хоч-не-хоч, доведеться залишитися на «Полярній зорі» моїм гостем. Але, може, ви вважаєте за краще взяти участь у санній експедиції, якщо ми знайдемо шукану землю?

— Хоч яке приємне ваше товариство, — відказав Макшеев, — але сидіти півроку або рік без діла на судні серед криги мені буде важко. А в експедиції я візьму участь з великим задоволенням і, гадаю, не без користі для неї. Я добре вмю ходити на лижах, їздити на собаках і беру на себе разом з Іголкіним догляд за ними. Можу також готувати їжу для всієї компанії, провадити знімання, допомагати професорові Каштанову в геологічних спостереженнях. Як гірничий інженер, я дещо розумію в геології.

— В такому разі я вважаю питання розв'язаним і дуже радий, що склад експедиції збільшився на одну енергійну й досвідчену людину, — сказав Труханов.

Умови участі Макшеева визначили дуже швидко, а ввечері він показав Каштанову колекцію гірських порід Аляски і Чукотської землі, захоплену ним з копальні.

Професор оглянув її з великим інтересом і переконався в серйозній підготовці Макшеева, який може стати добрим помічником у роботі.

Вночі довелося простояти кілька годин на місці. При повному штилі туман став такий густий, що за десять кроків нічого не було видно, все ніби потонуло в рідкому молоці. «Полярна зоря» зупинилась біля великого крижаного поля і всі, крім вартових, спокійно спали.

Вранці туман почав потроху розходитися і клубочитись під подувами північного вітерця. Приготувалися до дальшого плавання. Вітер незабаром став дужчати, туман поступово зникав, відступаючи на південь, крижані поля зашурхотіли і теж почали рухатися.

Спереду відкрився досить вільний прохід, і «Полярна зоря» під парою знову попливла на північно-північний схід, але повільно, щоб не стикнутися з крижинами і щоб мати змогу швидко зупинитися або повернути в той чи інший бік.

Увесь вечір і до півночі йшли вперед то повільно, то досить швидко. Але потім сонце, що світило з полудня, хоч і з перервами, сховалося в пелені туману на північному горизонті, а незабаром туман насунувся і на «Полярну зорю». Ця ніч була менш спокійна, ніж попередня: дув невеликий північний вітер, крижані поля рухалися, натискували одне на одне, тріщали й ламалися. Клубочучись, туман не давав змоги роздивитися шлях, доводилося здебільшого стояти на місці і пильнувати, щоб великі крижини не затиснули судно.

Вранці північний вітер посилювався, туман розігнало, але зате крига почала дуже рухатися, і день пройшов у великому напруженні. Капітан повинен був використати весь свій досвід, щоб пробиватися повільно вперед, лавіруючи між полями, відступаючи, повертаючи то вправо, то вліво. Матроси з довгими баграми стояли біля обох бортів, щоб відштовхувати судно від

крижин, які натискували на нього. На щастя, краї крижаних полів були дуже поламани, айсбергів не було видно, і тільки іноді гряди дрібної криги, нагромаджені подекуди на полях, становили більш серйозну небезпеку.

Уночі в боротьбі з кригою довелося взяти участь усім пасажирам, щоб дати матросам змогу по черзі відпочивати. Туману не було, дув досить свіжий норд, і судно просувалося вперед. Вранці помітили зграю якихось птахів, що пролетіли на північ, і двох ведмедів, які гуляли по великому полю за кілометр від судна. Це були ознаки того, що десь поблизу земля.

Визначення широти приблизно опівдні дало $1^{\circ}12'5''$. Отже, незважаючи на кригу, «Полярна зоря» за три доби встигла просунутися на північ на $1^{\circ}33'$.

Коли капітан проклав на карті курс судна, Труханов сказав членам експедиції, які зібралися навколо стола:

— Досі нам щастить надзвичайно! В 1879 році «Жаннетта», що вийшла, як і «Полярна зоря», з Берінгової протоки, ціле літо билася серед криги, не пропливши навіть до 73° північної широти, і на початку вересня була остаточно затерта трохи далі на південний схід від острова Врангеля. А ми за чотири з половиною доби без особливих труднощів встигли пробратися за 75° .

— Тепер до землі можна дістатися і пішки, якщо крига остаточно припинить наше плавання, — сказав капітан. — Я гадаю, що залишилося не більш як вісімдесят або сто кілометрів.

ЗЕМЛЯ ФРІТЬОФА НАНСЕНА

Того ж дня пізно увечері північний горизонт, проти звичайного, зовсім звільнився від туману та хмар, і коли сонце спустилося майже до горизонту, на червоному фоні неба можна було помітити вдалині дрібнозубчасте пасмо.

— Це безумовно земля! — вигукнув капітан, спостерігаючи в підзорну трубу. — Крижані поля не мають таких обрисів, і, крім того, на білому фоні видно численні темні плями!

— І вона ближче, ніж ми гадали! Мені здається, що до неї не більш як п'ятдесят-шістдесят кілометрів, — зазначив Макшеев.

— Отже, полярний материк існує, і наша експедиція споряджена даремно! — з задоволенням сказав Труханов.

Всі були збуджені, побачивши землю, і довго не лягали спати. Туману не було, і це дало змогу спостерігати рідке видовище: північне сонце, пропливши вогненною кулею над гребенем віддаленого гірського пасма, знову почало поступово підійматися вище — «Полярна зоря» цілу ніч і цілий ранок просувалася вперед, пробиваючись, як і раніше, через більш-менш густу кригу. Опівдні визначення широти показало, що за добу судно просунулось на північ майже на пів-градуса.

Надвечір сонце, що світило зранку майже без перерви (дуже рідке явище в цих широтах), сховалося за хмарами. Незабаром все небо затягло і розгулялася хуртовина, немов серед глибокої зими. Дрібний сніг засліплював очі, все ховалось у білястій імлі. Великого хвилювання на цьому морі, густо вкритому кригою, вітер не міг викликати, але крижані поля почали рухатися, стикаючись одне з одним, і по їх краях здимались тороси з нагромаджених одна на одну крижин, досягаючи чотирьох і навіть шести метрів у висоту. Становище судна було небезпечним. Довелося, залишаючись під парою, стояти майже на місці і, відбиваючись від криги, то посуватися трохи вперед, то відступати назад. Усі були наготові, і тільки завдяки спеціальній конструкції корпусу судно витримувало величезний натиск криги.

Нарешті «Полярній зорі» пощастило зайти у велику виїмку на східному боці величезного крижаного поля, захищену від безпосереднього натиску, де судно й простояло спокійно кінець ночі.

До полудня хуртовина вщухла, сонце виглянуло і дало змогу визначити широту. Всіх неприємно здивувала звістка, що норд відігнав судно разом з кригою на південь. Але цей же вітер одночасно дуже розбив і роз'єднав крижані поля, тому за два наступних дні, при похмурій і тихій погоді, «Полярна зоря» досить легко пробивала собі шлях і, безсумнівно, значно просунулась на північ.

Земля мала бути близько, бо лот, який досі в морі Бофора показував незмінно глибини 500-700 морських сажнів, тепер зустрів дно вже на глибині 80 сажнів. Очевидно, тут починалася вже континентальна підводна платформа полярного материка. Але через похмуру погоду, хмари, що низько слалися над поверхнею моря, і дрібний дощ цієї близької землі зовсім не було видно.

Надвечір того ж таки дня, 2 червня, лот показав тільки

Всі брали участь у вивантажуванні.

20 сажнів глибини і спереду біліла суцільна крига. Судно посувалося тихим ходом, щоб не наскочити на мілину, яка могла трапитися поблизу землі. Вночі довелося простояти кілька годин, бо густий туман зовсім заступив усе навкруги.

Вранці знявся східний вітер, туман розвіявся, і виявилось, що «Полярна зоря» перебуває недалеко від краю льодової стіни метрів на двадцять заввишки, яка йшла на схід і на захід до самого горизонту.

— Це мабуть бар'єр з материкового льоду, що оточує полярну землю так само, як і навколо південного полюса! — сказав Труханов членам експедиції, що стовпилися на палубі.

Місце було незручне для висадки санної партії, а тому судно попрямувало на схід з надією знайти бухту або розрив у бар'єрі, що дав би змогу вилізти на поверхню льоду. Лот показав шістнадцять сажнів глибини, і можна було гадати, що льодова стіна лежить своєю основою на дні моря.

Йти дуже близько вздовж стіни було небезпечно, бо часто від стрімкої і навіть навислої маси льоду, розтятої численними розколинами, відривалися більш-менш великі брили і падали з глухим шумом у воду. Деякими розколинами, що розширилися на глибокі, але вузькі ущелини-каньйони, спадали каскадами струмки.

Плавання відбувалося повільно. Доводилось обходити мілини і крижані поля, тому за добу просунулися тільки кілометрів на сорок. Але цього дня надвечір спереду показався довгий виступ, ніби стіна висувалась на південь, змінюючи свій напрям. Коли ж «Полярна зоря» підійшла ближче, то виявилось, що цей виступ був не кригою, а скелястим мисом самої землі.

За вечерею в кают-компанії обговорювали питання, як назвати нововідкриту землю. Вирішили назвати її Землею Фрітьофа Нансена, на честь великого дослідника полярних морів і країн. Мис, незважаючи на заперечення Труханова, назвали його ім'ям, як організатора експедиції.

Перед самим мисом льодова стіна відступала трохи на північ, внаслідок чого утворювалась бухта, невелика, але досить глибока, щоб можна було висадити санну партію.

Цілу ніч на судні кипіла робота. Треба було поспішати, користуючись сприятливою погодою. Південний вітер міг насунути крижані поля до берега і забити ними бухту. Всі брали участь у вивантажуванні багажу. До краю мису льодова стіна знижувалась і розпадалась на окремі частини, в проміжках між якими неважко було прокласти шлях на поверхню льоду. Поки члени експедиції сортували вивантажене на берег майно і уклали його на нарти, матроси зійшли на гребінь мису Труханова і спорудили там високу піраміду з каміння навколо жердини, на якій при трикратному салюті гармат «Полярної зорі» підняли російський прапор.

Піраміда повинна була також служити сигналом як для судна, що мало крейсувати понад берегом землі, займаючись його зніманням і вивченням, так і для санної експедиції, яка йшла в глиб країни, але повинна була повернутися до того ж мису, щоб знову потрапити на судно. Між камінням піраміди був покладений запаятий цинковий ящик з заявою, що земля відкрита 4/17 червня 1914 року експедицією Труханова на судні «Полярна зоря» і названа Землею Фрітьофа Нансена. Цю заяву підписали всі члени експедиції і до неї була прикладена суднова печатка.

Увечері другого дня всі члени експедиції востаннє зібралися в кают-компанії «Полярної зорі» на прощальну вечерю, під час якої були остаточно розв'язані питання про дальше плавання судна та про допомогу санній експедиції в разі, якщо вона не повернеться в певний строк.

«Полярна зоря» повинна була зробити біля піраміди склад, залишивши в ньому запас харчів, палива і одягу на кілька місяців, щоб експедиція, не заставши чомусь судна в цьому місці, могла влаштуватися на зимівлю.

Санна експедиція повинна була йти прямим шляхом на північ протягом шести або восьми тижнів і потім повертатися на південь по змозі іншим шляхом, але намагаючись вийти знову до мису Труханова. Щоб зменшити свій вантаж і забезпечити собі повернення, вона повинна була залишати, приблизно через кожні п'ятдесят кілометрів, склади харчів на три дні і відомості про напрям свого шляху на випадок, якщо доведеться шукати експедицію по її слідах.

Наступного ранку «Полярна зоря», увітчана прапорами, проводжала салютом з обох гармат санну експедицію. Прощаючись, Труханов передав Каштанову запечатаний пакет і сказав:

— Якщо ви опинитеся під час подорожі по Землі Нансена в безпорадному становищі або не розумітимете й неспроможні будете пояснити собі того, що ви побачите навколо себе, не знатимете, що робити далі, то розпечатайте цей пакет! Можливо, його вміст допоможе вам прийняти відповідне рішення. Але без крайньої потреби — прошу вас — не розпечатайте пакета. Якщо все піде більш-менш гаразд, нормально, то мої вказівки зовсім будуть непотрібні, і вони можуть здатися навіть зовсім необґрунтованими.

Після дружніх потискувань рук на поверхні льодового бар'єра, куди експедицію проводжав майже весь екіпаж, три важко навантажені нарти, запряжені кожна вісьмома собаками, та шість чоловік рушили на північ. Шість запасних собак бігло поруч.

ЧЕРЕЗ ХРЕБЕТ РУСЬКИЙ

Шлях експедиції в глиб Землі Нансена тривав протягом двох днів сніговою рівниною, яка ледве помітно підносилась на північ і не була важкою для швидкого пересування. Розколини в льоду траплялися рідко і здебільшого були забиті снігом. Погода стояла похмурна, і з півдня за вітром повзли густі хмари, що час від часу сипали снігом і заступали далечінь. Люди й собаки поступово втягувалися в роботу. Попереду всіх ішов Боровий, прощупуючи своєю палкою сніг, щоб своєчасно виявити розколини, і поглядаючи на компас, щоб триматися потрібного напрямку. Макшеев, Папочкін та Іголкін ішли кожний біля своєї нарти, керуючи ходом собак. Громеко йшов трохи осторонь, але близько, щоб допомагати тій нарті, яка застрявала, а Каштанов ішов останнім, теж з компасом у руках, провадячи маршрутні знімання. На хвості останньої нарти був прикріплений одометр — легке колесо, з'єднане з лічильником, що відмічав пройдену віддаль; тим-то цю нарту треба було особливо оберегати від пошкодження.

Усі мандрівники були одягнені в однакові полярні костюми. На кожному була чукотська кухлянка, тобто хутряна сорочка, хутром наспід, з капором для голови. На випадок холоду на нартах були ще інші кухлянки, які можна було одягнути поверх перших, але вже хутром наверх, Тепер, для літнього часу, досить було однієї, та й ту під дощ треба було замінювати шерстяною в'язаною курткою, бо одяг з оленячого хутра боїться води. Ноги були одягнені в хутряні ж штани, теж хутром усередину, і хутряні м'які торбаси — чоботи. В особливо теплу погоду хутряний одяг можна було замінити шерстяним, що лежав про запас.

Всі йшли на лижах з палками у руках. Рівнина була вкрита рядами застругів — вибоїн і опуклостей, утворених зимовими хуртовинами і тільки почасти пом'якшених відлигами. Вони утруднювали рух більше, ніж розколини, що траплялися не дуже часто. Макшеев розважав усіх балачками з собаками своєї нарти, яким він дав характерні назви; головна собака, велика, чорна, дістала ім'я «Генерал». Для ночівлі ставили юрту полегшеного типу з легким і міцним остовом з бамбука; в ній розкладали понад стінами спальні мішки, посередині ставили спиртову піч для готування страви, до перекладини згори чіпляли ліхтар. Собак прив'язували до нарт навколо юрти. Наприкінці другого дня, пройшовши п'ятдесят п'ять кілометрів від місця висадки, влаштували перший склад харчів, потрібних на зворотному шляху, і позначили його пірамідою із снігових брил з червоним прапором на вершечку.

Третього дня підйом сніговою рівниною став більш помітний, з'явилося більше розколин, які сповільнювали рух, — доводилося йти обережніше, промацуючи сніг, щоб не провалитися крізь тонкий шар його, що ховав під собою розколини. Увечері виявили ознаки близької зміни місцевості.

Хмари на півночі розходилися під подувами вітру, і між їх сірими клаптями й масами то з'являлись, то зникали досить високі гори, що тягнулися довгим пасмом по всьому горизонту. На загальному білосніжному фоні цих гір чорніли скелясті відроги. Незахідне сонце пливло над самим гребенем хребта, тьмяно світячи крізь пелену хмар і забарвлюючи їх у червонуватий колір. Снігова рівнина на передньому плані вкрилася відбитими від неба плямами й смугами синюватого, лілового й рожевого кольору. Загальна картина снігової пустині й таємничого хребта, що вперше з явився перед очима людей, була дивовижна.

Сходження на цей хребет, названий Руським, через великі розколини в льоду тривало три дні; шлях ішов однією з поперечних долин між скелястими відрогами.

Льодовий потік, тобто льодовик, що спадав долиною південного схилу хребта, мав до одного кілометра завширшки, а з обох боків його обступали досить круті темні скелясті укоси, що чергувалися з більш пологішими схилами, глибоко вкритими снігом. Перші були усіяні великими і дрібними уламками базальту¹ і подекуди, в захищених місцях, являли собою мініатюрні галявини з полярною рослинністю. Каштанов по дорозі оглядав кручі, а Громеко збирав рослини. Для Папочкіна поживи майже не було; за цілий день він зібрав лише кількох комах — напівживих на снігу або живих на галявинках.

Густі хмари, заступаючи небо, пливали так низько, що майже зачіпали за голови мандрівників, які йшли ніби широким, але дуже низьким коридором з білою потрісканою підлогою, чорними стінами і сірою стелею. Всюди, де схил дна долини ставав крутіший, більш-менш рівна поверхня льоду перетворювалась на льодоспад з численними розколинами, що часто являв собою хаос крижин, через які доводилося перетягати нарти; люди і собаки вибивалися з сил і за день проходили лише кілометрів десять такого шляху. Погода, як і раніше, стояла похмурна. Південний вітер ніс низькі хмари, що заступали гребені відрогів; їх чорні схили облямовували нерівну поверхню льодовика, яким з великими труднощами пробивалися нарти експедиції. В гірших місцях нарти доводилося розвантажувати і переносити вантаж на собі. Нарешті, надвечір третього дня досягли перевалу, який досягав майже півтори тисячі метрів над рівнем моря і являв собою снігову рівнину. Погода залишалася похмурною; гребінь хребта був поспіль укритий сірими хмарами, що мчали на північ, і експедиція посувалась увесь час у невеликому тумані, в якому все навкруги зникало за сотню кроків від глядача.

Всі були дуже невдоволені цією обставиною, бо при добрій погоді вид з поверхні хребта був би обширний і можна було б зробити ескіз карти значної частини Землі Нансена.

На перевалі влаштували другий склад, де залишили колекції, зібрані геологом на відрогам південного схилу. Здобич зоолога за весь час обмежилася шкірою і черепом мускусного бика²; невелике стадо цих тварин зустрілося експедиції перед перевалом.

¹ **Базальт** - чорна або темно-сіра важка вулканічна порода, щільна або пузириста. Вона виливається з багатьох сучасних вулканів у вигляді рідкої лави, що утворює потоки і покриви.

² **Мускусний бик** - ссавець, який поєднує в собі риси барана і бика: має короткі роги, спущені обабіч голови, довгу й густу шерсть, широкі копита, що дають можливість швидко бігати по льоду і насту. Нині зустрічається лише в Гренландії та на островах Північної Америки за 60° північної широти.

БЕЗКОНЕЧНИЙ СПУСК

Північний схил хребта мав зовсім інший характер. Це була безконечна снігова рівнина, яка пологісто спадала на північ, і собаки легко тягли нарти вниз по схилу. Але погода погіршала; упертий південний вітер ніс густі хмари, які клубочились майже по поверхні снігу, зовсім заступаючи далечінь. Часто зривалася хуртовина, і тільки тому, що вітер був ходовий, а мороз не перевищував 10-15°, мандрівники могли далі рухатися без особливих труднощів. Розколини траплялися часто, але всі були вузькі і тому їх переходили порівняно легко. Тільки через хуртовину довелося йти дуже обережно, бо свіжий сніг часто зовсім притрушував ці пастки. На кінець дня хуртовина лютувала з такою силою, що на встановлення юрти довелося витратити багато зусиль.

На ранок юрта була занесена снігом по саму покрівлю, і Боровий, який устав раніш від інших для метеорологічних спостережень, відчинивши двері, ткнувся головою в кучугуру. Довелося прокопувати собі вихід. Вибравшись надвір, мандрівники побачили, що всі нарти і собаки зникли — навколо юрти здіймалися тільки великі замети. Але неважко було догадатися, що речі й тварини просто засипало снігом, бо про крадіжку перших і втечу других у цій сніговій пустині годі було й думати. Всім довелося взятися до розкопування.

Почувши голоси людей собаки самі почали прокопуватися з-під заметів, щоб швидше дістати ранкову Порцію їжі. Було цікаво дивитися, як то тут, то там поверхня снігу починала підніматися горбом, крізь який зрештою проривалась з радісним скавчанням чорна, біла або плямиста кудлата голова.

На безконечній рівнині свіжий сніг лежав нетовстим шаром, не більш як на півметра, і скупчився кучугурами тільки навколо перешкод — юрти, нарт і собак. Тому що падав він при сильному вітрі, то не був досить щільний, і хоч лижники не дуже поринали в нього, але нарти й собаки загрузали. Доводилося часто мінятися місцями, бо на передову нарту, що прокладала шлях до інших, припадала найважча робота, і собаки, які тягли її, швидко зморювались. Ці зміни, до яких призводив пухкий сніг, не давали можливості рухатися швидко, а тому, хоч вітер і поменшав, хуртовина перестала, шлях ішов під гору рівним схилом і розколини були зовсім забиті снігом, — за день встигли пройти тільки двадцять два кілометри і зупинилися за п'ятдесят п'ять кілометрів від перевалу. Тут влаштували третій склад.

Уночі хуртовина відновилася з попередньою силою, і вранці довелося знову викопуватися хоча з менш глибоких заметів. Тепер уже шар свіжого снігу на рівнині досягав майже метра, і рухатися стало важче; тому, пройшовши за день лише п'ятнадцять кілометрів, усі так стомилися, що зупинились на ночівлю раніше звичайного часу. Місцевість і погода зберігали свою гнітючу одноманітність.

Увечері хуртовина припинилась, і крізь хмари, що й досі слалися майже на поверхні безкрайої снігової рівнини, інколи показувалося сонце, низько звисле над горизонтом. Картина, яка постала перед очима спостережників, була буквально фантастична: білосніжна рівнина, клуби й клоччя швидко повзучих по її поверхні сірих хмар, що безупинно змінюють свої обриси; в повітрі кружляють стовпи дрібних сніжинок, і то тут, то там, в цій біло-сірій каламутній і рухомій імлі, прориваються яскраво-рожеві відблиски променів сонця, яке то з'являється червоною кулею, то зникає за сірою завісою. Наші мандрівники після вечері довго милувалися цією картиною, поки втома не загнала їх у юрту і в спальні мішки.

На третій день спуску барометри показали, що місцевість лежить уже на рівні моря, а схил рівнини на північ все ще продовжувався.

Коли Боровий, записавши покази барометра, сказав про це своїм супутникам, Макшеєв вигукнув:

— Що ж це? Ми вже з'їхали з хребта Руського, не зустрівши жодного льодоспаду, жодної розколини!

— Ще більш дивно, — зазначив Каштанов, — що тут повинен бути берег моря, а отже, край величезного льодового поля, яке спускається північним схилом цього хребта і, за нашими вимірами, має сімдесят кілометрів завдовжки. Тут, подібно до того, що ми знаємо про край антарктичного материка, повинна бути висока круча, льодова стіна на сотню-дві метрів заввишки, а біля її підніжжя — відкрите море або хоча б поля торосів, проталини і серед них окремі айсберги. Адже льодовик рухається, натискує на морську кригу!

Але наступний день не приніс змін. Снігова рівнина і далі мала той же характер і схил на північ; вітер дув у спину мандрівників, ніби підганяючи їх уперед; низькі хмари клубочились і час від часу сипали снігом. Всі сподівались, що спуск от-от закінчиться, поспішали, вдивлялися вперед, обмінювались надіями, що незабаром буде кінець. Але все було даремно. Минала година за годиною, кілометр за кілометром залишалися позаду і, нарешті, загальна втома примусила стати на ночівлю.

Коли юрта була поставлена, всі стовпилися навколо Борового, який встановлював ртутний барометр; усім хотілося бачити його покази, бо на кишенькових анероїдах стрілки вже вийшли за кінець поділок на циферблаті і не показували як слід тиску повітря.

— За приблизним обчисленням, ми спустилися вже на чотириста метрів нижче від рівня моря, — вигукнув метеоролог, — якщо тільки на Землі Нансена в цей час немає незвичайного щодо величини антициклону¹. Барометр показує вісімсот міліметрів.

— Як мені відомо, — зазначив Каштанов, — антициклонів з таким тиском на землі не буває. Крім того, з того часу, як ми перебуваємо на Землі Нансена, погода не змінювалась і зовсім не схожа на погоду при антициклоні.

— В такому разі, що ж це таке? — вигукнув Папочкін.

— Очевидно, земля не закінчилася і північна її частина являє собою дуже глибоку западину, що йде нижче від рівня моря на сотні метрів.

— Хіба це можливо? — запитав Громеко.

— Чому ж ні! На землі відомі подібні западини, наприклад, долина Йордану і Мертве море в Палестині, западина Каспійського моря, Люкчунська улоговина в Центральній Азії, відкрита російськими мандрівниками, нарешті дно озера Байкалу в Сибіру, що лежить нижче від морського рівня більш як на тисячу метрів.

— Западина Мертвого моря теж чималенька, дно його на чотириста шістьдесят п'ять метрів нижче від рівня океану, — додав Макшеєв.

— В усякому разі відкриття такої глибокої западини на полярному материкау буде дуже цікавим і важливим результатом нашої експедиції, — закінчив Боровий.

На загальне здивування, спуск тривав і наступного дня тією ж рівниною і при тій самій погоді.

— Ми ліземо в якусь бездонну діру, — жартував Макшеєв. — Це не плоска западина, а швидше воронка, можливо, кратер згаслого вулкана?

¹ Циклон - область низького тиску повітря, антициклон - область високого тиску. Циклони, переміщуючись по земній поверхні, супроводжуються сильними вітрами, випаданням дощу або снігу. Антициклони приносять сталу хорошу погоду.

— Але тільки нечуваних на землі розмірів, — зазначив Каштанов. — Ми спускаємося в цю воронку вже чотири дні, і діаметр цього кратера, очевидно, досягає трьохсот кілометрів або й більше; вулкани такої величини відомі тільки на Місяці. На наше нещастя, протягом усього спуску ми не зустріли жодної скелі, ані найменшого виходу гірської породи, що з'ясували б нам походження цієї западини. Схили кратера повинні складатися з різних лав і вулканічних туфів¹.

Снігова рівнина вперлася в пасмо льодових скель.

— На північному схилі Руського хребта і на його гребені ми бачили базальти і базальтові лави, — нагадав Папочкін. — Деякі вказівки на вулканічну природу цієї западини ми маємо.

— Кратери згаслих вулканів, заповнені до країв снігом і льодом, відомі на Алясці, — додав Макшеев.

Увечері цього дня і ртутний барометр відмовився служити: його трубка вщерть заповнилася ртуттю. Довелося дістати гіпсотермометр² і відзначити тиск повітря за температурою кипіння води. Він відповідав глибині восьмисот сорока метрів нижче рівня океану.

Всі помітили, що ввечері стало трохи темніше. Проміння північного сонця, очевидно, не проникало безпосередньо в цю глибоку западину. Мандрівники були здивовані ще більше, коли довідалися, що компас цього дня теж відмовився служити; його стрілка крутилася, тремтіла і не могла заспокоїтися і показати положення півночі. Доводилось керуватися напрямом вітру та загальним схилом рівнини, щоб, як і раніше, їхати на північ. Неспокій компаса Каштанов теж приписав вулканічній природі западини, бо відомо, що великі маси базальту впливають на магнітну стрілку.

Але другого дня мандрівники за кілька кілометрів від місця ночівлі натрапили на несподівану перешкоду: снігова рівнина вперлася в пасмо льодових скель, що тягнулися в обидві сторони впоперек шляху, скільки можна було окинути оком. Скелі подекуди підносилися стрімко на десять-п'ятнадцять метрів, подекуди ж являли хаос великих і дрібних крижин, нагромаджених одна на одну. Здивуватися на ці купи і без вантажених нарт було важко. Довелося зупинитися для розвідки. Макшеев і Боровий здерлися на найвищу купу і переконалися, що попереду, наскільки сягає око, тягнуться такі ж купи і скелі.

— Це не схоже на пояс торосів морської криги, — сказав Макшеев, повернувшись до нарт. — Тороси не тягнуться на кілька кілометрів завширшки без перерви.

— Очевидно, ми досягли дна западини, — сказав Каштанов, — і цей хаос зумовлений натиском величезного льодовика північного схилу хребта Руського, яким ми спускалися.

¹ **Лава** - розплавлена маса, що витікає з кратера вулкана або з розколин в земній корі на її поверхню і після остигання перетворюється в гірську породу того чи іншого складу. **Туф** - гірська порода, що складається з попелу, викинутого вулканом під час виверження.

² **Гіпсотермометр** складається з посудини для кип'ятіння води з довгою трубкою на кришці, в яку вставляють термометр, щоб визначити точку кипіння води в виділюваній нею парі.

— Виходить, усе дно западини зайняте хаосом крижин, — зазначив Боровий. — Інші схили її теж повинні бути вкриті льодовиками, що спадають на дно.

— А тому, що западина має колосальну величину, її досі не встиг заповнити лід, який заповнив кратери вулканів Аляски, — додав Макшеєв.

— Але нам треба так чи інакше перебратися через це дно, щоб продовжувати подорож на північ і виявити розміри западини та характер протилежного схилу, — сказав Каштанов.

— Найлегше йти вздовж підніжжя хаосу, щоб обігнути його по дну западини до протилежного схилу, — запропонував Громеко.

— А що, як ця западина — не кратер вулкана, а долина між двома хребтами? — зауважив Папочкін. — Тоді вона може тягнутися на сотню-дві кілометрів і ми не встигнемо пройти через усю Землю Нансена.

— І куди йти вздовж підніжжя хаосу, направо чи наліво, щоб обігнути його? — запитав Боровий.

— Підемо наліво; можливо, ми зустрінемо таке місце, де хаос дасть змогу перейти раніше на той бік без особливих труднощів.

Погодившись на цьому, мандрівники далі рушили наліво, тобто на захід, орієнтуючись за вітром, бо компас, як і раніше, не міг заспокоїтися і показати, північ. Ліворуч від них підіймалася снігова рівнина з ледве помітним похилом, праворуч підносилися льодові нагромадження і скелі; низькі хмари заступали небо і навіть зачіпали за вершини більш високих крижин. Приблизно опівдні помітили місце, де хаос крижин здавався ніби прохідним; купи були нижчі, подекуди було видно проміжки. Тут зупинились, щоб влаштувати четвертий склад, а Боровий і Макшеєв без нарт попрямували в гліб льодового пояса на розвідку. Надвечір вони повернулись і повідомили, що пояс має близько десяти кілометрів завширшки, що він прохідний, хоч і не без труднощів, і що за ним починається рівний підйом на протилежний схил западини.

Щоб перебороти пояс, мандрівники витратили два дні серйозної роботи. Часто доводилося прорубувати стежки через нагромажені крижини і протягати одну за другою нарти спільними зусиллями людей і собак. Ночували, не ставлячи юрти, притулившись від вітру, за величезною крижиною, що стояла прямовисно. Собаки поховались по розколинах і ямах між брилами. Але після важкої роботи всі спали міцно, незважаючи на стогін і завивання вітру, що гув у хаосі на різні голоси.

Другого дня дісталися на другий бік перепони. На ночівлі Боровий запалив спиртівку гіпсотермометра з цілковитою певністю, що він покаже ту саму висоту, як і перед льодовим поясом, тобто близько дев'ятисот метрів нижче від рівня моря. Але коли він вставив термометр у трубку кип'ятильника, ртуть піднялася до 105° , далі до 110° і все ще піднімалася вгору.

— Стій, стій! — скрикнув Боровий. — Куди ти лізеш, хочеш розбити скло?..

— Що таке? В чому справа? — почувись вигуки.

Всі схопилися і скупчилися навколо приладу, що стояв на одному з дорожніх ящиків.

— Це щось небачене, нечуване! — вигукнув Боровий уривчастим від хвилювання голосом. — Вода кипить у цій проклятуцій дірці при температурі $+120^{\circ}$.

— А це значить?..

— Це значить, що льодовим поясом ми спустилися в якусь безодню. Я зараз навіть не збагну, скільки тисяч метрів нижче від рівня моря відповідають цій температурі кипіння. Заждять, треба довідатися в таблицях.

Він присів на свій спальний мішок, витяг з кишені довідник для визначення висот, покопався в таблицях і на полях почав щось обчислювати. У цей час супутники один по одному підходили до приладу, щоб пересвідчитись, що термометр справді показує $+120^{\circ}$. Світлий стовпчик зупинився біля цього ділення, і сумнівів бути не могло.

Мовчанка, що панувала серед вражених здивуванням людей, порушувалася легким клекотінням води, яка кипіла в приладі.

Але ось почулося глибоке зітхання Борового і потім виголошені урочисто такі слова:

— За приблизним обчисленням, цій температурі кипіння при $+120^{\circ}$ відповідає від'ємна висота в п'ять тисяч сімсот двадцять метрів.

— Не може бути! Ви помилились, — почувись вигуки.

— Перевірте самі! Ось вам таблиці! В них, звичайно, немає даних для цієї температури кипіння, якої ніхто ніколи не спостерігав поза лабораторіями. Доводиться обчислювати приблизно.

Каштанов перевірів обчислення і сказав:

— Цілком вірно. За ці два дні, дряпаючись через крижини, ми спустились на чотири тисячі дев'ятсот метрів протягом якихось десяти-дванадцяти кілометрів.

— І не помітили такого спуску!

— Лізли вниз з висоти Монблану і нічого не знали! Це щось неймовірне!

— І незрозуміле! Доводиться думати, що льодовий хаос — це льодоспад на крутому урвищі, який веде з кратера в жерло цього величезного вулкана.

— З якого нам доведеться тепер видиратися таким же льодоспадом на другий бік!

— А мені незрозумілі і ця густа пелена хмар, і цей вітер, що вперто дув з півдня вже стільки днів безперестану, — сказав Боровий.

Але припущення про другий льодовий пояс не справдилося. Другого дня шлях ішов по сніговій рівнині з пологім підйомом; через це і завдяки теплій погоді рухатися стало важче. Термометр показував трохи вище нуля, сніг розмокав і липнув до полозків нарт, собаки тягли весь час повільним ходом. До вечора ледве зробили двадцять п'ять кілометрів. Що місцевість підіймалася — сумнівів не було, і, встановлюючи гіпсотермометр, Боровий був упевнений, що він покаже меншу глибину, ніж напередодні.

Але вода не закипала довго; нарешті пішла пара і Боровий вставив термометр. Трохи згодом почувся його вигук:

— Це чорт зна, що таке! Це... це... — він вибухнув прокльонами.

— Що таке? В чому справа? Термометр тріснув? — почувись голоси.

— Я сам трісну або збожеволю в цій дірці! — лютував метеоролог. — Подивіться самі, хто з глузду з'їхав — я чи термометр?

Всі схопилися й підійшли до гіпсотермометра. Ртуть показувала $+125^{\circ}$.

— Ми сьогодні підіймалися, а не спускалися? — тремтячим голосом запитав Боровий.

— Звичайно підіймалися! Цілий день підіймалися! Які можуть бути заперечення!

— А вода кипить на 5° вище, ніж учора біля льодового бар'єра! І це значить, що ми сьогодні не підіймалися, а спустилися приблизно на тисячу чотириста тридцять метрів.

— І перебуваємо, виходить, на сім тисяч сто п'ятдесят метрів нижче від рівня океану, — швидко обчислив Макшеєв.

— Але ж це ні з чим не в'яжеться! — засміявся Папочкін.

— Повірити в крутий спуск льодами ще можна було, — додав Каштанов, — але повірити, що ми спустилися майже на півтора кілометра, коли шлях явно йшов угору схилом, це суперечить здоровому розумові.

— Якщо тільки ми не всі збожеволіли, то я з вами згодний! — похмуро відповів Боровий.

В цей час Громеко та Іголкін, що виходили з юрти погодувати собак, повернулися, і перший з них сказав:

— Ще один дивний факт! Сьогодні помітно світліше, ніж учора біля льодів.

— А вчора було світліше, ніж по той бік бар'єра, — додав Макшеев.

— Цілком вірно! — підтвердив метеоролог. — Найтемніша ніч, немов петербурзька біла ніч, була перед льодовим бар'єром. Ми гадали, що перебуваємо на дні западини, і послаблення світла було зрозуміле: проміння полярного сонця не може проникати так глибоко.

— Але тепер ми спустилися незрівнянно глибше, а ніч далеко світліша!

Довго ще обговорювали всі ці суперечливі факти, але, нічого не з'ясувавши, послули. Вранці Боровий перший виліз із юрти, щоб зробити свої спостереження.

Вітер, як і раніше, дув з півдня і ніс низькі сірі хмари, що заступали місцевість за сотню-дві метрів. Термометр показував — 1° , ішов сніг.

— Сьогодні треба перевірити, йдемо ми вгору чи вниз, — запропонував Макшеев. — У нас серед інструментів є легкий нівелір і рейки.

Далі йшла та ж снігова рівнина, але сніг трохи підмерз і йти було легше. Схил був невеликий, але безсумнівно вгору, і кілька нівелювань, зроблених протягом дня, підтвердили те, що бачило око і що показували собаки своїм ходом.

За день пройшли двадцять три кілометри, бо нівелювання забрали чимало часу.

Як тільки поставили юрту, Боровий вийняв свої прилади; кип'ятильник показав $+128^{\circ}$.

Боровий смачно вилаявся і сплюнув.

— Єдине пояснення — це те, що в цій прірві не прикладеш фізичних законів, встановлених для земної поверхні, і треба виробляти нові, — сказав Каштанов.

— Легко сказати: виробляти, — гнівався Боровий. — Наспіх їх не виробиш! Сотні вчених десятки років працювали, а тут все йде нанівець, ніби на іншій планеті. Я не можу примиритися з цим і готовий подати у відставку.

Всі зареготали при цій вихватці метеоролога, який все-таки взявся до обчислень і оголосив, що за день піднялися, тобто спустилися, на вісімсот шістьдесят метрів, і місце лежить на дев'ять тисяч метрів нижче від рівня моря.

— Я заглянув у посібник з фізики, — сказав Каштанов. — Виявляється, що вода кипить при 120° , коли тиск в дві атмосфери, і при 134° , — коли тиск у три атмосфери. Зараз ми сприймаємо тиск приблизно в дві з половиною атмосфери.

— Зрозуміло, що при такому тискові почуваєш себе погано і голова йде обертом, — сказав Боровий похмуро.

Інші підтвердили, що вже з тієї ночі, яку провели серед льодів бар'єра, самопочуття погіршало, відчувається тиск у грудях, важкість у голові, млявість рухів; сон неспокійний, з кошмарами.

— І собачки теж почувають себе погано, — заявив Іголкін. — Вони ніби ослабли, і тягнуть гірше, хоч підйом некрутий. Я гадав, що вони просто пристали, а воно справа ось у чому!

— Цікаво перевірити пульс у всіх, — запропонував Громеко. — У вас нормальний скільки, Іване Андрійовичу?

— Сімдесят два, — відповів Боровий, простягаючи руку лікаріві.

— Ну от, а тепер сорок чотири! Різниця відчутна. Серце при такому тискові працює повільніше, а це відбивається й на самопочутті.

— Що ж, якщо спуск триватиме, то серце зовсім перестане працювати? — запитав Макшеєв.

— Ну, не до центра ж Землі ми спустатимемося! — засміявся Громеко.

— А чому ні? — пробурчав Боровий. — Ця дивовижна воронка, можливо, йде до самого центра Землі. Я тепер всьому повірю. Не здивуюсь навіть, коли ми вийдемо з неї серед льодів південного полюса.

— Це вже, вибачте, дурниці! — зауважив Каштанов. — Ні наскрізної дірки через земну кулю, ні воронки до центра бути не може. Це суперечило б усім даним геофізики і геології.

— Он як! А з суперечностями всім законам метеорології, що їх ми вже спостерігаємо, ви примиряєтесь? Ось побачите, і закони вашої геології полетять ще шкереберть.

Каштанов розсміявся.

— Метеорологія, Іване Андрійовичу, наука легковажна, — сказав він жартома. — Вона має справу з несталим середовищем атмосфери, з її циклонами і антициклонами, причини яких досі неясні. А геологія заснована на міцному базисі — твердій земній корі.

— Міцний базис! — скипів Боровий. — Поки його не трусоне добрий землетрус, при якому перший-ліпший геолог втратить голову, коли не гірше щось трапиться!

Усі зайшлися сміхом.

— І потім, — продовжував метеоролог уїдливо, — ви знаєте які-небудь два-три кілометри в глиб земної кори, а говорите про стан надр! І скільки голів, — стільки гіпотез про природу цих надр. На думку одних — ядро Землі тверде, на думку інших — рідке, на думку ще інших — газоподібне. Розберіться тут!

— Розберемося з часом! Кожна гіпотеза, якщо вона обґрунтована, є ще один крок до пізнання істини. А щодо надр, то ви неправі. Тепер сейсмологія, тобто вивчення землетрусів, дає нам нові способи узнати більше про стан земного ядра.

— Цікаво, що буде завтра? — закінчив він. — Тепер щодня можна чекати якихось фактів, на перший погляд незрозумілих, але які складаються в загальний ланцюг причин і наслідків, коли в них розберешся.

Другого дня йшла далі та ж снігова рівнина, але вже не так підіймалася вгору; вітер, як і раніше, дув з півдня, низькі хмари клубочились і слалися майже по поверхні землі, заступаючи далечінь. До полудня підйом рівнини став зовсім непомітний, а надвечір він перейшов на спуск, — собаки побігли швидше, і лижники ледве встигали за ними. Температура трималася трохи нижче нуля, і шлях був легкий. Раптом Боровий, що йшов як завжди попереду, замахав руками і закричав:

— Стійте, зачекайте! Я боюся, що ми збилися з шляху!

Всі підбігли до нього. Він тримав у руках компас і пильно дивився на нього.

— В чому справа? — запитав Каштанов.

— Ми йдемо не на північ, а на південь, назад до льодового пояса. Дивіться, північний кінець стрілки показує не вперед у напрямі нашого шляху, а назад.

— Коли ж ви помітили це?

— Щойно. Адже відтоді, як компас почав пустувати, я перестав вірити йому, і вів караван за вітром, який увесь час уперто дме з півдня. Але мене тепер збентежив новий похил рівнини, бо з воронки ми не могли ще вибратися. Я вийняв компас і побачив, що він перестав пустувати і показує напрям шляху на південь, а не на північ.

— Але вітер дме, як і раніше, нам у спину!

— Він міг змінитися протягом ночі.

— Ні, — сказав Макшеев, — вітер не змінився. Ми весь час ставимо юрту дверима за вітром, тобто на північ, щоб не завівало. Сьогодні вранці, я пам'ятаю це добре, юрта стояла ще за вітром.

— Значить, він змінювався поступово протягом сьогоднішнього дня, ми описали півколо і пішли назад.

— Або ж компас якимось чином перемагнітився!

— Хоч би визирнуло сонце та показалися зірки, щоб перевірити, куди ми йдемо, — бідкався Боровий.

— В усякому разі треба зупинитися на ночівлю і перевірити з компасом у руках кілька кілометрів нашого шляху, що його ясно видно з слідів на снігу, — сказав Каштанов. — Якщо ми кружляли, — це виявиться швидко.

Поставили юрту; Макшеев і Громеко побігли по слідах назад. Боровий скип'ятив гіпсотермометр, який показав майже те саме, що й напередодні. Невеликий підйом протягом першої половини дня, очевидно, був зрівноважений спадом протягом другої половини. Через дві години наші слідопити повернулися. Вони перевірили десять кілометрів шляху, що йшов увесь час прямою лінією за напрямом вітру. Тому вирішили, що останньому можна більше вірити, ніж компасові, і що треба йти і далі за вітром.

І цього разу нічної темряви так і не настало; тьмяне світло під покривом хмар не змінилося.

Наступного дня похил місцевості вниз став більш помітний. Температура піднялася трохи вище нуля, сніг розмокав, і шлях, незважаючи на спуск, став важчий. Після полудня з'явилися калюжки і невеликі струмки, які звивалися між нерівностями і, нарешті, зникали в забитих снігом розколинах. Для ночівлі довелося вибрати підвищений майданчик і окопати юрту рівчачками, щоб відвести воду танучого снігу.

Встановлюючи гіпсотермометр, Боровий був певний, що він покаже ще більше число градусів, ніж напередодні, бо цілий день тривав спуск на дно загадкової западини. Але термометр показав 126° , і від'ємна висота місцевості, незважаючи на спуск, не збільшилась, а зменшилась на п'ятсот сімдесят метрів. Метеоролог, зовсім розгубившись, вибухнув нервовим сміхом.

— Новий сюрприз, нове непорозуміння! Сьогодні вранці ми вирішили не вірити компасам, тепер доводиться поставити під сумнів і гіпсотермометр!

Знову всі мандрівники зібралися навколо приладу, що пустував, перевіряли його покази; кип'ятили воду ще й ще раз, але результат діставали той самий. Незважаючи на очевидний спуск, в якому сумнівів не могло бути, бо струмочки текли в тому ж напрямі, тиск повітря не збільшувався, а зменшувався, в той час як у минулі дні, навпаки, при підйомі тиск не зменшувався, а збільшувався. Здавалося, що закони фізичних явищ, вироблені поколіннями вчених на підставі спостережень на земній поверхні, тут, у цій западині полярного материка, були непридатні або набули зовсім іншого значення. Нез'ясованих явищ більшало.

Всі були зацікавлені й схвильовані, але зрозуміти, пояснити ніхто не міг. Залишалось тільки сподіватися, що найближче майбутнє дасть ключ до роз'яснення загадки.

— Але що за снігова пустиня! — зазначив Папочкін. — Після зустрічі з мускусними биками на перевалі через хребет можна було сподіватися, що наступні дні дадуть мені і Михайлові Гнатовичу яку-небудь наукову здобич. Проте з того часу ми йдемо трохи не дванадцять днів, пройшли більш як двісті п'ятдесят кілометрів... і зовсім нічогосінько, крім снігу й льоду.

— І навіть Петро Іванович, якому досі щастило найбільше щодо колекцій, нічим не поживився, — додав Громеко.

— Один тільки Іван Андрійович колекціонує! — сміючись сказав Макшеев.

— Я? Що ж я зібрав за цей час? — здивувався Боровий.

— Колекцію незрозумілих фізичних явищ, — відповів за Макшеева Каштанов, догадавшись, на що той натякає.

— Це дуже дивна колекція, але зате легка на вагу, не те, що ваше каміння! — сміявся Боровий. — Вона наших нарт не придушить!

— Але може бути і дуже ваговитою, з погляду наслідків експедиції. Адже кожному дослідникові хочеться знайти що-небудь особливе, раніш невідоме! Вам пощастило досі більше, ніж нам.

Наступного дня спуск тривав і став навіть ще помітніший. Льодова рівнина почала розпадатися на плоскі ували. В западинах між ними текли струмки, сніг розмок, і йти на лижах стало важко: лижі ковзалися, роз'їжджалися в сторони. Тому спосіб пересування змінили: люди посідали на нарти, по двоє на кожну, і собаки тягли їх швидко вниз по схилу; лижники палками спрямовували нарти і стримували забігання їх на нерівних місцях.

Звернули увагу на те, що хмари клубочаться так само низько, як і раніше, але мають не сірий, а червонуватий колір, ніби їх освітлює призахідне, але невидиме сонце.

Льодова пустиня йшла в усі сторони до недалекого горизонту і теж здавалася червонуватою. Це дивне освітлення на дні глибокої западини, куди не могло заглянути низьке полярне сонце, теж належало до колекції непояснених явищ, яку збирав Боровий.

Цього дня зупинилися на гребені увалу поблизу великого бурхливого струмка з чистою водою, яка звільнила від потреби розтоплювати сніг для супу і чаю.

НЕПОЯСНИМЕ ПОЛОЖЕННЯ СОНЦЯ

Після вечері метеоролог установив свій кип'ятильник, будши впевненим, що після такого довгого й небезпечного спуску на протязі сорока п'яти кілометрів ртуть покаже принаймні 130° , і зниження буде близько десяти тисяч метрів, тобто рекордним за весь час. Він навіть заздалегідь обчислив висоти для точок кипіння від 130 до 135° , щоб приголомшити ними своїх супутників. Яке ж було його здивування, коли термометр показав тільки 120° .

— Моя колекція знову побільшала! — сказав він урочисто. — Ви, звичайно, не маєте сумніву в тому, що ми сьогодні їхали весь час і дуже швидко під гору?

— Ну, звісно! Ясно! Вода вгору не тече! — почувлись голоси.

— Так. А ось гіпсотермометр показує, що ми їхали нагору і піднялися за день на тисячу сімсот метрів з чимось. Як вам це сподобається?

Після того, як всі на власні очі пересвідчилися, що Боровий не жартує, останній сказав:

— Очевидно, йдучи і далі все вниз, ми незабаром виберемося з цієї дивної западини, можливо біля самого північного полюса!

— А я думаю, що треба чекати якоїсь катастрофи! — загадковим тоном промовив Громеко. — В таємничій ямі відбувається незвичайне розрідження повітря, тиск падає, віщує ураган, циклон, тайфун, смерч або щось подібне. А поки настане ця пертурбація, щоб перенести її спокійно, я пропоную всім розсудливим людям залізи в спальні мішки!

Усі, навіть Боровий, засміялися і зробили так, як радив лікар. Але метеоролог спершу оглянув, чи міцно забиті кілки, чи добре натягнуті вірвовки, що тримали юрту. Він, справді, боявся якоїсь атмосферної катастрофи, спав неспокійно, прокидаючись і прислухаючись, чи не посилився вітер, чи не починається очікуване явище. Але все було спокійне, вітер гув рівномірно, як завжди, товариші стиха хропли, собаки спросоння гарчали або вищали. І Боровий клав голову на подушку, намагаючись відігнати тривожні думки й заснути.

Вранці він раніше за всіх вийшов з юрти, щоб відлічити покази інструментів, поставлених на ніч. Інші мандрівники лежали ще в спальних мішках.

Раптом повстяні двері юрти піднялися; метеоролог, блідий, з вираженими очима, повернувся у юрту і промовив, запинаючись:

— Коли б я був один, то більше не мав би сумніву в тому, що я з'їхав з глузду остаточно.

— Ну, що таке знову? В чому справа? Яка катастрофа сталася? — запитували одні перелякано, інші — іронічно.

— Хмари або туман майже розвіялись, і сонце, розумієте ви, полярне сонце стоїть у зеніті! — прокричав Боровий.

Всі кинулись до виходу, штовхаючи один одного і на ходу одягаючись.

Над льодовою рівниною клубочився легкий туман і крізь нього то яскравіше, то тьмяніше світив червонуватий диск, що стояв просто над головами, а не низько над горизонтом, як слід було полярному сонцю о п'ятій годині ранку на початку червня під 80° північної широти.

Усі стояли, задравши голови вгору, і дивилися мовчки на це дивне сонце, що перебувало не на відповідному місці.

— Дивна ця місцевість, — Земля Нансена, — промовив Макшеев не то трагічним, не то іронічним тоном.

— А чи не місяць це? — зробив припущення Папочкін. — Може тепер повний місяць?

Боровий заглянув у кишеньковий довідник.

— Тепер справді повний місяць, але тільки цей червоний диск не схожий на місяць — і світить дужче і гріє помітно.

— Може на Землі Нансена... — почав Макшеев, але Каштанов перебив його:

— В полярних країнах улітку місяць ніколи не буває в зеніті: або його зовсім не видно, або він стоїть дуже низько.

— А якщо це не місяць і не сонце, то що ж це таке?

Але відповіді ніхто не міг. Усі далі висловлювали здогади і відкидали їх. Потім поснідали і зібралися в дорогу. Термометр піднявся до $+8^{\circ}$. Туман то густішав, заступаючи червоне світило, то розріджувався, але світило стояло незмінно в зеніті, не рухаючись з місця. Шлях, як і раніше, ішов вниз льодовою рівниною понад берегом великого струмка. Схил ніби ставав більш положистий.

Собаки бігли дружно, мандрівники сиділи на нартах, часом зіскакуючи, щоб полагодити упряж або влаштувати місток через більш глибоке русло.

А як тільки сонце пробивалося крізь клуби туману, всі підводили голову й дивилися на це дивне світило, що мало таке протиприродне положення на небі.

В обід зробили звичайний привал.

Про полудень, проте, говорив тільки годинник, сонце ж стояло в зеніті і, здавалося, не мало наміру змінювати свого місця.

— Чим далі в ліс, тим більше дров! — бурчав Боровий. — Сонце і під 80° північної широти повинне переміщатися по небу, а не стояти на одному місці! Адже ж Земля крутиться!

Під час привалу він визначив висоту сонця; вона дорівнювала 90° .

— Можна подумати, що ми перебуваємо під тропіком у день літнього сонцестояння або екватором під час рівнодення! — сказав він після спостереження. — Яку широту накажете записати? Хоч убийте, я не розумію, де ми перебуваємо і що навколо нас діється. Думки в голові плутаються і все здається якимось дивним сном!

Усі, власне, поділяли це почуття Борового і зовсім не могли пояснити собі цього незрозумілого явища, що своєю загадковістю перевершувало всі інші: суперечливі покази інструментів, постійний вітер з однієї сторони, непроглядні хмари, ненормальне тепло, червонувате світло і колосальна западина з глибиною більшою, ніж усі відомі на землі.

Під час обіду і відпочинку висловлювали всілякі здогади про катастрофи, що сталися з Землею відтоді, як вони на «Полярній зорі» і Землі Нансена були відрізані від останнього світу.

ПОЛЯРНА ТУНДРА

Надвечір льодова рівнина перетворилась на льодові ували. Рідкий туман плів у повітрі, майже не заступаючи червонуватого сонця, що залишалось у зеніті, ніби глузуючи з мандрівників, які й далі з здивованням дивилися на нього.

Наближався час зупинитися на ночівлю; на льодовому гребені це було не дуже зручно. Хоч місця було досить, але вода далеко вниз, і спускатися до неї гладеньким льодовим укосом було неможливо. Тому продовжували їхати з надією знайти відповідніше місце, тим більше, що спереду крізь туман видно було якусь темну рівнину.

І ось годині о сьомій вечора льодові ували пониждали і плоскими білими язиками, ніби велетенськими фестонами, облямовували цю темну рівнину, в яку струмки врзалися неглибокими руслами і текли далі в плоских болотистих берегах. Нарти, що з'їхали з льоду, одразу зупинились на липкій, голій землі; собаки висолопили язика і не хотіли везти. Всі зіскочили з нарт — останній кілометр їхали вже в напруженому чеканні нового сюрпризу, що його готувала їм ця Земля Нансена у вигляді безсніжної рівнини.

Ніби змовившись, люди нахилились, розглядаючи й мацаючи руками цю довгождану землю після стількох днів, проведених на снігу і кризі. Земля була буро-чорна, просякнута водою, липка, але не зовсім гола, а вкрита прим'ятими стебельцями дрібної поживклої травички з покривленими сланкими гілочками низького чагарника, позбавленого листя. Нога загрузала в землю сантиметрів на чотири, і з-під підошви струмочками й фонтанчиками випорскувала жовта вода.

— Як це вам сподобається? — пробурмотів Каштанов. — Під 81° північної широти сніг зникає, тепло, як у Фінляндії, гола земля і сонце в зеніті!

— Невже доведеться ставити юрту в цьому болоті? — сумно запитав Папочкін.

— Це не болото, а північна тундра, — пояснив йому Макшеев.

— Від цього не легше, що тундра, — зазначив Боровий. — Собаки не хочуть везти нарт, а ночувати в грязюці справді не дуже приємно. Краще вже повернутися на лід!

Всі почали озиратися навкруги з надією побачити більш сухе місце.

— Он там, я думаю, буде добре! — вигукнув Громеко, показуючи вперед, де над чорнобурок» рівниною підносився плоский горб, приблизно за кілометр від краю льодових язиків.

— Але як ми туди дотягнемося?

— Нічого, доплентаємося, допомагатимемо собакам!

— Спробуємо надіти лижі, щоб менше грузнути.

Справді, на лижах йти було легше. Собаки потихеньку тягли полегшені нарти, що їх люди ззаду підштовхували палками від лиж. За півгодини дісталися горба, що здіймався метрів на вісім над рівниною і був сухим і зручним місцем для ночівлі. На ньому серед поживклої торішньої трави пробивалися вже свіжі зелені пагони, а приземкуватий чагарник наливав бруньки.

На вершині горба поставили юрту, а нарти і собак розмістили нижче на схилі. Ззаду, на півночі, білів рівним, високим валом край льодів, що йшов в обидві сторони за горизонт. Спереду чорно-бура рівнина вже набирала зеленуватого відтінку.

Кроків за п'ятдесят від горба між грузькими берегами тихенько протікав широкий струмок. Туман клубочився над рівниною. Червонувате сонце, що час від часу з'являлося, як і

раніше, стояло в зеніті, хоч годинник показував уже пів на дев'яту вечора. За цей день відмахали п'ятдесят кілометрів.

Поки Боровий кип'ятив воду, інші висловлювали здогади, яку температуру кипіння покаже інструмент після такого очевидного довгого спуску.

Одні стояли за 125, інші за 115°. Макшеев навіть бився об заклад з Папочкіним.

— Ніхто з вас не виграв! — сказав метеоролог, коли спостереження закінчилось. — Термометр показує тільки 110°.

— Все-таки я був ближче до істини, — сказав Макшеев, — я стояв за 115°.

— А чи не думаєте ви, що краще буде потроцяти всі ці непридатні інструменти? — жовчно запитав Боровий.

— Ви справді надто берете до серця незрозумілі фокуси атмосферного тиску, — заспокоював його Каштанов, — ніби вважаєте себе відповідальним за них!

— Не в цьому справа, а в тому, що інструмент стає непридатним, навіщо ж його тягти!

— Тепер він може бути непридатним з невідомої для нас причини, але при дальшій подорожі, очевидно, знову стане нам у пригоді.

Після вечері радилися про дальший хід подорожі. Якщо безсніжна тундра простягається й далі на північ, як це не дивно, то чимала частина спорядження стає не тільки некорисною, а навіть шкідливою, що гальмуватиме швидкість руху, а саме: лижі, нарти, собаки та запас корму для них, зайвий теплий одяг, значна частина спирту і навіть сама юрта. При теплій погоді, що встановилася тут, можна було б задовольнитися легким наметом, що є в запасі, а паливо довелося б збирати в тундрі.

Тому вирішили зробити на горбі дньовку і послати без речей дві партії в різні сторони, щоб виявити характер місцевості та умови пересування, які чекають на експедицію. Після цього можна було залишити в складі на горбі все зайве, що буде потрібне тоді, як повертатимуться назад льодами.

БРОДЯЧІ ГОРБИ

Другого дня Іголкін і Боровий залишились біля юрти: перший для догляду за собаками, другий для різних метеорологічних спостережень. Решта четверо пішли на розвідку, поділившись на дві партії: Каштанов і Папочкін пішли на південний схід, а Макшеев і Громеко — на південний захід. Всі пішли на лижах, але з наміром залишити їх, якщо ґрунт стане досить сухим.

Кожний дослідник був озброєний рушницею. Не можна було думати, що і в тундрі не трапиться ніякої дичини, як це було на сніговій рівнині. Неспокійна поведінка собак протягом ночі примусила гадати, що якісь тварини можуть зустрінутись. Свіже м'ясо було дуже потрібне не тільки людям, а й собакам.

Каштанов і Папочкін на своєму шляху незабаром натрапили на широкий струмок, за яким і далі простягалась тундра.

Незабаром вона стала така суха, що лижі довелося зовсім залишити. Їх поставили конусом, зв'язавши вгорі вірьовкою, щоб легше було помітити, коли повертатимуться назад.

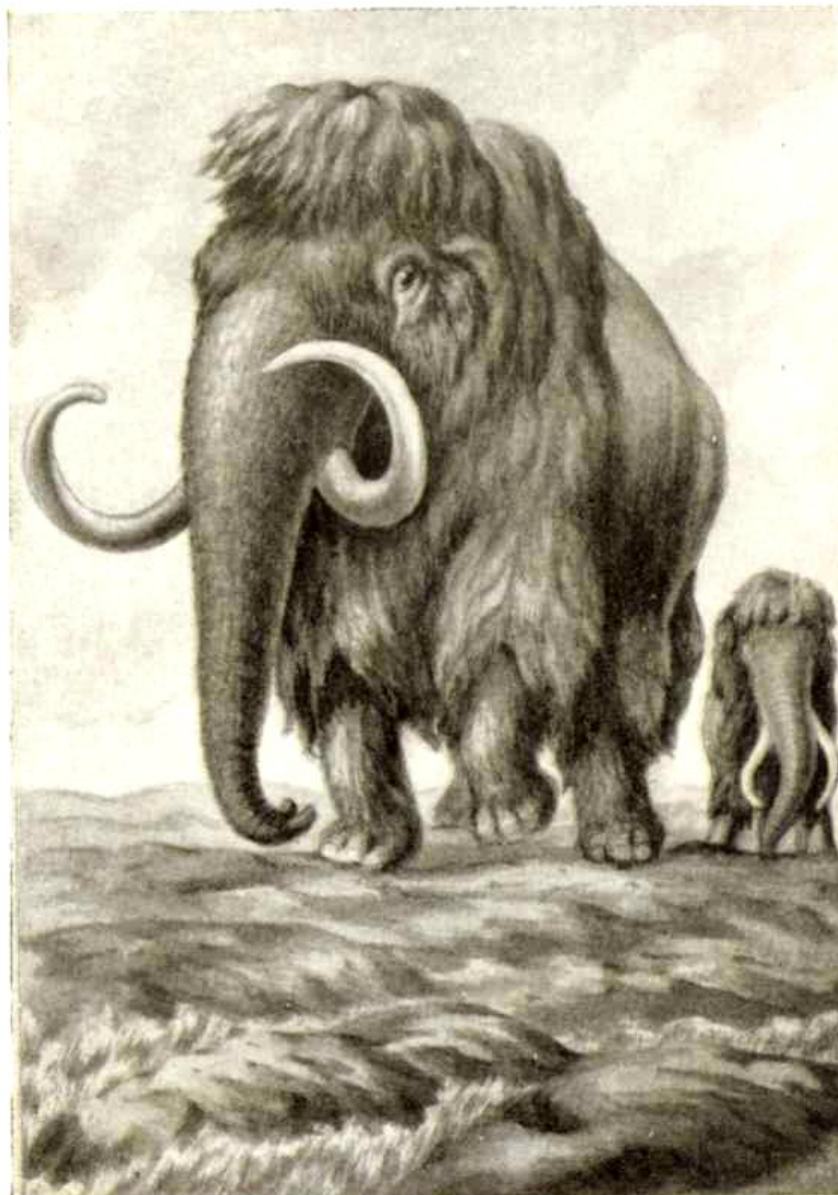
На сухій тундрі зеленіла вже молода травка, а приземкуватий чагарник вкрився зеленими листочками і квітами. По рівнині слався туман, подекуди розріджуючись на дуже дрібний дощ. Але в проміжках світило і помітно гріло червонувате сонце, диска якого все-таки не було ясно видно.

Кілометрів за десять від стоянки супутники помітили спереду кілька темних крутосхилих горбів, обриси яких через туман не були різкі.

— Он прекрасне місце для огляду місцевості в хвилини розрідження туману! — вигукнув Папочкін. — На цій гладенькій рівнині з висоти горба повинно бути видно далеко.

— Ще цікавіші ті корінні породи, які ми знайдемо на них, — відказав йому Каштанов. — Досі геологічна здобич нашої експедиції була дуже мізерна.

— Зоологічна ще мізерніша!

Можна було ясно розпізнати слоноподібних тварин.

— Ну, тепер тундра обдарує нас. А за формою і кольором цих горбів можна думати, що це — куполи базальту або іншої вулканічної породи.

Обидва дослідники кинулися майже бігцем до бажаної мети, яка то з являлася крізь пелену туману, то зовсім зникала в ній.

Каштанов і Папочкін бігли більш як чверть години, а темні горби, здавалося, були так само далеко, як і спершу.

— Цей клятий туман дуже заважає правильно визначати віддаль! — сказав зоолог, зупиняючись, щоб звести дух. — Я був певен, що до горбів недалеко, а ми біжимо, біжимо і майже не наблизились. Я захекався.

— Ну що ж, відпочинемо! — згодився Каштанов. — Адже горби не втечуть від нас нікуди.

Вони стояли, обіпершись на рушниці. Раптом Папочкін, який дивився в сторону горбів, вигукнув:

— Дивно, якщо це тільки не облуда! Мені здалося, що наші горби рухаються.

— Це повзе туман, тому й здається! — спокійно відповів Каштанов, запалюючи люльку.

— Ні, тепер я ясно бачу, що горби пересуваються! Дивіться, дивіться швидше!

Попереду, недалеко, тепер ясно було видно чотири темні маси, які повільно пересувалися тундрою.

— Горби базальту чи іншої вулканічної породи звичайно стоять на одному місці! — саркастично зазначив Папочкін. — Проте, в цій країні непояснених явищ, можливо, і такі горби бродять з місця на місце! Який жаль, що з нами немає Борового!

Каштанов у цей час вийняв бінокль і спрямував його на горби, що рухалися.

— А чи знаєте, Семене Семеновичу, — сказав він голосом, що тремтів від хвилювання, — цими горбами належить відати не мені, а вам, бо це великі тварини, щось ніби слони, — я ясно розпізнаю довгий хобот.

Вони знову побігли вперед і зупинилися тільки тоді, коли туман почав знову розходитися; темні маси були вже значно ближче.

— Ляжемо! — сказав зоолог, — інакше вони можуть помітити нас і втечуть.

Вони прилягли на землю. Тепер Папочкін припав до бінокля, чекаючи зручного моменту. Нарешті туман розвіявся так, що на віддалі чотирьохсот-чотирьохсот п'ятдесяти кроків можна було ясно розпізнати чотирьох слоноподібних тварин, які обривали гілочки повзучого чагарника і, красиво вигнувши хобот, посилали їх у свою пащу. Три з них були більші, а одна — менша.

— У них величезні бивні, — сказав Папочкін, — дуже вигнуті. Тіло вкрите шерстю червоно-бурого кольору. В них короткі хвостики, якими вони весело помахують. Якби я не знав, що мамонти зникли з лиця нашої планети, я б сказав, що це не слони, а мамонти.

— А втім, у цій країні незвичайного, можливо, й мамонти уціліли!

Каштанов у цей час вставив патрон з розривною кулею в свою далекобійну гвинтівку і націлювався в найближчого звіра, що повернувся лівим боком до мисливця.

Пролунав оглушливий постріл. Звір, махнувши хоботом, упав на коліна передніх ніг; потім схопився, пробіг кілька кроків і важко повалився на землю.

Всі інші звірі метнулися в сторони, а потім, піднявши вгору хоботи, протяжно заревли, як бики, і побігли важкою великою рессю по тундрі й зникли в тумані.

Каштанов і Папочкін, що аж палали від нетерплячки, кинулися до здобичі. Вона лежала на правому боці, розметавши ноги і відкинувши голову з величезними бивнями. Із великої

рани, що зяяла під лопаткою, витікав цілий струмок крові, кругле черево ще конвульсійно здималося і хобот здригався.

— Обережніше, — сказав Каштанов. — В агонії він може такого дати стусана хоботом чи ногою, що потрощить нам кістки.

Мисливці зупинилися кроків за десять від тварини і розглядали її з зрозумілим хвилюванням і інтересом.

— Я теж думаю, що це мамонт, — сказав Каштанов. — Величезні розміри (адже ця машина має метрів шість завдовжки!), бивні, вигнуті вгору і всередину, довга червонувата шерсть, — все це ознаки мамонта. Крім того, слони в полярних країнах ніколи не водились, а мамонт жив у сибірській тундрі.

— Коли б я не бачив його на власні очі, — відповів Папочкін, — я б нікому не повірив! Це таке відкриття, таке відкриття!..

— Ну, мабуть, не більше, ніж уся ця глибока западина і зеленіюча тундра під 81° північної широти. Очевидно, на цьому полярному материкі, що зовсім відрізаний льодами від інших країн нашої планети і має м'який клімат, мамонти збереглися до наших днів. Вони являють собою живі скам'янілості.

— Або викопну фауну Землі Нансена, що пристосувалася до нових умов життя. Очевидно, раніше ця земля не була відокремлена від інших країв льодами й снігами, а мала флору і фауну, однакову з північчю Америки та Азії, а потім, можливо, під час льодовикового періоду, мамонти знайшли собі тут останній притулок.

— Тепер його виявила наша експедиція! Але що ми робитимемо з цим страхіттям? Щоб приставити його до табору, потрібна вантажна платформа і паровоз!

— Якщо мамонта не можна перетягти до табору, то в усякому разі табір може перекочувати до мамонта! — пожартував зоолог.

— Ідея! Але якщо в тундрі можуть водитися мамонти, то можуть також водитися ведмеді, вовки, песці, взагалі які-небудь хижаки. І поки ми переселятимемося сюди, вони встигнуть покусати нашу здобич!

— Це правда! Треба зараз же старанно виміряти, описати, сфотографувати мамонта. На «Полярну зорю» ми захопимо хіба тільки один зуб, частки мозку, шкіри, м'яса в спирті.

— Але хобот, я думаю, відріжемо на всякий випадок, щоб показати товаришам! От вони будуть вражені! А потім з'їмо його — це буде страва, якою не ласував ще жоден дослідник природи. Хоботи слонів, кажуть, дуже смачні! Але кінець хобота треба зберегти, бо його ніколи ще не знаходили при трупах мамонта і невідомо, яка його будова¹.

Мисливці підійшли до мамонта, який лежав вже нерухомо, і розпочали його вимірювати й старанно оглядати.

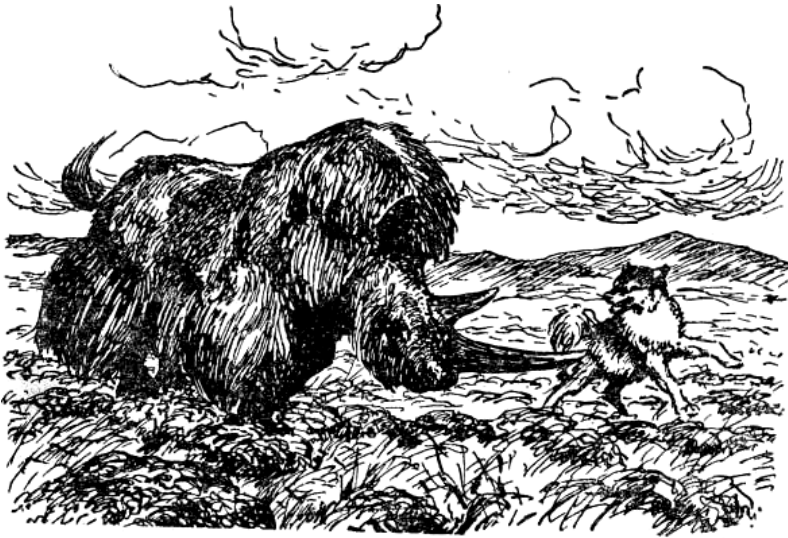
Папочкін вимірював, Каштанов записував; потім Каштанов сфотографував труп з різних боків, причому зоолог з гордістю ставав поруч або залівав на нього для масштабу, вигукуючи:

— Хіба це не чудово: у звіті експедиції буде ілюстрація — вчений Папочкін на трупі мамонта, не викопного, а який тепер живе!

Закінчивши свою роботу, мандрівники відрізали у тварини хвіст, хобот і жмут довгої шерсті, підняли рушницю і, навантажившись, хотіли йти до юрти. Але тут зоолог, розгублено, озирнувшись, вигукнув:

— Але з якої сторони наш табір? Навкруги рівна тундра, стелеться туман, далеко не видно. Ми заблудилися, Петре Івановичу! Я рішуче не знаю, куди йти...

¹ Недавно на Чукотському півострові був знайдений хобот мамонта. Кінець його доставили в Академію наук.

Дивний звір напав на собак.

— Ні, перш ніж сховати компас, я за звичкою відмітив напрям, куди ми бігли. Не турбуйтеся, я вас доведу до юрти!

Каштанов з компасом у руці впевнено попрямував тундрою, зоолог ішов за ним.

Години дві мандрівники йшли рівниною. Туман, як і раніше, то клубочився низько, то розходився, даючи змогу бачити за один-два кілометри навкруги. Саме в такий момент Каштанов, нарешті, побачив спереду, трохи осторонь від їхнього шляху, якийсь дивний предмет, що підносився над рівниною. Він вказав на нього зоологові.

— Що ж це таке? — запитав той. — Скидається на остов самоїдської юрти. Невже тут є й люди!

— Я думаю, що це наші лижі. Ви забули, що ми їх залишили.

— Ну, значить, ми йдемо правильно!

Дійшовши до лиж, мандрівники могли вже не турбуватися і сховали компас, бо на вогкій тундрі добре було видно сліди лиж. Незабаром у далечині показався горб з юртою.

Каштанов спершу трохи злякався при цьому окрикові, але потім сказав, посміхаючись:

— Людина, у якої в кишені є компас, не може заблудитися навіть серед туману, якщо знає, в якому напрямі вона йшла. Від місця ночівлі ми попрямували прямо на південний схід, значить, тепер повинні йти на північний захід.

— Але, побачивши мамонтів, ми, здається, бігли не за компасом!

НЕЗВАНІЙ ГІСТЬ

Коли мисливці підійшли так близько, що на горбі можна було розпізнати не тільки юрту, а й силуети людей і собак, Каштанов сказав своєму супутникові, який не мав такого гострого зору і слуху:

— А в таборі у нас щось діється недобре — люди бігають, собаки лементують.

Обидва зупинились, щоб прислухатися. Справді, звідти ясно чулося несамовите гавкання собак, а потім пролунав постріл, другий, третій.

— Чи не напали бува мамонти або інші викопні тварини? Я тепер ладен повірити! — сказав зоолог.

— Біжімо швидше, може, наша допомога дуже потрібна.

Вони побігли, наскільки це було можливо при їх ноші і втомі. Біля підніжжя горба залишили лижі та хобот і миттю збігли нагору.

Собаки поривались і гавкали на припоні, в юрті нікого не було. Але на протилежному схилі Каштанов і Папочкін побачили темну масу, біля якої стояли Боровий і Іголкін з рушницями в руках.

За одну мить Каштанов і Папочкін опинилися біля своїх товаришів.

— В чому справа, що трапилось?

— А ось полюбуйтеся, — відповів схвильований Боровий. — Цей дивний звір напав на собак чи собаки напали на нього. Ми сиділи в юрті і не бачили початку сутички — одне слово, поки ми вибігли з рушницями, він затоптав у нас двох собак! І от ми, щоб припинити це заняття, послали йому пару розривних куль у черево, і в нього стався смертельний розлад шлунка.

Іголкін відвів собак, що крутилися навколо забитого звіра, і три мандрівники почали розглядати його. При першому погляді на голову Каштанов і Папочкін в один голос вигукнули:

— Та це носоріг!

— Носоріг, тут, на полярному материку? — недовіжливо сказав Боровий. — Правда, він дуже скидається на носорогів, яких я, між іншим, бачив тільки на малюнках. Але все-таки чи може бути тут, у тундрі, тварина, батьківщина якої під тропіками? Не можу цьому повірити!

— А ви повірите, — перебив Каштанов, — що ми щойно полювали на мамонтів, тих мамонтів, яких досі вважали тільки викопними тваринами, що існували десятки тисяч років тому?

— Змилосяердьтеся! — заволав Боровий. — Не жартуйте так жорстоко. Я боюсь за свій розум. Все, що ми бачимо за останні дні, таке незвичайне, протиприродне! Мені просто здається, що я бачу це уві сні або ж з'їхав з глузду!

— Та заспокойтесь, мій друже! — сказав Каштанов, схопивши Борового за руку. — Ми всі хвилюємося. Ми теж вражені тим, що бачимо за цей час. Все це дивно, поки що ми не можемо цього пояснити, але протиприродного в природі не буває! Згадайте, що ми на далекому полярному материку, глибоко втисненому в поверхню нашої планети, відрізаному широким поясом льодів від іншої суші. На такому материку повинні бути своєрідні фізичні умови, завдяки яким продовжує існувати мамонт, що давно вже вимер в інших країнах. Чому ж не міг зберегтися і його сучасник-носоріг?

— Африканський або індійський носоріг у полярній тундрі?

— Та не африканський, а сибірський, довгошерстий, що жив у Сибіру в тундрах разом з мамонтом.

— Ось як! Я не знав, що й такі носороги існували. Але чому ж ви думаєте, що це не африканський?

— А ось гляньте! У нього довга бура шерсть, тоді як носоріг тропічних країн голий; розміри його більші, ніж у представників цього роду ссавців, що тепер живуть; передній ріг величезних розмірів і сплюснутий з боків.

Побачивши, що Каштанов і Папочкін так спокійно ставляться до цієї дивної пригоди, Боровий теж заспокоївся і запитав:

— А де ж мамонт, на якого ви полювали?

— Не могли ж ми притягти його на собі сюди! — засміявся Папочкін. — Ми забили його досить далеко звідси, в тундрі. Там було маленьке стадо на чотири голови, і нашому геологові здалося, що це крутобоки базальтові горби! Але потім — о жах! — ці вулканічні горби почали бродити по тундрі, ха-ха-ха! До речі, де наш хобот? Ми принесли тільки хобот і хвіст. Не попусували б його собаки. Ходімо за ним!

Фотографування, вимірювання і опис носорога забрали більш як три години. І тільки після цього дослідники подумали, що пора відпочити. Снідаючи, вони згадали про двох товаришів і стривожилися, що їх так довго немає.

— З цим сонцем, що вічно стоїть у зеніті, рішуче втрачаєш будь-яке уявлення про час, — бурчав Боровий. — Вранці, опівдні, увечері — все те ж саме! День здається безконечним.

— Він тут справді безконечний, якщо сонце залишається в одному пункті небосхилу, — підтвердив Каштанов,

— Минулої, так званої, ночі світло все-таки послабло, — зауважив метеоролог. — Хоч ви схильні були пояснити це туманом, що погустішав, але я виходив з юрти приблизно опівночі, і звернув увагу, що туман був не густіший, ніж удень, а це дивне сонце світило значно слабше, і на його дискові начебто видні були великі темні плями.

— Це дуже цікаво! — вигукнув професор. — Чому ви не сказали нам про цей дивний новий факт?

— Дивних фактів тут не обберешся! Та я хотів перевірити себе, перш ніж говорити вам. Сьогодні біля полудня я знову спостерігав це божевільне світило і переконався, що темних плям немає. Я й думав, що вночі просто помилився.

— Я гадаю, — сказав Папочкін, — що з центральним тілом нашої планетної системи трапилась якась катастрофа, поки ми мандрували в тумані по Землі Нансена. Тому воно й опинилося в зеніті під 81° північної широти і світить цілу добу.

— Може наша Земля повернулася поступово так, що її північна полярна частина стала оберненою прямо до сонця?

— Це щось незрозуміле, — пробурчав Боровий. — Як міг без серйозних струсів, статися за короткий час такий значний похил земної осі?

— Ми могли й не помітити цих струсів у тумані серед льодів. Інакше я не можу пояснити собі цього дивного положення сонця, — обстоював своє Каштанов.

— А чому ви певні, що це світило, яке ми бачимо тепер, те ж саме, що його ми бачили востаннє над гребенем хребта Руського? — запитав Боровий.

— Що ж це може бути інше? — здивувався Папочкін.

— Чому не можна припустити з такою ж підставою, що місяць запалав знову або що в нашу планетну систему випадково залетіло нове самосвітне тіло і захопило за собою нашу Землю як супутника? — з загадковою посмішкою говорив метеоролог.

— Навіщо робити різні неймовірні припущення! — сказав Каштанов. — Адже є гіпотези, засновані на геологічних фактах, що вісь обертання нашої Землі переміщалася. Цим пояснюють, наприклад, зледеніння, що були в певні геологічні періоди в Індії, Африці, Австралії, Китаї, та субтропічну флору інших періодів на Землі Франца Йосифа, Гренландії і т. д.

— Не сперечаюсь, це вам краще знати. Але я сьогодні виміряв кутовий радіус цього світила, і виявилося, що він дорівнює 20 мінутам, тоді як кутовий радіус сонця дорівнює майже 16 мінутам, як ви, певне, знаєте.

— Ось це важливий факт! — вигукнув вражений Каштанов.

— А потім це червонувате світло замість жовтого?

— Чи не через туман? — вставив Папочкін.

— Я сам думав так. Але сьогодні пощастило бачити це світило, коли туман на якийсь час зовсім розвіявся. І диск був все ж червонуватий, який буває в сонця, коли воно стоїть низько над горизонтом і світить через більш вологі нижні шари атмосфери або під час курної бурі.

— Так, це теж дивно!

— А ці темні плями, що зумовлюють послаблення світла в певні години доби! Сьогодні вночі я постараюся перевірити й це. Якщо вони повторяться, то я буду остаточно переконаний, що над нами не Сонце, а щось інше.

— Де ж, куди ж поділося наше Сонце? — з тривогою запитав Папочкін.

— Звідки я знаю! Це ще одна ланка в ланцюгу незбагнених явищ, свідками яких нам судилося стати за останні дні.

— Так, цілий ланцюг! — задумливо сказав Каштанов. — Величезна западина на материку; дивні покази магнітної стрілки; незрозумілі зміни атмосферного тиску; тепла погода під широтою 81° — не випадкова, беручи до уваги цю границю льодів і зеленіючу тундру; мамонти й носороги, які розгулюють по ній, Сонце — не Сонце в zenіті вдень і вночі...

— І ще буде чимало, я в цьому впевнений. Ось ідуть, нарешті, наші товариші і несуть, б'юць об заклад на що завгодно, ще один дивний факт.

Вони скидалися швидше
на диких яків.

Всі схопилися, дивлячись у далечінь, де вже добре було видно двох чоловіків, які несли щось темне, підвішене до довгої палки. Папочкін поставив чайник на спиртову піч і заходився готувати шашлик з м'яса носорога, інші побігли назустріч товаришам.

— Ну й наморочились ми сьогодні! — сказав Макшеев. — Бачили і корів, і биків, стріляли, але здобули тільки теля і несемо його вже години три.

— І зібрали цікаву флору тундри, зовсім своєрідну, я б навіть сказав, викопну, коли б не рвав її сам! — додав Громеко, за спиною якого теліпалася набита ботанічна папка.

Закусуючи і попиваючи чай, Макшеев і Громеко розповідали про те, що бачили.

— Кілометрів десять нашим шляхом ішла та ж

тундра, але сухіша, ніж тут. Потім на ній рослинність стала багатша, з'явилися кущі і навіть великі дерева...

— Полярна береза і полярна верба, але нових видів, а потім і чахла модрина, — додав Громеко. — Зустрілися квітучі рослини, почасти зовсім незнайомі мені, почасти описані різними дослідниками як представники післятретинної (викопної) флори Канади.

— Ми дійшли, нарешті, до вузької, але дуже глибокої річки, через яку не було броду, і попрямували вниз за її течією. Дерева ставали вищі за людину, кущі між ними утворювали хащу, через яку важко було пробиватися. Ось тут ми й натрапили на стадо биків, що прийшли на водопій.

— Яких на вигляд биків? — запитав Папочкін.

— Вони скидалися швидше на диких яків, — поправив Громеко, — чорні, з довгою шерстю, з величезними товстими рогами і з горбом на спині.

— Такий вигляд мали бики, — продовжував Макшеев, — а інші, очевидно корови, на зріст були трохи менші, з тоншими і коротшими рогами; крім того, там було кілька телят. Я сподівався зустріти в тундрі тільки болотяних птахів і дрібного звіра, тому взяв з собою дробовик.

— А я зовсім не взяв рушниці.

— Ну, от і довелося стріляти тільки в теля великою картечною, яка знайшлася в патронташі. Стадо зникло в хащі, а теля упало в річку, звідки ми його витягли і докінчили ножем.

— Теля важило добрих п'ятдесят кілограмів, а нести його додому треба було дванадцять кілометрів. Тому ми, щоб полегшити ношу, попатрували його, хоч і знали, що Семен Семенович буде незадоволений цим.

— Ну, він мав добру втіху! — засміявся Каштанов. — Чи знаєте, який шашлик ви щойно з'їли?

— Якого-небудь полярного зайця, чи що? Не знаю, чи є такий вид.

— Не зайця, а носорога і навіть викопного!

— Тьху! Це ви, значить, знайшли десь труп носорога у вічно мерзлій тундрі¹ і вирішили покуштувати м'яса, що пролежало десятки тисяч років? — здивувався Громеко. — Коли б я знав, не їв би. Мене тепер буде нудити.

— Але шашлик був дуже смачний, трохи твердуватий тільки, — сказав Макшеев.

— І недивно, таке давнє м'ясо!

— А чи знаєте ви, — запитав уже Папочкін, — що за вечерею ми вас поштуємо вареним хоботом мамонта?

— Ну, це вже казна-що таке! — обурився Громеко, — що ви, отруїти нас хочете, чи що? Пробоєте, як впливає на шлунок сучасної людини різне падло?

Макшеев, який за час своїх мандрювань по Алясці і Чукотській землі відвик вередувати, сказав:

— Я читав, що хобот слона ласа страва; але хобот мамонта — це повинно бути щось надзвичайне.

— Ні, я не буду його їсти! — сердився Громеко. — Я краще підсмажу собі телячу печінку, вона принаймні свіжа.

¹ На півночі Сибіру у вічно мерзломому ґрунті зрідка знаходять цілі трупи тварин, що існували багато тисяч років тому і цілком збереглися, з шкурою, м'ясом і нутрощами, завдяки мерзлості, яка зберегла їх від гниття. Найчастіше знаходять трупи мамонта, рідко - носорога, ще рідше - інших ссавців. Для вивчення і вивезення таких трупів Академія наук споряджає спеціальні експедиції.

Натішившись здивуванням своїх товаришів, інші, нарешті, розповіли їм про події цього дня, показали їм труп носорога, хобот, хвіст і жмут шерсті мамонта, і ботанік заспокоївся. Він узяв навіть участь у розв'язанні питання, як і з чим зварити хвалений хобот, і вийняв з кишені кілька головок дикого часнику, що знайшов недалеко від місця зустрічі з биками.

— Ці овочі будуть доброю приправою до хобота, — сказав він, — шкода, що їх назбирав так мало.

За вечерею вирішили пробути на цьому ж місці ще один день, щоб сходити вп'ятьох до місця, де лежав забитий мамонт, і приставити до юрти запас м'яса й частини, які треба було зберегти.

— Тепер ми можемо обговорити серйозно, куди і як нам іти далі, — запропонував після вечері Каштанов. — Наша розвідка дала деякий матеріал для цього. А за розмовами допоможемо зоологові відпрепарувати черепи носорога і теляти, призначені для зберігання. До речі, Семене Семеновичу, до якого виду ви відносите теля?

— Коли б я не бачив на власні очі живого мамонта і сибірського носорога, — відповів зоолог, — я б сказав, що зустрінуті бики близькі до сучасного тибетського яка. Але тепер я насмілююсь думати, що це були первісні бики, які зникли з лиця землі разом з мамонтом і носорогом.

ЛИСТ ТРУХАНОВА

Обговорюючи питання про дальший маршрут експедиції, всі згодились, що Земля Нансена дала вже експедиції не тільки багато нового, але й багато непоясного, і що незвичайні факти множилися з кожним днем посування вперед.

Експедиції останнього дня показали, що попереду за тундрою починаються ліси, йти якими з нартами і собаками було неможливо. Отже, доводилося залишити нарти, лижі, частину вантажу та собак і йти далі пішки, несучи на собі необхідне.

Тимчасом було зовсім невідомо, чи далеко тягнуться ці ліси і що доведеться зустріти за ними. Найбільш імовірним здавалося, що тепло, рослини і тварини обмежуються дном глибокої западини Землі Нансена і що далі, на протилежному схилі її, знову почнуться сніги й льоди; отже, знову потрібні будуть нарти, лижі і собаки.

Зважаючи на таку можливість, доцільний був і інший план дальшого руху: йти тундрою понад краєм льодів на нартах, щоб обстежити всю западину навкруги, а в глиб западини робити експедиції, нічого не беручи з собою зайвого. Але тоді середина западини, очевидно найбільш цікава з погляду флори, фауни, а, можливо, й геології, могла б залишитися недослідженою. Беручи до уваги, що з краю льодів у глиб западини стікають численні річки, там повинні бути чималі озера або одно велике озеро.

Кожний план мав свої переваги і свої недоліки. На який же з них пристати? Боровий, Іголкін і Макшеев відстоювали маршрут понад краєм льодів, тоді як дослідники природи, звичайно, вважали за краще заглибитися до центра западини, де сподівалися знайти більше матеріалу за своєю спеціальністю.

Зрештою, можна було поділитися на дві партії, пославши одну з важким багажем понад краєм, другу без речей упоперек западини, щоб потім зустрітися на протилежній стороні. Але хто міг знати, як далеко западина простягається на схід і на захід і чи можна її обійти? Чи не зустрінуться якісь непереборні перешкоди і чи не опиняться обидві партії або одна з них в безпорадному становищі? Чи не призведе цей поділ до загибелі всієї експедиції?

Отже, питання було дуже складне, і те чи інше рішення могло мати погані наслідки.

Зваживши на все це, Каштанов сказав товаришам, які завзято сперечалися між собою, обстоюючи кожний свою пропозицію:

— Згадаємо, що в нас є запечатаний пакет, даний нам організатором експедиції на той випадок, коли ми опинимося в скрутному становищі. Його дозволено розпечатати, коли ми не розумітимемо, де перебуваємо і що робити далі. Чи не вважаєте ви, що цей момент настав? За останній час ми бачили стільки непоясного, незвичайного, а тепер навіть не знаємо, куди спрямувати наші дальші кроки!

Про цей пакет Труханова інші забули, і пропозиція Каштанова була зустрінена всіма одностайно. Пакет вийняли з ящика, в якому зберігалися найцінніші інструменти і гроші. Каштанов розпечатав його і прочитав голосно:

Дорогі друзі!

Хвилина, коли ви прочитаєте ці рядки, буде, можливо, дуже важкою для вас, але я сподіваюсь, що надії ваші дістати пораду і роз'яснення я виправдаю.

Я повинен, передусім, признатися, що втяг вас у таку ризиковану і незвичайну справу, що коли б ви знали, куди я пропоную вам їхати, ви б визнали мене за божевільного і

відмовилися від експедиції. Я вже зробив спробу — поділився своїм планом з одним ученим і пропонував йому організувати експедицію на мої кошти, але він категорично відмовився і назвав мене безпідставним мрійником.

Тому єдиний спосіб організувати експедицію для перевірки моїх теоретичних передбачень було замовчати про її кінцеву мету і завдання. Її потрібно було відрядити нібито для вивчення невідомої ще площі арктичного краю. Адже могло статися, що мої передбачення справді помилкові і що експедиція тільки і знайде острови або материк, скуті льодами і, обмежившись їх вивченням, щасливо повернеться назад. Мої витрати на неї і в цьому разі не були б даремні, бо вона довела б раз і назавжди помилковість моєї гіпотези і, одночасно, знищила б останню білу пляму на карті арктичного, краю.

Але перейду до суті справи. Цілий ряд спостережень на обсерваторіях Монблану і Мунку-Сардику, вивчення літератури, даних багатьох сейсмічних станцій та дослідження над розподілом і аномаліями сили тяжіння¹ привели мене до висновку, що ядро нашої планети має зовсім не той характер, який геологи і геофізики приймають досі. Я переконаний, що Земля має більш-менш велику внутрішню порожнину, пустоту, певніш за все з маленьким центральним світилом, можливо вже згаслим. Ця порожнина може сполучатися з поверхнею кулі одним або двома більш-менш значними отворами, які дають можливість проникнути на внутрішню поверхню цієї порожнистої кулі.

Підтвердити чи відкинути мої міркування могла тільки спеціальна експедиція, відряджена на розшуки одного з зазначених отворів, які, звичайно, треба було шукати на невідомих ще просторах обох арктичних країв. Для початку я взяв північний край, як більш приступний для російської експедиції.

Якщо вам пощастило знайти отвір, спробуйте спуститися в нього. Можливо, що ви вже спустилися в нього непомітно, гадаючи, що спускаєтесь у глибоку западину материка. Якщо так і якщо ви зберегли ще сили й засоби для пересування, спробуйте пройти глибше і дослідити, наскільки можливо, цю внутрішню порожнину Землі, не ризкуючи тільки без потреби своїм життям.

Якщо це завдання чомусь буде надсильне, поверніться назад, бо вже одне констатування входу у внутрішню порожнину Землі буде величезним відкриттям, а дослідження порожнини можна буде доручити новій експедиції, організованій на підставі набутого досвіду. Як справжні вчені, ви, я певен, пориватиметесь вперед, коли опинитесь на порозі великих і чудесних відкриттів. Але прошу вас, всебічно обміркуйте становище, зважте всі за і проти і робіть найбільш розсудливо, щоб не ризикувати втратою вже досягнутого.

Можливо, ви поділитесь на дві партії, з яких одна піде в гліб порожнини, а друга залишиться біля входу, щоб потім іти на виручку першої або принести науці звістку про чудесне відкриття.

Я глибоко сумую, що доля позбавила мене можливості поділити з вами працю, злигодні і відкриття і що я змушений обмежитися цим листом. Якщо він нічого не роз'яснив вам, не зважайте на нього. В усякому разі бажаю вам від щирого серця всяких успіхів.

М. І. Труханов.

«Полярна зоря»

14 червня 1914 року.

¹ Аномалія сили тяжіння - неправильності в певних величинах сили тяжіння на земній поверхні, додатні і від'ємні, зумовлені будовою земної кори.

КРАЇНА ВІЧНОГО СВІТЛА

З щораз більшим інтересом і подивом усі члени експедиції слухали читання листа її організатора. Коли Каштанов закінчив, на деяких час запанувала мовчанка.

Всі обмірковували те, що почули, і намагалися пристосувати його до пояснення всіх дивних фактів і явищ, які спостерігали за останні дні.

— Тепер у мене в голові прояснилося, — з полегшенням зітхнувши, сказав Боровий. — Я розумію і це сонце в зеніті, і тепло, і мамонта з носорогом, і вічні тумани, і фокуси компаса. Тільки пустощів барометра не можу ще пояснити собі як слід.

— Так, майже все зрозуміло! — підтвердив Каштанов. — Я думаю, що спуск в отвір земної кулі почався від перевалу через хребет Руський. Льодовий вал, очевидно, був самим краєм, місцем перегину, минувши який ми опинилися у внутрішній порожнині і пішли замість півночі на південь, як правильно показав компас, хоч напряду шляху ми й не змінювали. Далі ми підіймалися і перейшли через плоский льодовий хребет, спустилися з нього і опинилися в тундрі поблизу краю льодів, утворених із зимових снігів, що їх наносить у глиб порожнини. Мамонт, носоріг, первісний бик збереглися тут завдяки рівномірній, сприятливій для них температурі і відсутності винищувача — людини...

— Так, ми щойно вступили в цю внутрішню порожнину і вже знищили трьох жителів її, — зауважив Громеко.

— Сонце, яке ми бачимо постійно в зеніті, це, очевидно, справжнє маленьке ядро земної кулі, що перебуває ще в розжареному стані і дає світло й тепло внутрішній поверхні товстої й зовсім затверділої оболонки, зовнішній бік якої ми досі тільки й знали. Тепер, завдяки експедиції Труханова, ми можемо ознайомитися хоч частково з цією внутрішньою поверхнею, де побачимо, безумовно, надзвичайно багато цікавого і несподіваного. Адже на перших кроках ми вже зустріли представників флори і фауни, які давно зникли на зовнішньому боці.

— Нам треба охрестити цю нововідкриту країну, а то все говоритимемо «внутрішня поверхня» та «внутрішня поверхня». Адже це вже не Земля Нансена! — сказав Макшеев.

— Так, вона надто велика і від Землі Нансена відокремлена льодовим поясом. Як же ми її назвемо? — запитав Громеко.

— У цій країні завжди панує день. Центральне світило, сховане в надрах нашої планети, ніби відповідає уявленням стародавніх народів про бога вогню, що таїться під землею. Я пропоную назвати світило Плутоном¹, а країну — Плутонією, — запропонував Каштанов.

Були запропоновані ще інші назви, але після деякої суперечки всі погодилися, що Плутонія — найбільш підходить.

— Тепер важливе питання: чи задовольнимся ми тим, що не тільки відкрили отвір, а й спустилися в глиб його і оглянули клаптик Плутонії? Чи не повернемося назад, до «Полярної зорі», щоб повідомити Труханова про блискуче підтвердження його висновків? А чи може спробуємо дістатися в глиб країни вічного світла?

— Звичайно, підемо вперед! Вперед, поки є сили й засоби! У нас ще багато часу! — почувшись вигуки.

— І я так думаю, — продовжував Каштанов, — але як ми організуємо далі дослідження Плутонії?

¹ Стародавні греки називали бога підземного світу Плутоном.

— Я гадаю, — сказав Боровий, — що далі вглиб, далеко від снігів і льодів, які є наслідком проникнення холоду і опадів з зовнішнього боку Землі, температура буде вища. Нарти, лижі, собаки будуть для нас тільки тягарем, і їх треба залишити тут.

— Самих собак залишати не можна. Значить, треба послухатися поради Труханова і виділити частину членів експедиції — не менш як два чоловіка, бо хто ж один наважиться залишитися надовго? Ці двоє з собаками, нартами, лижами та іншим зайвим вантажем чекатимуть тут, провадитимуть спостереження в тундрі і на краю льодів. А якщо інші не повернуться до визначеного строку, вони поїдуть назад однією нартою, щоб приставити на «Полярну зорю» звіт про відкриття і бути провідниками нової експедиції, яку пошлють для розшуків пропалої партії та для дальшого дослідження Плутонії.

— Ну, а як же ці пропали підуть через льоди, якщо вони повернуться трохи пізніше визначеного строку? — запитав Макшеев.

— Дві нарти, лижі і склад харчів треба залишити на місці, на той випадок, про який ви говорите. Тим, що запізняться, доведеться йти без собак, тягти самим нарти. Це не буде дуже важко, бо склади харчів, залишені на всьому шляху, дадуть змогу зробити вантаж нарт мінімальним.

Всі згодились, що цей план найдоцільніший, але нікому не хотілося залишатися в тундрі, так би мовити, біля порога таємничої країни. Доводилося розв'язувати питання, хто з членів експедиції найбільш потрібний для мандрівки вглиб. Такими були насамперед зоолог, ботанік і геолог, яким у тундрі було мало роботи. Отже, Каштанов, Папочкін і Громеко повинні були їхати. З другого боку — Іголкін, єдиний член експедиції, основним обов'язком якого був догляд за собаками, природно, засуджувався на сидіння в тундрі. Таким чином, залишались ще Боровий і Макшеев, один з яких міг їхати.

Тому що кожний з них великодушно поступався іншому участю в подорожі, погоджуючись залишитися, то довелося кинути жеребок. Боровому випав квиток із словом «сидіти», а Макшееву — «їхати».

Обговорення питання про організацію партії, що їхала в глибину Плутонії, забрало чимало часу. Треба було визначити спосіб пересування партії і, залежно від цього, вирішити, що брати з собою. Навіть відмовившись зовсім від консервів і маючи намір добувати собі на прожиток виключно полюванням, кожному з мандрівників довелося б нести на собі чималий вантаж. А на биті шляхи, звичайно, не можна було розраховувати.

— А що, як ми візьмемо частину собак і нав'ючимо на них вантаж, хоч бідолахи до цього і не при звичаєні і в теплій країні почуватимуть себе погано, — сказав Громеко.

— Це проект мало здійснимий, — зауважив Макшеев. — Ми ризикуємо втратити цих тварин, потрібних нам, щоб повернутися назад через льоди. Я запропонував би скористуватися силою слухнянішою і потужнішою, яка понесе не тільки наші речі, а й нас самих.

— Яка ж це сила? — вигукнули інші.

— Сила води. Адже глибока річка, що її ми бачили сьогодні і не могли перейти, тече на південь, куди і нам треба йти. А в нашому багажі є два маленьких складаних човни, взяті для переправи через проталини при подорожуванні льодами. Ми про них зовсім забули, бо досі вони непотрібні були. Кожний вміщує два чоловіка; сядемо і попливемо. А коли почнуться ліси, зробимо пліт, якщо човни будуть надто навантажені, і пливтимемо, доки річка нестиме нас.

— Чудовий план! — вигукнув Каштанов.

— І легко, і зручно! Пливи та поглядай по сторонах і записуй! — захоплювався Папочкін.

— Але тільки наш кругозір буде обмежений берегами річки, напевне густо вкритими рослинністю; ми будемо пливти в зеленому коридорі і нічого не побачимо! — сказав Громеко.

— А хто ж заважає нам зупинитися, виходити на берег, робити екскурсії, де буде цікаво або потрібно? Адже ночувати теж будемо на березі, — пояснив Макшеев.

— І ці екскурсії робитимемо порожнем, із свіжими силами, без вантажу за спиною, буде вільніше! — промовив Папочкін.

— Човен і пліт дадуть нам змогу не обмежувати себе в збиранні колекцій. Нести все зібране на спині і щодня збільшувати цей вантаж було б не дуже легко, — відзначив Каштанов.

— Нарешті, човен гарантуватиме нам більшу безпеку від всіляких звірів і гадів, що живуть у лісах і болотах. Невідомо, які ще сюрпризи готує нам ця таємнича країна, в глиб якої ми йдемо! — сказав Громеко.

— Одне слово, ви подали нам прекрасну пораду, Якове Григоровичу, і заробили загальну подяку, — закінчив Каштанов. — Тому я пропоную назвати річку, якою ми попливемо, вашим ім'ям. А тепер я б запропонував залягти в наші мішки або на них, бо тепло, а завтра зробити екскурсію до мамонта і привезти на нартах шкіру, бивні та запас м'яса сюди.

— Адже ми хотіли перенести весь табір до мамонта? — нагадав Папочкін.

— Навряд чи це буде краще. Річка, якою ми попливемо, тече з протилежної сторони, і відходити від неї немає рації. Крім того, цей горб, на якому ми розташувалися, має багато переваг: він сухий, помітний здалека, віддалений від краю лісу з різними звірами, близький до льодів, обвівається вітром, що для собак має велике значення, коли стане ще тепліше. З нього видно далеко, можна легко помітити наближення яких-небудь ворогів.

— І він зручний для метеорологічних та інших спостережень, — додав Боровий. — Ми тут влаштуємо справжню станцію, і я сподіваюсь, що мої барометри почнуть показувати зміни атмосферного тиску.

НЕПРОХАНІ МОГИЛЬНИКИ

Годинник показував уже десять вечора, коли розмова, нарешті, припинилась, і всі розмістилися на своїх мішках і поснули.

Вранці за сніданком обговорювали питання, кому йти до мамонта, і чи варто взагалі ходити до нього, чи не краще зайнятися готуванням до від'їзду.

— Коли б ми були певні, що зустрінемо ще мамонтів, то не варто було б іти до нього; він уже описаний і сфотографований. Але тому що скоро почнеться ліс, то, можливо, ми їх більше не побачимо, якщо вони живуть тільки в тундрі вздовж краю льодів, — сказав Каштанов.

Отже, вирішили їхати до мамонта. Поїхало четверо людей з трьома нартами і собаками.

Біля юрти залишились Громеко, який хотів ще зібрати перед від'їздом весняну флору тундри навколо горба, і Каштанов, що збирався розкопати схил цього горба, щоб визначити його склад. Цей єдиний горб серед тундри здавався йому дивним.

Партія рушила під проводом Папочкіна, який-знав шлях до місця полювання. Дорогою застрелили кількох болотяних птахів, що бродили по тундрі Поблизу річки, і дуже дивного зайця, який швидше скидався на величезного тушканчика¹; останній дуже порадував зоолога.

Тушу мамонта видно було здалека; вона, наче горб, підносилась над рівною тундрою. Коли наблизилися до неї, Іголкін, який мав більш гострий зір, застеріг інших, що навколо трупа метушаться якісь сірі звірі.

Залишивши нарти на деякій віддалі, мисливці обережно наблизились до туші і раптом зупинилися здивовані — звірі, що метушилися навколо, раптом зникли, немов провалилися крізь землю.

— Еге-ге! — вигукнув Папочкін, коли всі підійшли, нарешті, до мамонта. — Ось дивіться, тут хтось похазяйнував з учорашнього дня.

Здавалося, що навколо мамонта попрацювали величезні кроти: купи землі з корінням кущів, заввишки з метр, були накидані навколо туші, і задня половина її лежала в ямі, майже не виступаючи вже над поверхнею тундри.

— Хто б це міг бути? — гадали мисливці.

— Якісь досвідчені могильники! Мені здається, що вони збиралися закопати всю тушу в землю, можливо, щоб заховати її від вовків або як кормовий запас, — зазначив Макшеев.

Іголкін привів одну з собак, яка, понюхавши розриту землю, раптом кинулась під черево мамонта і витягла звідти за ногу якусь дивну звіринку, що шалено відбивалася короткими лапами і хрюкала по-поросячому. Її докінчили ножом, відняли від собаки й почали розглядати. Виявилось, що вона дуже нагадувала борсука і формою тіла, і забарвленням.

Дальші шукання виявили ще кількох подібних тварин, що притаїлися під тушею, яку вони справді мали намір закопати в землю, щоб потім поступово пожирати її.

Робота цих непроханих могильників зробила неможливим зняти шкіру з усього мамонта, і довелось обмежитися тільки лівою половиною тіла. Потім дослідили нутрощі, відрізали передню й задню ноги, вирубали оди» бивень, вийняли око, половину мозку, язик і два зуби. Собак нагодували на місці досхочу. Кілька великих шматків м'яса від стегна та задньої частини

¹ **Тушканчик** - маленький ссавець із загону гризунів з дуже короткою шиєю, заячою головою, великими вухами, довгими вусами і дуже довгим хвостом, дуже короткими передніми і довгими задніми ногами. Живе в норах, у піщаному ґрунті, живиться цибулинами і корінням.

також поклали на нарти, після чого партія рушила потихеньку назад. Могильник, заєць і птахи становили зоологічну здобич цього дня, яким Папочкін міг бути цілком задоволений.

— Хай могильники закопують решту, — пожартував Боровий.

— Коли у нас не вистачить м'яса для собак, ми ще раз приїдемо сюди з Іголкіним за провізією. А може зробимо це й раніш, поки ще м'ясо не протухло.

— Тоді захопіть з собою і череп, — попросив Папочкін. — Могильники його, я гадаю, добре очистять.

Наблизившись до юрти, мисливці побачили, що Каштанов і Громеко зайняті якоюсь дивною роботою. Вони витягали з ями, викопаної на схилі горба, брили якогось білого каменю і складали їх на купу.

— Цей гроб — справжній скарб для нашої експедиції, — пояснив Каштанов товаришам, які підійшли. — Для дослідження його складу я викопав яму на півтора метра і на цій глибині натрапив на судільний чистий лід; в другому місці було те ж саме. Тоді мені спало на думку викопати в глибині горба камеру в льоду, що буде прекрасним льодовником для зберігання харчів і шкур. Адже мамонти або носороги не щодня прибігатимуть до нас на вечерю!

— Невже весь горб льодяний і тільки зверху вкритий землею? — запитав Боровий.

— Думаю, що так! На півночі Сибіру трапляються такі викопні льодовики. Це або величезна кучугура снігу, що випадково збереглася від зими, або частина льодової маси, яка відсунулася назад. Вона вкрилася поступово мулом і піском струмків, що стікали з льодовика, а тому й збереглася¹.

Це відкриття Каштанова було надзвичайно цінне для партії, яка залишалася на місці; вона дістала під самим своїм житлом прекрасне сховище для харчів.

— Ми зробимо згодом справжні двері і велику камеру в глибині, — сказав Боровий.

— А крім того, викопуємо в другій частині горба другу печеру в льоду і триматимемо там собак, коли стане дуже жарко, щоб вони не показалися, — додав Іголкін.

Розвантаживши нарти, всі почали допомагати Каштанову і Громеко влаштовувати приміщення, достатнє для зберігання всіх привезених частин мамонта і решток туші носорога. Коли його закінчили і наповнили, хід заклали крижинами й загородили лижами та нартами, щоб собаки не добралися до провізії.

Другого ранку почали готуватися до від'їзду. Розсортували весь багаж. Консерви, спирт, юколу поклали в льодовник, навантажили нарти човнами та спорядженням, потрібним для подорожі в глибоку Плутонію. Пообідали востаннє разом і рушили до річки Макшеєва, попрощавшись з Боровим, який залишився вартувати юрту і склад. Іголкін з нартами мав повернутися надвечір назад. В плавання вирішили взяти одну собаку як вартового; вибрали Генерала, його остригли, щоб менше терпів від спеки, і пухнатий пес набрав такого кумедного вигляду, що ніхто не міг утриматися від сміху. На голові в нього залишили чуб, на верхній частині ніг — бахрому і на кінчику хвоста — китичку. Макшеєв, який стриг його, сказав, що ці прикраси залишаються для того, щоб собака своїм дивним виглядом лякав хижаків, з якими доведеться зустрічатися.

Досягнувши берега річки, що була до шести метрів завширшки і від одного до двох метрів завглибшки, спустили човни на воду і сіли в кожен по двоє: один — на рулі, другий — на веслах. Генерал зайняв місце на носі переднього човна, де сиділи Макшеєв і Громеко. Кумедна морда Генерала з великими піднятими вухами і чубом між ними манячили над бортом.

¹ Горб, очевидно, складався з викопного льоду, що зберігся завдяки вічній мерзлоті на невеликій глибині. Такі викопні льоди нерідко зустрічаються на півночі Сибіру, особливо поблизу берегів Льодовитого океану.

Іголкін стояв на березі, доки обидва човни, швидко плывучи за водою, не зникли в далечині. На юрті, що ледве була помітна на горизонті, Боровий підняв білий прапор. Експедиція, яка дружно зносила всі труднощі, поділилася, і чотири її учасники попливли в глиб таємничої країни. Чи повернуться вони назад, і якщо повернуться, то коли, чи всі і як?

ВНИЗ ПО РІЧЦІ МАКШЕЄВА

Швидко пливли обидва човни вниз темною водою, що поспішала з легкими сплесками на південь, між низькими берегами, з яких звисали кущики полярної верби, вкритої свіжими листочками. По берегах в обидві сторони розгорталася та ж рівна тундра з приземкуватими чагарниками і так само дув ходовий вітер, що його мандрівники тепер правильно визначили як північний. Він линув з льодів холодного отвору, з зовнішньої поверхні планети, в її внутрішню, теплу порожнину. Як і раніше, клубочився туман, то заступаючи, то відкриваючи червонувате світило, що стояло нерухомо в zenіті. Температура досягала $+12^{\circ}$, і туман коли-не-коли переходив у дрібний дощик, який, проте, швидко переставав.

Човни пливли з швидкістю близько восьми кілометрів за годину. Ті, що сиділи на рулі, провадили знімання, відмічаючи напрям усіх заворотів річки. Пропливши двадцять п'ять кілометрів, зупинилися на ночівлю.

Невелика екскурсія по берегу показала, що в тундрі кущі стали вищими; подекуди до них домішувалась низькоросла модрина, утворюючи разом з вербою і березою невеликі, але дуже густі гайки. Серед кущів були протоптані вузькі стежки, що вели до берега річки; ними, очевидно, ходили різні тварини на водопій.

Ніч провели вперше в наметі і без спальних мішків.

— Це вічне світло, — сказав Макшеєв, лягаючи спати, — геть чисто порушує наші звички і уявлення. Кажеш: ранок, полудень, вечір, дивлячись на свій годинник, а сонце весь час стоїть у zenіті і гріє однаково, ніби глузуючи з нашої термінології.

Ніч, або час відпочинку, минула спокійно.

За другий день пропливли півсотні кілометрів і зупинилися рано, щоб зробити тривалішу екскурсію в сторону від річки. Береги її були вкриті вже більш високими кущами і окремими деревами, що утворювали зелені стіни, які зовсім обмежували кругозір мандрівників.

Після обіду Громеко залишився біля намету збирати рослини, Макшеєв з Генералом пішли на захід, а Каштанов і Папочкін — на схід, користуючись звіриними стежками, прокладеними крізь хащу кущів, які вже сягали за зріст людини. Подекуди на ґрунті видно було сліди різних тварин, серед яких зоолог розпізнав сліди мамонта, носорога, великих і дрібних двокопитних, один вид однокопитних. Іноді попадалися відбитки м'яких лап хижаків різної величини. Глянувши на деякі з них, обидва дослідники відчули, як у них по спині пройшов холодок. Ці сліди мали близько двадцяти сантиметрів завдовжки, а кігті, якими закінчувалися пальці, втиснулися в землю на чотири сантиметри. За формою сліду зоолог вирішив, що він належить величезному ведмедеві.

— Це, мабуть, печерний ведмідь, сучасник мамонта, — сказав Каштанов. — Він більший від усіх відомих нам представників цієї родини.

— А він не полює на печерних людей? — запитав Папочкін.

— Кістки, кігті і зуби цього ведмеда, оброблені печерною людиною, іноді знаходили, — відповів геолог. — Але не знаю, чи попадалися кістки і черепи цієї людини, оброблені ведмедем!

— В усякому разі з ним краще не зустрічатися!

— З таким цікавим звіром та не зустрітися? Наші предки, озброєні тільки дрючками й кам'яними сокирами, перемагали його, а ми, маючи сучасні рушниці і розривні кулі, боїтимемося його? Це було б ганебно!..

Осторонь від річки дослідники вийшли на широку галявину, порослу густою, але низькою травою, серед якої майоріли різні квіти.

Зупинившись серед кущів на узліссі, мандрівники побачили, що на галявині пасуться поодиночі і чередами різні ссавці, серед яких одразу можна було розпізнати породи, що зникли на поверхні землі: тут були чорні первісні бики з величезними рогами і горбами, велетенські олені з рогами відповідних розмірів, дикі коні невеликого росту з кудлатою шерстю, малим хвостом і короткою гривою. Пара носорогів устромила голови в кущі, а кілька мамонтів стояли невеликою групою і в такт помахували головами і хоботами, очевидно відганяючи докучливих комах. Останніх, саме комарів, гедзів і мошви з'явилось вже досить багато.

Надивившись на цю мирну картину пасовища «живих скам'янілостей»¹, Каштанов і Папочкін вирішили підійти ближче, щоб сфотографувати деяких тварин. Понад узліссям вони підкралися плазом спершу до групи биків, потім до двох носорогів, яких сфотографували в той момент, коли вони гралися, незграбно стрибаючи один на одного. Носороги схрещували свої роги, як велетенські шабляки, витоптували траву своїми тумбоподібними ногами і підривали ґрунт.

На черзі були мамонти, що стояли ближче до центра галявини. Але, перш ніж мисливці встигли підкратися до них досить близько, на протилежному кінці галявини, де паслись олені, сталося замішання: тварини раптом підвели голови, прислухалися і одразу кинулися бігти, очевидно налякані якимось невидимим, але, безумовно, страшним ворогом. Олені пробігли повз мамонтів, які й собі дуже стривожилися і побігли важкою риссю, піднявши хоботи. І олені, і мамонти бігли прямо в сторону мисливців, які притаїлися.

— Коли олені будуть кроків за сто від нас, стріляйте в переднього, — швидко промовив Каштанов. — Я сфотографую їх, коли вони зупиняться на мить, а потім теж вистрелю, а то нас можуть розтоптати.

Папочкін приготував рушницю і, коли передовий величезний олень з високо піднесеною головою і тривожно роздутими ніздрями підбіг досить близько, пролунав постріл. Влучений у

груди, олень з розбігу впав на коліна, а решта, натискуючи один на одного, зупинилися купою, витягнувши голови.

За цей час Каштанов устиг сфотографувати цю цікаву групу, передав апарат зоологові і в свою чергу вистрелив у другого оленя, що став до нього лівим боком. Тварина зробила стрибок уперед і повалилася на землю, інші круто повернули вправо і побігли понад узліссям.

Мамонти, що бігли позаду оленів, у цей час наблизилась і зупинились перед жертвами

Тут були велетенські олені з рогами відповідних розмірів.

¹ Скам'янілостями називають залишки давніх тварин і рослин, які знаходять в скам'янілому або обвугленому стані в гірських породах. Вони мають дуже важливе значення для визначення віку тих шарів земної кори, в яких знаходяться. Вивченням скам'янілостей займається окрема галузь геології - палеонтологія.

мисливців. Папочкін встиг за цей час зарядити обидві рушниці, а Каштанов сфотографував групу мамонтів.

— Стріляти, чи що? — запитав зоолог тремтячим від хвилювання голосом.

— Навіщо? Запас м'яса в нас тепер достатній, а мамонта ми вже вивчили в тундрі.

Стрілятимемо тільки тоді, якщо вони кинуться на нас.

Тимчасом тварини стояли на місці, помахуючи хоботами, і ніби радилися один з одним. Їх було шестеро, в тому числі два підлітки з невеликими бивнями і трохи коротшою шерстю. Вони скоро заспокоїлися і почали гратися один з одним та пустувати навколо старих, які час від часу тривожно ревли. Нарешті старий самець повернув управо, і все стадо пішло за ним уздовж узлісся галявини, на якій залишилося ще тільки два носороги.

— Хто ж налякав мирних травоядів? — запитав Каштанов. — Часом чи не печерний ведмідь?

— Або яка-небудь ще страшніша викопна тварина з вашого палеонтологічного звіринця?

— Хтозна! Але нам, я думаю, краще не йти в той кінець галявини, бо звір може кинутися на нас так несподівано з хащі, що ми не встигнемо навіть вистрелити.

— Ну, тоді займемося оленями, їх треба обміряти, оббілувати і тягти до човнів.

Олені, застрелені мисливцями, належали до велетенського виду, що зник на поверхні землі, де він теж був сучасником мамонта, первісного бика, печерного ведмедя.

Знявши обидві шкури, мисливці відрубали задні ноги меншого оленя і рушили, важко навантажені, до річки, маючи намір ще раз повернутися за м'ясом, якщо їх товариші будуть менш щасливі і якщо невідомий хижак, що бродив, мабуть, поблизу галявини, залишить їм ще що-небудь.

ПОЛЮВАННЯ НА МИСЛИВЦЯ

На місці стоянки вони застали Громеко, який нетерпляче чекав на них. Він обійшов навкруги стоянки, набрав рослин, оскуб і поставив варитися на вечерю гуску, застрелену вранці. Раптом прибіг Генерал, один, без супутника. На шиї собаки була прив'язана мотузком записочка, надіслана Макшеєвим, який писав: *«Я застрелив великого хижака, якого не здужаю притягти до намету. Треба, щоб Семен Семенович прийшов до мене оглянути здобич на місці. Генерал знає шлях, а на всякий випадок додаю свій маршрут».*

На звороті був накреслений олівцем шлях, пройдений мисливцем, з позначенням напряму і віддалі в кроках.

Відпочивши трохи, Папочкін і Громеко пішли шукати Макшеєва. Генерал вів їх добре, але на розгалуженнях стежки часто зупинявся, вагаючись, і тоді виручала записка, на якій всі перехрестки були позначені. Мисливці йшли швидко протягом півгодини і вже були недалеко від місця, де перебував їх товариш, коли звідти пролунали один за одним два постріли. Генерал з гавкотом кинувся вперед, мисливці поспішили за ним, побоюючись, що Макшеєву загрожує небезпека.

Незабаром вони дісталися великої галявини, серед якої підносились група кущів і дерев. Біля неї вони помітили жовтувату масу, над якою видно було голову Макшеєва; спереду ж на галявині бігало більше десятка червоно-бурих звірів, у яких неважко було розпізнати вовків.

Генерал зупинився на краю галявини, не наважуючись напасти при таких явно нерівних силах.

Помітивши мисливців, які вийшли на галявину, вовки почали відходити набік, а Макшеєв крикнув:

— Пошліть їм пару зарядів картечі, якщо у вас двостволка, мені шкода витратити розривні кулі.

Громеко поспішно зарядив картечню свою двостволку і двічі підряд вистрелив у зграю. Вовки побігли до кущів, переслідуювані Генералом, який по дорозі докінчив одного з тих, що впали. Мисливці підійшли до Макшеєва і почули таку розповідь:

— Діставшись цієї галявини, я зупинився на узліссі, бо собака почав гарчати щ здригатися. На галявині я помітив за цим гайком кілька оленів, що паслися, і вирішив полювати на них, бо подібних звірів ми ще не добували. Я почав підкрадатися кущами понад узліссям і раптом, зрівнявшись з гайком, помітив великого жовтого звіра, який теж підстерігав оленів, — він підкрадався до них з-за гайочка... Я подумав, що ця дичина ще цікавіша від оленів, і почав уже стежити за нею, сховавшись у кущах всього за сотню кроків. Жовтий звір, захоплений висліджуванням оленів, не помічав мене або ж просто не зважав на двоногу істоту, що вперше навернулася йому на очі. Підкравшись до самого гайка, він підвівся на весь зріст, хижо виглядаючи собі жертву через кущі, що відокремлювали його від оленів, які мирно паслися і нічого не підозрівали. Тепер я побачив на світлих боках хижака темні смуги і впізнав у ньому великого тигра. Він стояв до мене лівим боком у чудовій позі, і я поспішив вистрелити в нього розривною кулею, яка поклала його на місці.

— Олені, налякані пострілом, помчали повз гайок, побачили тигра, що ще тріпотів, і круто повернули від нього прямо на мене. Я ледве встиг відскочити набік. Це були чудові тварини — один старий самець з величезними рогами, кілька корів і телят.

— Спершу я хотів обідувати тигра сам, але, оглянувши його, переконався, що він належить до якоїсь незвичайної породи, яка напевне, теж вимерла там, нагорі. Тому я подумав, що краще викликати зоолога. Хотів було йти сам, але побоявся, що який-небудь хижак побачить труп і поспеє шкуру. Ось чому я догадався послати Генерала, який прекрасно виконав доручення. І добре, що не пішов з галявини, бо незабаром почулося завивання вовка — одного, другого, і поступово на галявині зібрався цілий десяток. Бачачи мене біля мертвого звіра, вони спершу боялися наблизитись, але потім так знахабніли, що я змушений був витратити на них пару зарядів.

Звір, забитий Макшеевим, мав біло-жовту шерсть з темно-бурою смугою вздовж спини і кількома смугами того ж кольору на боках, які робили його з виду схожим на тигра; але форма голови і тіла, кущий хвіст і будова лап примусили зоолога вигукнути:

— Це не тигр, а якийсь ведмідь!

Макшеев був трохи розчарований, але, оглянувши звіра уважніше, мусив згодитися, що тільки бурі смуги робили його схожим з найлютішим представником котячої родини, а всі інші ознаки вказували на ведмедя.

— Очевидно, це печерний ведмідь, сучасник мамонта, що досі відомий тільки з частин кістяка, — пояснив Папочкін. — Це далеко цікавіше від простого тигра.

Після обміру з звіра зняли шкуру, череп і задню ногу і забрали з собою.

Вечеря цього дня була вишукана: суп із гуски з дикою цибулею, шашлик з оленятини та шматочки ведмежатини. Проте останні, через різкий запах, не всім сподобалися.

Цього дня туман був уже не такий густий, і Плутон світив через тонкий серпанок пари, тільки зрідка зовсім ховаючись; температура трималася +13, вітер був трохи слабший.

— Я гадаю, — сказав Громеко, — що через день-два туману не буде, і ми побачимо, нарешті, колір неба Плутонії.

Час відпочинку порушувався тільки далеким завиванням вовків, які, мабуть, ласували на галявині трупами оленів, ведмедя та своїх товаришів. На далекі звуки навіть Генерал не зважав, лежачи біля входу в намет, де димокур захищав його від уїдливих комах.

Потім попливли далі. Річка стала ширша і глибша; дуже навантажені човни вже не ризикували зачепити кормою за берег або ткнутися в нього носом на крутих поворотах русла.

Береги були вкриті суцільною стіною різноманітних чагарників, що досягали вже чотирьох метрів висоти: кілька порід лози, верба, черемха, глід, шипшина щільно спліталися одно з одним, а над ними подекуди підносилися верхів'яття білих беріз і модрин. Термометр показував +14°, туман тільки зрідка застилав усе небо, а здебільшого плив на чималій висоті, наче великі, але рідкі й безформні хмари, крізь які дуже просвічував червонуватий Плутон.

— Туман, мабуть, скоро закінчиться, — сказав Макшеев, що взявся провадити метеорологічні спостереження. — Але чи закінчатся ці зелені стіни, крім яких з човна не бачимо нічогосінько?

— Коли б ми брели з великою ношею лісовою хащею, то бачили б, може, й не більше, а швидкість пересування була б незрівнянно менша! — зауважив Громеко, якого, як ботаніка; щораз більше цікавили ці зелені стіни.

Ставши на обід на маленькому чистому майданчику, Каштанов і Громеко пішли в коротку екскурсію в ліс, Папочкін заходився ловити рибу, а Макшеев поліз на дерево, яке трохи підносилося над іншими. Повернувшись, він сказав зоологові:

— Незабаром місцевість зміниться. Здалека видно плоскі висоти з великими безлісними галявинами, і наша річка тече прямо до них.

— А поблизу що видно?

— Поблизу тільки суцільний ліс навкруги, море зелені без галявин.

— Наші товариші, очевидно незабаром повернуться, якщо скрізь така гущина.

Через годину екскурсанти повернулися майже ні з чим; вони йшли весь час стежкою між зеленими стінами, набрали трохи рослин, бачили дрібних пташок, чули різне шарудіння в гущині, але на галявини не натрапили. Зоолог, який залишився біля річки, був більш щасливий: на вудку попало кілька великих риб, схожих на сибірського моксуна, і велика зелена жаба, що мала тридцять сантиметрів у довжину.

Відпочивши, попливли далі. Години через дві на правому березі річки побачили досить високий горб, далі другий, третій; але вони були ще вкриті суцільним лісом, що складався вже з дерев помірною пояса: липи, клена, в'яза, бука, ясена, дуба; в долинах між горбами темніли ялини і смереки. Віти дерев, обплетені плющем, хмелем, диким виноградом, берізкою, подекуди звисали над водою. В зеленій гущині щебетали й співали птахи; інколи помічали білок і бурундуків¹, що стрибали з гілки на гілку.

— Під час вечірньої екскурсії ми сьогодні побачимо дещо нове, — зазначив Громеко. — Рослинність змінилася і свідчить про більш теплий клімат цих місць.

— Безумовно, — сказав зоолог. — Учора я почував себе ще на півночі Сибіру, а сьогодні природа нагадує мені рідні місця — південь Росії.

— Чи не натрапимо ми сьогодні вже на справжніх тигрів? — висловив припущення Макшеев.

— Мабуть правильніше буде не ділитися на партії, а йти всім разом, щоб краще відбивати небезпеки, — запропонував Каштанов.

Горби поступово ставали вищими і їх можна було назвати навіть гірками; їх північні схили були вкриті, густим листяним лісом, тоді як південні являли собою галявини з окремими деревами та кущами. Подекуди ніби виднілися скелі, що викликали величезний інтерес у геолога.

— Ну, сьогодні і геологія дістане дещо! — вигукнув Макшеев.

— Давно пора; мій молоток заскучав по роботі. Адже єдиний горб у тундрі не виправдав його сподівань! — сміявся Каштанов.

— А тому зупинимось на ночівлю, — запропонував Громеко, — ми сьогодні пропливли близько ста кілометрів.

¹ Бурундук - звірок із загону гризунів, схожий на білку, відрізняється від неї меншою величиною і світлішою жовтою шерстю з поздовжніми чорними смугами по боках, а також не таким густим хвостом. Живе в лісах Сибіру, в норах під корінням дерев, і тому його ще називають земляною білкою.

ПРИГОДИ НА ГОРБІ

Місце стоянки вибрали біля підніжжя високого горба, що був відокремлений від правого берега річки неширокою смугою високостовбурового лісу. Підживившись чаєм і закускою, пішли вчотирьох до горба. Біля намету залишили Генерала, прив'язаного на довгій вірвовці до дерева. Через ліс знайшли стежку, поза якою хащі підлісся були такі густі, що без сокири не можна було пробитися й на крок, — різноманітні кущі і виткі рослини спліталися в суцільну зелену масу, відгороджуючи тропу з обох боків. Крізь зелене склепіння над головами пробивалися тільки окремі промені червонуватого кольору.

Мисливці посувались один заводним мовчки, з рушницями наготові, дивлячись то вперед, то вгору на дерева, де могли несподівано з'явитися цікава здобич або небезпечний ворог. Але, крім дрібних птахів і білок, нікого не було видно.

До схилу горба дісталися без перешкод і почали підійматися на нього. Трава була не вище колін, і Громеко, відстаючи від інших, захопився збиранням рослин.

Поки зоолог оглядав і описував забиту ним велику змію, Каштанов ледве відбив зразок породи. Це була якась дивна, дуже, в'язка порода жовто-зеленого кольору з дрібними вкрапленнями сріблясто-білого металу; розглянувши її крізь лупу, геолог вигукнув із здивуванням:

— Чи знаєте ви, з чого складаються ці скелі? Вони мають такий самий склад, як і аероліти¹ із ряду мезосидеритів, півзалізних, з олівіновою основною масою і включенням нікелевого заліза.

— Що це значить? — запитав Макшеєв.

— А це значить, що гіпотези геологів про склад більш глибоких частин земної кори справджуються. Ми, очевидно, перебуваємо в межах так званого олівінового пояса² — пояса важких кам'яних порід, які багаті на залізо і за складом є тотожні з кам'яними метеоритами, що падають на нашу Землю з міжпланетного простору, являючи осколки дрібних планет. Треба думати, що ми натрапимо ще на суцільні металічні гірські породи.

Коли підійшов Громеко, який набрав цілу в'язку різних рослин, почали підійматися вище по схилу, обережно ступаючи по траві, де могли ховатися отруйні плазуни. Іноді з боків справді чулося шарудіння, віддаляючись від мандрівників, які не мали бажання переслідувати втікачів.

На вершині горба тяглася скеляста гряда, і на скелях грілися проти сонця численні великі ящірки жовто-зеленого кольору з темними плямами; вони так були схожі на виступи каміння, що Каштанов навіть схопив рукою одну з них, за що вона його боляче вкусила за палець. Після цього він спершу випробовував молотком всі такі виступи, боячись помилитися ще раз.

Північний схил горба, обернений до вологих вітрів, був укритий густим лісом, пройти в глибину якого без сокири було важко. Південний схил, що його оглянули мисливці, являв собою луг з окремими деревами. З вершини горба можна було оглянути місцевість на далеку віддаль: на південь, схід і захід йшли такі ж або вищі горби до горизонту, а на північ вони

¹ **Аероліти**, або **метеорити**, - залізні або кам'яні маси, що випадають, із світлого простому на Землю у вигляді кусків різної величини, оплавлених з поверхні, бо розжарюються під час швидкого польоту через атмосферу. Вони складаються з заліза з нікелем та іншими, легшими мінералами.

² **Олівіновий пояс**, існування якого припускають вчені-геофізики, залягає на значній глибині під товщею більш легких порід земної кори; він складається з важких мінералів (в тому числі і - в значній кількості - мінералу олівіну) і відокремлює легкі, поверхневі шари від металічного ядра Землі.

нижчали і розбігалися, і на цій стороні, в далечині, на рівнині видно було суцільну смугу лісів, тільки подекуди розірваних сріблястими стрічками річок.

Мисливці сиділи на вершині горба, дивлячись у далечінь, коли з лісу, що закінчувався на північному схилі за кілька метрів від гребеня, з'явилося стадо диких свиней. Передній кабан з високою щетиною вздовж хребта; з величезними білими іклами, зупинився й підняв голову; очі його злісно блищали, п'ятачок витягувався і втягувався, нюхаючи повітря. За ним збилися свині й поросята різного віку. Ці багатокопитні зовні були відмінні від знайомих зоологові диких свиней хіба тільки більшими розмірами.

— Ну ось і вечеря сама прийшла до нас! — сказав Макшеев. — Я думаю, що дике поросся на рожні має бути дуже смачним.

— Особливої потреби в м'ясі немає, — відповів Громеко, який завідував провізією. — У нас є ще оленятина.

— Але мати запас не шкодить, полювання не завжди буває вдале.

— А ви знаєте, що стріляти свиней небезпечно, — попередив Папочкін, — розлючений кабан — страшний супротивник.

— Піднімося вище на скелі, куди вони не можуть дістатися, і підстрелимо пару поросят, — запропонував Каштанов.

Злізли на самий гребінь; Макшеев заклав патрон з картечю і вистрелив у поросят. Стадо, за винятком трьох поросят, що корчилися в траві, метнулося в різні сторони; але потім вожак і свині підбігли до скелі і почали кружляти навколо її підніжжя, роблячи марні спроби зіскочити на гладенькі уступи, що ще більше розлючувало тварин. Завдяки цій осаді мисливці могли оглянути свиней на дуже близькій віддалі. Коли зоолог задовольнив свою допитливість, виникло запитання, що робити далі.

— Адже вони можуть протримати нас тут цілу добу! Корм у них під носом, а в нас немає, та й сидіти незручно, — сказав Каштанов. — Доведеться відганяти їх пострілами.

В цей час Макшеев, який давно вже спостерігав за узліссям, вигукнув:

— До нас чи до кабанів понад узліссям підкрадається великий звір; я бачу тільки його жовту спину.

— Де, де він?

Он там щойно було видно його спину, перед тим кущем, що виступив на галявину; дивіться тепер праворуч від куща.

Всі звернули погляди на вказаний кущ, і справді праворуч від нього повільно рухалася буро-жовта маса, на якій можна було розглядіти більш темні поперечні смуги.

— Знову ведмідь? — висловив здогад Макшеєв.

— А може цього разу буде тигр, — сказав Папочкін. — Він підкрадається по-котячому.

— Я думаю, пора стріляти, — промовив Каштанов.

— В кого ж стріляти, в звіра, чи в кабанів?

— Краще в кабанів. Якщо вони побіжать у ліс, то наскочать прямо на хижака, і він займеться їх переслідуванням. Якщо вони повернуть в іншу сторону, він змінить свою позу, і ми зможемо краще роздивитися його або підстрелити, коли він стане зручніше. А тепер видно тільки спину — і можна не влучити.

— Вистрелимо спершу раз у кабанів, а три рушниці хай стежать за хижакком.

Зоолог, який сидів на виступі скелі, націлився у вожака, коли той скочив передніми ногами на уступ, намагаючись дістати іклами чобіт Макшеєва. Постріл на близькій відстані одразу повалив кабана, решта злякалась і кинулася тікати до лісу. Коли вони майже добігли до узлісся, ліворуч від них швидко підвелось буро-жовте тіло хижака і наздогнало кабанів стрибком на кілька метрів завдовжки. Два з них затріпалися під лапами ворога, решта з кувіканням зникла в лісі.

— Це не ведмідь, а тигр! — вигукнув Папочкін, що спостерігав хижака під час його стрибка.

— Звичайно, — підтвердив Каштанов, — мабуть з породи шабельних, зважаючи на величезні ікла верхньої щелепи. Ця порода була дуже поширена в третинний період, але в кінці його, очевидно, зникла.

— Цей втече від нас, на жаль. Дивіться, він потяг свою здобич у ліс, мабуть відчуває, що наше сусідство небезпечне! — вигукнув Макшеєв.

Ліворуч від них підвелось буро-жовте тіло хижака і наздогнало кабанів.

— Ну і хай, сьогодні в нас досить матеріалу, — сказав Папочкін, що заходився обмірювати забитого кабана. — Потягнемо ми цього диявола теж до човна чи обмежимося поросятами?

— Якщо він жирний, то сало не шкодило б захопити, — зазначив Громеко. — Тоді можна буде смажити м'ясо на сковороді. Ну, ви кінчайте з ним, а я назбираю ще рослин.

Птах схопив ботаніка і поніс його.

ЛЬОТЧИК МИМОВОЛІ

Каштанов зайнявся знову вивченням скель, Макшеєв і зоолог заходилися біля кабана і поросят, а Громеко перейшов на південний схил горба і повільно спускався вниз, захоплюючись збиранням рослин, серед яких знаходив багато нових видів і родів.

Раптом по горбу промайнула величезна тінь, ніби від хмарки, що заступила сонце; зоолог і його помічник здригнулися і підвели голови. Вони побачили дуже великого, схожого на орла темного птаха, що кружляв над галявиною.

Раптом птах шугнув униз, схопив за спину ботаніка, що саме нахилився, і поніс його. Але ноша була надто важкою навіть для цього дужого пернатого. Натужно махаючи крилами, птах летів на висоті тільки чотирьох метрів, не маючи сил знятися вище, але й не бажаючи кинути свою здобич, що звисла немічно в його кігтях.

Папочкін і Макшеєв схопили рушниці, але перший одразу ж опустив свою, сказавши:

— У мене патрон з картечцю, і я можу поранити товариша.

Макшеєв, який зарядив рушницю кулею, призначуваною для тигра, націлився і вистрелив, коли птах зрівнявся з ним. Він шугнув униз, випустив ботаніка і, пролетівши трохи, впав на скелі.

Мисливці побігли до Громека, який лежав непритомний на схилі, лицем униз. Його товста в'язана куртка була подерта кігтями птаха, але тому, що вона не щільно облягала тіло, а лежала вільними складками, кігті захопили тільки її, хоч дуже подряпали тіло.

Ботаніка привели до притомності, перев'язали рани, і коли він очуняв, Папочкін і Макшеєв полізли на гребінь горба за птахом. Це був гриф¹ небаченої величини. Розмах крил його становив більше чотирьох метрів, від кінця хвоста до дзьоба було майже півтора метра. Оперення було темно-буре зверху і світло-буре з темними смужками знизу. Майже голу шию навкруги прикрашував комірець з брудно-білих пір'їн, а на початку великого дзьоба виступав великий жовтий наріст.

Такий птах міг вільно понести барана, козу, невелику свиню, але людина вагою в сімдесят кілограмів була для нього надсильною ношею, і він, очевидно, помилився, вважаючи ботаніка за бурого чотириноного звіра, що бродив по траві.

Грифа обміряли й сфотографували з простягненими крилами на скелі, куди зліз і Громеко, щоб оглянути свого кривдника. Він пояснив товаришам, що, коли птах несподівано вп'явся йому в спину, боляче вдаривши з розгону своїм тілом, він подумав, що став жертвою тигра, і знепритомнів.

— Чи не повернемося ми тепер до стоянки? — сказав Папочкін.

— Сьогодні ми вже зазнали нападу кабанів, грифа, бачили поблизу тигра, — чи не досить вивіряти долю?

¹ Грифи - великі хижі птахи; схожі на орлів, але мають майже голу голову і шию, обгорнуту пір'яним коміром. Водяться в теплих краях і живляться здебільшого падлом, яке бачать з висоти на великій віддалі.

Усі стомилися від ходьби і хвилювань і з задоволенням пішли назад, навантажені поросятами, окороками й жирними боками кабана, гірськими породами та рослинами.

Наближаючись до намету, мисливці почули шалений гавкіт Генерала і поспішили до нього на допомогу. Вибігши на галявину річкового берега, вони побачили, що собака гавкає з-за намету, а наполовину в воді, наполовину на суші стоїть великий гіпопотам. Страховище, очевидно, хотіло попастися і покачатися на лужку, але було спантеличене лементом, що його зняв собака. Гіпопотам тупо дивився на цього невідомого, неспокійного звіра своїми маленькими оченятами і час від часу роззявляв жахливу пащу з рідкими довгими зубами і величезним рожевим язиком. Бачачи цю пащу, Генерал починав вити і скавчати від переляку.

Помітивши людей, які вибігли на лужок, страховище незграбно повернулося передом тіла, м'яко бухнуло у воду і попливло вниз річкою, виставляючи широку жирну спину з дрібними бородавками.

— Добре, що ми повернулися додому, — сказав Громеко, відв'язуючи Генерала. — Це страховище могло б нам завдати прикростей: пошматувати намет, перетоптати всі речі і затопити або продірявити човни.

— А чи цілі ще човни? — вигукнув Макшеев і побіг до берега, звідки зараз же почувся його голос: — Один на місці, а другий зник! Чи не порвала ця потвора його причалу?

— Треба погнатися за ним зараз, поки він не відплив далеко! — сказав Каштанов, який теж підбіг до берега.

Обидва сіли в човен, що залишився, захопивши на всякий випадок рушниці, і попливли за водою. Незабаром вони побачили втікача, але човен, замість пливти спокійно за водою, крутився на одному місці посеред річки. Вони швидко наблизилися, і Каштанов хотів уже зачепити його багром, коли човен, немов живий, раптом відскочив набік і помчав далі, але швидше від течії. Довелося знову гнатися; Макшеев гріб щосили, а Каштанов стояв з багром у руках.

— Та його хтось тягне! — вигукнув він, коли човен, що був зовсім близько, знову почав віддалятися поштовхами.

— Чи не зачепив його гіпопотам? Він міг заплутатися ногою або захопити зубами причал.

— Він і є! — скрикнув Каштанов, помітивши тепер попереду човна широку спину і голову тварини, що спливла подихати.

— Коли ми стрілятимемо в цю тушу, вона попливе ще швидше або затягне човен на дно.

— Залишається наздогнати його і перерізати вірвовку, інакше ми не звільнимо човна.

Макшеев знову наліг на весла. Незабаром йому

пощастило зачепити втікача багром і підтягнутися вздовж нього до його носа, пливучи на

Гіпопотам тупо дивився на неспокійного звіра своїми маленькими оченятами і час від часу роззявляв пащу.

буксирі в гіпопотама. Каштанов швидко перерізав туго натягнуту віршовку, кінець якої одразу ж зник під водою.

— Ще трохи, і я б знесилився, — сказав Макшеев, зводячи дух після перегонів. — Коли б не шкода заряду, треба було б послати цій потворі кулю в спину за такі штуки.

— Ми відпливли далеко від намету, — зазначив Каштанов. — Тепер доведеться гребти проти води. Давайте я сяду на весла, а ви відпочивайте.

Помінялися місцями, взяли на буксир спійманий човен і попливли.

— Глибокою стала наша річка, — сказав Макшеев, стараючись підштовхувати човен багром, але не дістаючи дна, до якого було більш як два метри. — Недарма у ній з'явилися такі великі тварини. Тепер нам, для обережності, доведеться витягувати човни на ніч і під час екскурсій на берег.

Тихо посуваючись проти течії, обидва човни пливли темною водою між двома зеленими стінами кущів і дерев, що утворили непроглядні хащі. Деякі кущі, підмиті річкою, нахилилися і звішували свої віти у воду. На великих, яскраво-червоних квітах якоїсь незнайомої виткої рослини гоїдалися красиві великі метелики і дзижчали бджоли.

Вода дзюркотіла під носом човна, весла розмірено плескали, з гущини долинали щебетання і спів птахів. Макшеев схилився над бортом і дивився у воду, стежачи за рибами, які подекуди з'являлися і зникали в глибині.

— Яка гарна тут природа, коли спостерігати її з човна, — промовив він. — А зійдеш на берег — не проб'єшся через гущавину, не ступиш і кроку, щоб не натрапити на якого-небудь отруйного чи хижого звіра. Просто важко повірити, що після багатоденної боротьби з льодами, туманами і хуртовинами ми пливемо річкою, яка тече по внутрішній поверхні нашої Землі. І так близько від цих льодів природа, що нагадує незаймані ліси Африки або Південної Америки. Цікаво б знати, під якою широтою Північної Америки ми зараз перебуваємо?

— Це неважко визначити, якщо прокласти на карті наш маршрут, починаючи від льодового валу. Я думаю, що ми ще тільки під морем Бофора, під дуже високими широтами або, в кращому разі, під тундрою північного берега Аляски. Там лютий холод, крига, білі ведмеді, а тут розкішна рослинність, тигри, гіпопотами, змії.

В цей час Макшеев побачив у воді ясний відбиток сонця, швидко підняв голову і вигукнув:

— Ач, червоне сонечко, нарешті, показалося на чистому небі. Дивіться лишень!

Мандрівники, які звикли бачити Плутона тільки крізь більш-менш густу пелену туману або хмар, ще не мали уявлення про колір неба і справжній вигляд цього світного ядра Землі. Тепер же ця пелена розривалась, утворюючи купчасті хмари, в проміжках між якими видно було чисте небо, але не блакитне, як над зовнішньою поверхнею Землі, а темно-синє.

В зеніті стояв Плутон, діаметр якого здавався трохи більшим від видимого сонячного.

Це підземне, або «внутріземне», світило загалом нагадувало Сонце, що світить перед заходом або незабаром після сходу через товстий шар атмосфери. На його дискові можна було помітити досить багато темних плям різної величини.

— Це центральне світило, або справжнє ядро нашої Землі, перебуває вже в останній стадії свого горіння, являючи собою згасаючу червону зірку. Ще трохи — і воно згасне! На внутрішній поверхні запанує темрява і холод, і все це розкішне життя поступово загине, — сказав Каштанов.

— Добре, що ми встигли дістатися сюди і вивчаємо її! — вигукнув Макшеев. — Трохи пізніше нам довелося б повернутися назад, ми побачили б тільки чорну ніч перед собою.

— Ну, я сказав «трохи» в геологічному розумінні. Коли перевести на земні роки, то це може дорівнювати цілим тисячоліттям, тим-то наші далекі потомки матимуть ще змогу вивчати цю внутрішню поверхню і навіть колонізувати її.

— Циро дякую! Переселитися в країну, засуджену на загибель у темряві вічної ночі!

ТРОПІЧНА ГРОЗА

Так за жвавою розмовою непомітно минув час, і обидва човни причалили до місця стоянки, де Папочкін і Громеко чекали на них з вечерею. Порося у вареному і смаженому вигляді, приправлене дикою цибулею, зібраною ботаніком на горбі, було дуже смачне. Спільно вирішили, що надалі треба звертати більше уваги на їстівні плоди, коріння і трави, щоб зробити їжу різноманітнішою. Всі овочеві і борошняні консерви залишили в юрті і з собою з харчів взяли тільки чай, цукор, каву, трохи сухарів та приправи, як сіль, перець, екстракти. Полювання і рибальство повинні були давати основну частину їжі, яку продукти місцевої флори могли поліпшити.

На час сну поблизу намету розіклали велике вогнище і по черзі вартували, бо зустріч з тигром примушувала стерегтися нападу хижаків. Кожний вартовий справді чув у сусідньому лісі різний шелест, тріск, злітання і крики наляканих птахів, а Генерал часто нащулювався і гарчав.

Другого дня в перші години плавання місцевість зберігала той самий характер: ішли горби, лісисті з півночі, степові з півдня, і судільний ліс по берегах ріки. Опівдні для стоянки причалили до лівого берега, на який Каштанов і Громеко полізли після обіду.

В складі флори було багато нового: траплялися вже вічнозелені рослини — мирти, лаври, лавровишні. Горіхове дерево досягало величезних розмірів, не поступаючись перед дубами, буками і в'язами; на південному схилі зустрічалися бук, кипариси, туї і тис. Прекрасні магнолії розпустили свої великі білі запашні квіти. В хащі понад річку попадався бамбук і різні ліани. Громеко захоплювався на кожному кроці.

Температура повітря в тіні цього дня вже досягала $+25^{\circ}$, бо північний вітер, який досі був супутником мандрівників, ущух. Повітря стало важке, насичене випарами густих лісів. Дослідники ледве продиралися по схилу горба, обливаючись потом, хоч сонце світило тьмяно крізь пелену хмар.

Від спеки вся природа ніби зомліла й завмерла; птахи і звірі притаїлися в тіні.

На вершині горба Каштанов і Громеко присіли відпочити і, повернувшись лицем на північ, щоб оглянути місцевість, виявили причину нестерпної спеки: на горизонті підносилися зубчастою стіною з фантастичними баштами величезна темно-лілова грозова хмара. Її облягав синьо-багровий вал клубуючих хмар, під якими спалахували сліпучі блискавки. Цей вал швидко наближався;

— Треба бігти до човнів! — вигукнув ботанік. — Злива, мабуть, буде тропічна!

Обидва зійшли вниз схилом, плутаючись ногами у високій траві і ковзаючись на більш крутих місцях. За десять хвилин вони добігли до табору, де Макшеев і Папочкін уже нетерпляче чекали на них, не знаючи, що робити. Навет міг не витримати потоків дощу і ударів дуже ймовірного граду. Ріка могла виступити з берегів, потягти вирвані дерева, тому і в човнах було б небезпечно. Доцільнішим здавалося вивантажити все на берег, витягти човни і сховатися в кущі:

Обговорюючи цей план з товаришами, Папочкін пригадав, що під час маленької екскурсії, коли гнався вниз по річці за великою водяною змією, він бачив в кінці горба навислу скелю, яка могла захистити їх від дощу. Але треба було поспішати, — гроза швидко наближалася! Всі стрибнули в човни, попливли до скелі, і за кілька хвилин все вивантажили і

перенесли під навіс, який був достатньо просторий, щоб вмістити не тільки людей, собаку й речі, а й самі човни, якими відгородилися від вітру.

Вигнавши кількох невеликих змій, що примостилися в розколинах скелі, мандрівники могли вже спокійно спостерігати величаве видовище атмосферної катастрофи.

Синьо-багровий вал докотився вже до половини неба і заступив сонце; знизу він здавався тепер зовсім чорним. Це була якась безодня, яку раз у раз розтинали сліпучі зигзаги блискавок, що супроводжувались таким гуркотом грому, якого ніхто з мандрівників ще не чув. То розлягалися один за одним оглушливі вибухи, то тріск, ніби рвалися на частини величезні куски міцної матерії, то постріли сотень важких гармат.

Сусідній ліс глухо шумів під першими поривами вітру. З півночі насувався ще якийсь жахливий гуркіт, що примушував здригатися; він поступово заглушав навіть гуркіт грому. Здавалося, що звідти мчить велетенський поїзд, який трощить все на своєму шляху.

Мандрівники зблідли і з тривогою озиралися навкруги.

Вихор уже налетів. У повітрі кружляла безліч листя, квіти, сучки, гілки, цілі куці, вирвані з корінням, і птахи, які не встигли сховатися в глибині лісу. Ставало чимраз темніше. Навкруги свистіло, шипіло, тріщало в проміжках між оглушливим гуркотом грому. Великі краплини дощу і окремі градини плюхались об землю і воду, що вирувала й пінилася. Потім настала цілковита темрява, і лише при світлі блискавок інколи на мить розгорталася жахлива картина: здавалося, що весь ліс знявся в повітря і мчить з потоками дощу й граду. Гуркіт заглушував навіть голосний крик у вухо.

Але ця катастрофа тривала тільки хвилин з п'ять. Швидко почало світлішати, пориви вітру ослабли, шум і гуркіт віддалялися на південь, а дощ тільки накрапав. Зате річка одразу надулася, стала червоно-бурою й брудною, вкрилася піною і несла листя, сучки, гілки і цілі дерева. По небу мчали ще клапті сірих хмар, але Плутон уже виглядав, освітлюючи сліди спустошення, залишені бурею.

Мандрівники вилізли з-під навісу і озирнулися. Виявилось, що біля човнів нанесло цілу купу листя, гілок і сучків, змішаних з градинами завбільшки з волоський горіх. Кілька загострених сучків були кинуті з такою силою, що пробили парусинові боки човнів. Треба було негайно зайнятися їх лагодженням. Дістали голки й нитки, клаптики просмоленої парусини і взялися до роботи.

Лагодження човнів забрало близько години, а за цей час річка ввійшла знову в свої береги, звільнилася від уламків. Плавання можна було продовжувати. Чорна хмара вже зникла на півдні за горбами, і мандрівники вперше могли спостерігати безхмарний темно-синій небозвід.

— І подумати тільки, — сказав Папочкін, уже сидячи в човні, — що просто над нами, над цим синім небом, на віддалі приблизно десяти тисяч кілометрів, є така ж земля з лісами, річками та різними звірами. Як цікаво було б бачити її над головою!

— Віддаль дуже велика, — зазначив Каштанов. — Шар повітря такої товщини з пиловими частинками і водяною парою не може бути достатньо прозорим, а земля, вкрита зеленню, відбиває мало світла, — вона недосить яскрава.

— А чи звернули ви увагу, — запитав Макшеев, — коли ми вчора оглядали навкруги місцевість з порівняно невисокого горба, що в далечінь видно далеко краще, ніж там, нагорі? Ми могли спостерігати лісисту рівнину, мабуть, кілометрів на сто завдяки тому, що поверхня, на якій ми перебуваємо, не опукла, як Земля, а ввігнута. Здавалося, що ми стоїмо на дні плоскої чаші.

— Теоретично кругозір наш мусив би бути необмежений, ми повинні були б бачити не на сто, а на п'ятсот або тисячу кілометрів місцевість, що підіймається чимраз вище до неба. Але на великій віддалі нижні шари повітря стають уже недостатньо прозорими, і обриси предметів стають поступово розпливчастими й зливаються один з одним.

— Отже, лінія горизонту тут не може бути такою різкою й виразною, як там, нагорі. По суті, тут немає горизонту, а ми бачимо поступовий перехід землі в небо!

— Але тільки до цього часу хмари або туман, що низько слалися над землею, не давали нам можливості звернути увагу на цей факт.

Надвечір річка стала значно ширша, але зате текла вона повільніше, через що доводилося весь час працювати веслами, щоб швидше просуватися вперед.

В зелених стінах обох берегів подекуди видно було розриви, куди йшла частина води у вигляді вузьких рукавів або звідки ця вода поверталася до головного русла. Серед цього русла з'явилися острови, облямовані густим комишем, що підносився над водою.

Огинаючи один такий острів, мандрівники помітили розрив пояса комишів, у глибині якого було видно стежку, що йшла в зелену гущину. Макшеев спрямував свій човен у розрив, щоб висісти на берег і оглянути острів. Але щойно човен м'яко штовхнувся носом об мулкий укіс, як із зеленої гущини визирнула голова шабельного тигра. Двоє сліпучо-білих іклів, завдовжки не менш як тридцять сантиметрів, звисали з верхньої щелепи, як у моржа. Звір, очевидно, був ситий і не мав наміру нападати; він широко роззявив пащу, ніби позіхаючи, потім голова зникла в хащі. Присутність цього страшного хижака примусила відмовитися від наміру висісти на острів.

Другого дня річка знову звузилася, і течія стала швидша.

Рослинність набувала чимраз більш субтропічного характеру: дуби, буки, клени зникли. Їх зовсім витіснили магнолії, лаври, каучукове дерево та багато інших, які ботанік знав тільки по назвах та по миршавих екземплярах оранжереї. Проте юки, віялові й сагові пальми було неважко визначити і з човна.

Горби з'являлися зрідка і стали нижчі, але ширші. На схилах вони заросли розкішними травами, до пояса заввишки, і окремими деревами або групами їх, що нагадували галерейні ліси Центральної Африки.

Суцільна хаща тягнулася понад берегами ріки, займаючи більш низинну місцевість.

На обід зупинилися поблизу такого горба, щоб зробити більш тривалу екскурсію для вивчення флори. Макшеев згодився вартувати човни, а решта трое після обіду попрямували до горба.

РУХОМИЙ ГОРБОК

Перші метри шляху довелося прорубувати сокирою через хаос лян і кущів. Але потім під високим зеленим склепінням величезних евкаліптів, миртових, лаврових та інших дерев, де панував сутінок, підлісок став менш густим. Між групами папороті і стовбурами дерев ґрунт був вкритий мохом різних видів і чудовими орхідеями. Високо вгорі тріщали й цвірачи комахи, а внизу все було тихо. Інколи, нечутно плазуючи, показувалася змія або велика ящірка.

Ближче до підніжжя горба ліс почав рідшати, і червонувате проміння Плутона пробивалось до землі; тут було більше життя, більше кущів, трав і квітів. Мисливці натрапили на стежку, яка виляса між деревами, і йшли нею, сподіваючись, що вона виведе з лісу. Попереду йшов Каштанов, за ним Папочкін, обидва з рушницями наготові, пильно дивлячись уперед і по боках. Громеко завершував похід і часто відставав, бо збирав рослини, д Раптом Каштанов зупинився і підніс руку на знак уваги: спереду почувся сильний тріск і неголосне воркотання. Потім на стежці з'явилася велетенська дивна на вигляд тварина, схожа на ведмедя, але з довгим пухнастим хвостом і довгою вузькою головою.

— Це — мурахоїд, — прошепотів зоолог. — Види його, відомі в Південній Америці, дуже смирні, незважаючи на страшний вигляд і величезні кігті. Але вони далеко менші від цього екземпляра, адже цей має більш як два метри заввишки.

Тимчасом мурахоїд помітив людей, що заступили йому дорогу, і зупинився, вагаючись.

— Зійдемо з стежки, — прошепотів зоолог. — Хай він пройде повз нас і дасть себе роздивитися краще.

Мисливці відійшли на бік і сховались за групою густих кущів. Мурахоїд постояв ще кілька хвилин, недовірко вдивляючись у ліс, потім потихеньку пішов уперед, зупиняючись через кожні п'ять-шість кроків і озираючись по боках. Під час такої зупинки Папочкін встиг його сфотографувати збоку, після чого тварина, почувши клацання затвора, кинулась тікати, похитуючись на своїх товстих лапах і витягнувши хвіст; від носа до кінчика хвоста вона мала не менше від чотирьох метрів.

Вийшовши з лісу, мандрівники опинилися біля підніжжя горба, пологісний схил якого йшов угору. Каштанов з досадою дивився на цей одноманітний схил, що не обіцяв йому здобичі, тоді як ботанік був захоплений силою силенною незнайомих квітів серед густої трави і почав їх збирати. Раптом геолог помітив біля самого підніжжя горба досить великий куполоподібний горбок, голі схили якого відсвічували металічним блиском.

— Ну, ось і для мене пожива! — вигукнув він, витягаючи молоток і кидаючись майже бігцем до горбка, тоді як Папочкін ловив нову ящірку, що, тікаючи від нього, злізла на невеличке деревце.

Дійшовши до горбка, вражений Каштанов зупинився — горбок був зовсім голий, позбавлений навіть найменшої травички, і вся його поверхня складалася з шестисторонніх пластинок бурого кольору з темними обідками.

Здивований геолог спробував відбити молотком грудочку породи, але молоток відскочив від поверхні горбка.

Сподіваючись, що на вершині буде більше розколин, Каштанов поліз угору, що йому вдалося не зразу: хоч горбок мав тільки метрів три заввишки, але схили його були зовсім гладенькі. Вгорі порода так само не піддавалась, тому геолог вийняв з-за пояса велике зубило,

вставив його в борозенку між двома пластинками і почав бити молотком по зубилу, вістря якого поступово заглиблювалося в породу.

Раптом сильний поштовх повалив геолога, який стояв навколішки, і він ледве встиг ухопитися за зубило, щоб не скотитися з горбка. Поштовхи тривали, і Каштанов розгублено озирався, йому здалося, що весь ґрунт почав двигіти, а дерева захиталися.

— Страшений землетрус! — закричав він своїм товаришам, які були від нього за сорок кроків. — Ви відчуваєте, які поштовхи?

Почувши цей окрик, Громеко і Папочкін здивовано переглянулись. Вони не відчували ніяких ознак землетрусу. Але, глянувши в бік, де знаходився Каштанов, вони були вражені: горбок з геологом повільно пересувався схилом горба.

Після хвилинного вагання обидва побігли навперейми цьому дивному рухомому горбкові, основи якого не було видно з-за густої трави. Підбігши ближче, Папочкін вигукнув, сміючись:

— Та це велетенська черепаха! Петре Івановичу, ви їдете на черепасі!

В цей час горбок повернувся в бік переслідувачів, які побачили досить довгу шию з відвратною головою, що вистромилася з-під нього; вона була не менша бичачої і зверху втикана дрібними щитками. В роззявленій пащі видно було пластинчасті зуби.

Каштанов, зрозумівши в чому справа, залишив своє зубило забитим у панцер черепахи, злизнув з неї і швидко відскочив набік. Він помітив тепер величезний хвіст, схожий на товсту колоду. Хвіст швидко рухався і, вдаривши, міг перебити ноги.

Тварина, відчувши себе вільною, побігла вздовж горба, її голова і хвіст сховалися в траві. Вона знову напрочуд нагадувала рухомий голий горбок.

Обмінявшись жартами з приводу цікавої пригоди геолога, якому жива черепаха здалася кам'яним горбом, а її рух — землетрусом, Каштанов сказав товаришам:

— Я думаю, між іншим, що це була зовсім не черепаха, а гліптондон, тварина з родини панцерних, що водилася на землі в пліоценову епоху третинного періоду поруч з величезними мураходами, велетенськими лінивцями, мастодонтами і великими носорогами. Багато останків цих тварин знайдено в Південній Америці.

— Величезного мурахода ми, дійсно, зустріли в лісі, — нагадав Папочкін.

— Ця зустріч мене й навела на висловлену думку. Адже коли ми в більш північному поясі, поблизу границі льодів зустріли в живому стані такі скам'янілості, як мамонта, довгошерстого носорога, первісного бика, печерного ведмедя, велетенського оленя, які на землі жили в

В цей час горбок повернувся і переслідувачі побачили відвратну голову, не меншу за бичачу.

післятретинний час, то немає нічого дивного в тому, що далі на південь, де так тепло, збереглися форми ще більш давнього часу — пліоцену¹.

— А ще далі на південь, розвиваючи вашу думку, ми повинні зустрітися з ще давнішою фауною — міоценовою, еоценовою, крейдяною, юрською і т. д.² — запитав зоолог з деякою недовірою.

— Мене це зовсім не дивує, — зазначив Громеко. — З того часу, як ми відкрили цей дивний внутріземний світ, я перестав дивуватися чому завгодно і готовий вітати ігуанодонів, плезіозаврів, птеродактилів, трилобітів² та інші палеонтологічні чудеса.

— В такому разі шкода, що ми не підстрелили мурахоїда і гліптодона! Чим ми зможемо довести їх існування? Гліптодона я навіть не сфотографував.

— Можливо ми зустрінемо їх ще раз.

— До речі, час поновити запас м'яса, — сказав Громеко, — інакше завтра доведеться їсти саме свиняче сало.

За час цієї балачки мисливці повільно піднялися схилом горба і досягли його гребеня, вздовж якого тягнулися вузькою смужкою досить густі кущі, між якими, на велику втіху Каштанова, були невеликі виходи гірських порід. Геолог негайно пустив у діло свій молоток, але Папочкін, який проліз уже крізь кущі, зупинив його окриком:

— Тихше, на тому схилі звіринець травоїдних.

Каштанов перестав стукати, сховав добутий зразок у кишеню і поліз крізь кущі; Громеко йшов за ним.

На південному схилі горба, ще більш положистому, вони побачили різноманітних тварин, що мирно паслися. Найближче до них була родина носорогів, дуже відмінних як від тих, що живуть в Індії та Африці, так і від довгошерстого носорога. Це були товсті, приземкуваті, коротконогі тварини, схожі швидше на невеликих гіпопотамів; але форма голови і короткий товстий ріг самця виявляли їх породу. У самки замість рога була тільки велика мозолеподібна гуля. Маляtko, що гралося біля матері, було схоже на велику ліверну ковбасу; щоб дістатися до джерела молока, воно лягало на землю і боком пролазило під черево матері, яка,

¹ Геологічна хронологія життя Землі така (від сучасності в глибокі часи):

Ери	Періоди
1. Кайнозойська (ера нового життя)	Четвертинний Третинний
2. Мезозойська (ера середнього життя)	Крейдяний Юрський Триасовий
3. Палеозойська (ера давнього життя)	Кам'яновугільний Пермський
4. Протерозойська (ера першої появи життя)	Девонський Силурійський
5. Архейська (ера безживна)	Кембрійський
	Розрізняють періоди: верхній, середній, нижній в кожній з цих ер.

В кожному періоді виділяють ще епохи; в третинному вони називаються: пліоцен, міоцен, олігоцен, еоцен і палеоцен.

² **Трилобіти** - вимерлий загін ракоподібних; тіло трилобіта поділялось на три частини (звідки і назва) - головний щит, тіло з численних члеників і хвостовий щит. Появилися в кембрії і вимерли в пермському періоді. З іншими тваринами, про які говорить Громеко, ми ознайомимося далі.

пересуваючись, придушувала його, що викликало невдоволене хрюкання скривдженого маляти.

Трохи далі на схилі паслося стадо великих слонів. Розглянувши їх у бінокль, Каштанов сказав, що це, напевне, мастодонти; вони відрізнялися від мамонта довгими й прямими бивнями, спадастим лобом і більш довгим тулубом.

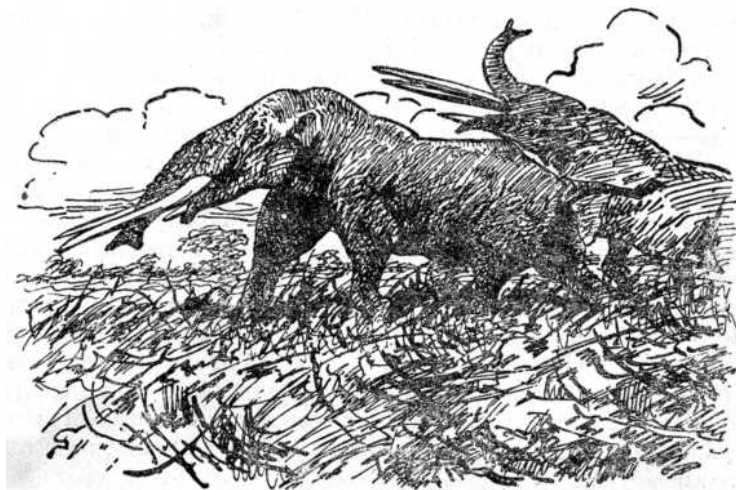
Поруч з ними ходило кілька антилоп надзвичайної величини, буро-жовтих з чорними плямами, як у леопарда, з довгими шаблеподібними рогами. Вони пересувалися стрибками, бо задні ноги були значно довші від передніх; Громеко спершу думав, що це величезні зайці.

На узліссі були ще дивніші тварини, схожі почасти на жирафу, почасти на верблюда. На перших вони скидалися дуже довгою шиєю і головою з невеликими рижками, а ознаками верблюда були бурий колір і форма тулуба з невеликим горбом. Пара цих тварин, в яких Каштанов упізнав родоначальника верблюда і жирафи, ходила понад узліссям, вільно зриваючи гілочки і листя на висоті чотирьох метрів від землі.

Найцікавішою здобичню мисливцям здавалися антилопи та верблюдо-жирафи; тому вони й поділилися на три партії: Каштанов пішов обходом до верблюдо-жираф, Папочкін — до антилоп, а Громеко повинен був сфотографувати носорогів і мастодонтів.

Громеко, якого спокусив вигляд маленького носорога, що був, на його думку, вартий рожна, вистрелив і поклав на місці маля, яке нічого не підозривало. Його батьки, замість того щоб тікати, як сподівався мисливець, обнюхали труп, а потім з голосним хрюканням кинулися на ботаніка, який мав необережність виступити з-за кущі. Він сховався знову в кущі і встиг відбігти кілька кроків убік, як на тому місці, де він щойно стояв, затріщали люто розламувані гілки, і обидва носороги, топчучи кущі і розкидаючи їх мордами в сторони, з'явилися на гребені горба й побігли далі. Але, помітивши, що ворог зник, вони повернули назад і помчали туди, де хитання кущів виказувало присутність мисливця.

В цей час поблизу антилоп пролунав постріл Папочкіна, і стадо цих тварин помчало угору схилом; туди ж кинулись і мастодонти, піднявши хоботи і тривожно трублячи. Становище Громеко ставало безпорадним: з одного боку, йому доводилося стежити за носорогами і тікати від них назад і вперед крізь кущі, а з другого — насувалася небезпека від антилоп і мастодонтів. Але ботанікові прийшла щаслива думка: помітивши, що антилопи і мастодонти біжать угору по схилу з різних сторін, але приблизно до того ж місця гребеня, він, замість того щоб перебігати від носорогів назад і вперед крізь кущі, побіг тепер униз схилом у

Туди ж кинулись і мастодонти, піднявши хоботи і тривожно трублячи.

проміжок між антилопами і мастодонтами, сподіваючись, що ті або інші затримають його переслідувачів. Цей розрахунок справдився: розлучені носороги, прорвавшись знову крізь кущі, зіткнулися — один з мастодонтами, другий — з антилопами. Сталося замішання: перший був збитий з ніг і затоптаний, другий — погнав антилоп і сам побіг за ними, а Громеко лишився переможцем на полі бою.

Передихнувши від шаленої біганини, він піднявся знову до кущів, знайшов

свою рушницю, яку кинув, тікаючи від носорогів, а потім почав шукати свою здобич — маленького носорога, через якого зазнав стільки страху. Знайти його було неважко, бо круглу тушу, що нагадувала добрий бочонок, видно було здалека серед притоптаної трави. Потім він попрямував до своїх товаришів, і вони разом, добре навантаживши себе шкурами, черепами і м'ясом, рушили назад до стоянки, де Макшеєв уже турбувався, що їх так довго не було. Він сам хоч і сидів на місці, але не залишився без здобичі. До намету підкрадався хижак, який, очевидно, збирався з'їсти Генерала, але замість того сам потрапив під кулю. Це була тварина, схожа на вовка, але з дуже великою головою, з котячою будовою тіла і з порівняно довгою гривою на голові й шії. Каштанов виявив, що це повинен бути пліоценовий предок сучасних вовків.

ПЛУТОН ГАСНЕ

Поки в казані варилося м'ясо антилопи, а на рожні смажився цілком молодий носоріг, мандрівники впорядковували здобуті за день багаті матеріали.

Під час цієї роботи вони помітили, що світло послабло і стало ще більш червонуватим, ніж звичайно. Підвівши голови, щоб з'ясувати причини цього явища, вони переконались, що небо безхмарне, але сам Плутон світить тьмяно, і на одній половині диска видно багато великих темних плям.

Разом з послабленням світла почалося зниження температури, що досягала цього дня вже $+28^{\circ}$ у тіні. Останнє можна було б вітати, але перше змушувало тривожитись.

— А що як Плутон тепер погасне зовсім? — запитав Громеко, бо під час вечері констатували, що світло й далі послаблюється і кількість темних плям на дискові збільшується.

— І ми раптом опинимося в повній темряві, за якою поступово настане і полярний холод? — додав Папочкін.

— А теплий одяг залишився у нас далеко на півночі в юрті! — вигукнув Макшеев.

— Я гадаю, що це послаблення світла — тимчасове явище, — сказав Каштанов. — Плутон, коли зважити на його червоний колір і велику кількість темних плям, справді перебуває в останньому періоді свого горіння. Але цей період може тривати ще сотні й тисячі років. Зірки, аналогічні Плутонові, що їх спостерігають у світлому просторі, часом меркнуть, майже гаснуть, але потім знову спалахують. Запаси тепла, що є в їх масі, ще дуже великі, і кора, яка утворюється на їх поверхні внаслідок охолодження і являє собою темні плями, що їх ми бачимо, знову і знову розривається й розтоплюється за рахунок цих запасів. Згаснути світило не може одразу.

— А якщо горіння Плутона припиниться через нестачу кисню? Адже потрібний для нього кисень береться, звичайно, з загальної атмосфери нашої планети, що надходить через полярний отвір.

— Це дуже сумнівно, бо за мільйони років свого горіння Плутон повинен був би спалити весь кисень нашої атмосфери, і жителі Землі давно задихнулися б в азоті. Процеси горіння самосвітних тіл всесвіту відомі нам ще дуже недостатньо і, можливо, відбуваються інакше, ніж ті, які спостерігаємо на Землі. Можливо, кисень утворюється там знову як продукт розпаду інших хімічних елементів. Відкриття останніх років про перетворення радію примушують нас вже інакше дивитися на сталість тих елементів, що вважалася раніш незаперечною істиною.

— Одне слово, «друзе Горацію, на світі є ще багато речей, які не снилися нашим мудрецам», а в Плутонії ми щодня переконаємося в правдивості цього вислову Гамлета, — сказав Громеко і запропонував лягти спати, користуючись темрявою і прохолодою.

Тваринний світ лісу теж відчував, що в природі діється недобре. Птахи зовсім замовкли, і замість їх співання і щебетання чулися тривожні голоси різних звірів. Генерал часом вив, звівши голову.

Але мандрівники, розклавши вогнище перед наметом, спали міцно, незважаючи на ці звуки, і проспали набагато довше від звичайного.

Поступово всі попростилися, хоч було темно як і раніше. Все було оповите червоним присмерком, а диск Плутона був вкритий численними темними плямами, і сила світла була послаблена на дев'ять десятих. При цьому освітленні листя й трава здавалися майже чорними,

як і саме небо. Навколо нависла тиша — ні птахи, ні звірі, ні комахи не виявляли ознак життя і тільки вітерець, налітаючи часом, шумів у листі. В цій тиші було щось зловісне.

Порадившись, вирішили, що ризиковано пливати в такому сутінку невідомою річкою між двома стінами лісу, переповненого різними хижаками, які могли напасти на мандрівників. Легко можна було сісти на мілину або наскочити на корч, що було дуже небезпечно для парусинових човнів.

— А коли цей сутінок триватиме цілі тижні або місяці? — запитав Громеко. — Невже ми сидітимемо на місці? Харчів у нас вистачить днів на три, на чотири.

— Який ви дивак! — відповів Каштанов. — Зараз же припускаєте найсумніше! Почекаємо день-два, а тоді подумаємо, їхати вперед чи назад.

— А на дозвіллі займемося лагодженням човнів, спорудженням плоту та різними домашніми роботами, — сказав Макшеев. — Човни почали вже протікати.

З цією пропозицією всі погодились і при світлі вогнища взялися до роботи. Полагодили човни й спиляли кілька великих бамбуків, що росли поблизу стоянки; це забрало багато часу, бо теслярі мали тільки одну невелику ручну пилку. Далі обчухрали гілки на стовбурах, попиляли ці стовбури на частини такої ж довжини, як і човни, і зв'язали з них пліт завширшки півтора метра, який повинен був міститися між обома човнами. На пліт мали намір класти більш об'ємисті речі і вкривати їх шкірами. Обидва човни, з'єднані з плотом, разом являли щось ніби порон, міцний, легкий і досить повороткий.

Роботи забрали цілий день, протягом якого спостереження за диском Плутона показали, що кількість і розміри темних плям не зменшувались, але й не збільшувались. Спати лягли рано. Біля намету горіло невелике вогнище. Генерал лежав біля входу в намет, і мандрівники сподівалися спокійно спати, виходячи тільки зрідка, щоб підкинути дров.

Але ці надії не цілком справдилися. Тільки-но в наметі все стихало — в навколишній хащі починалося шарудіння, тоді Генерал нащулювався і гарчав. Шарудіння припинялося, і собака заспокоювався. Потім знову починався шелест, ніби якийсь звір бродив серед кущів навколо галявини, виглядаючи здобич, але не наважуючись вискочити. Щоб не бути всім насторожі, вирішили вартувати по черзі, і Папочкін перший сів біля вогнища з рушницею в руках. Шарудіння то віддалялося, то наближалося, і зоолог зрештою так звик до нього, що міцно заснув. Вогонь поступово згасав, і вогнище перетворилося на купу тліючого вугілля.

Раптом собака люто загавкав. Папочкін прокинувся і побачив на краю галявини великого хижака, схожого на лева, але з меншою гривою і з іклами, що стирчали з напівроззявленої пащі, як у шабельного тигра. Хижак стояв, вагаючись, а Генерал, несамовито гвалтуючи, відступав, підібгавши хвіст, за вогнище, ближче до намету.

Зоолог, який швидко отямився, підняв рушницю й вистрелив у звіра, що був лише кроків за двадцять. Куля влучила в груди, але звір ще мав силу зробити стрибок, попав у купу вугілля, обсмалив собі черево і покотився до намету; задньою лапою він ударив по полотну, розірвав його згори донизу і зачепив чоботи Макшеева, що лежали біля нього в головах. Передня лапа в корчах ледве не влучила в лице Каштанова, розтрощила кишеньковий годинник, що лежав у шапці на землі, і порвала шапку на клапті. Генерал, що притиснувся біля входу в намет, був відкинутий углиб ударом третьої лапи, дістав кілька подряпин і з усього розгону впав на Громека, який солодко спав біля задньої стінки.

Переполох зчинився незвичайний. Біля намету в сутінках билосся і ревло щось величезне, і поли намету розліталися під його ударами. В глибині намету Громеко боровся з Генералом,

що намагався сховатися, думаючи, що це якийсь хижак. Каштанов марно шукав сірників, що лежали в шапці біля годинника, і не знаходив навіть самої шапки. Папочкін кричав знадвору:

— Вилізайте швидше з задньої сторони. Це лев, якого я не можу докінчити, бо боюсь влучити у вас.

Нарешті звір, конвульсійно витягнувши лапи, затих; Макшеев знайшов сірники і засвітив свічку; Громеко залишив Генерала, і всі троє, напіводягнені і перелякані, відіпнувши задні поли намету, вибралися плазом надвір і оглянулись. Почалося пояснення біля згаслого вогнища, і Папочкін повинен був признатися, що заснув і не підтримував вогню, чому звір і наважився напасти.

Забитий звір, як виявилось, був шабельний лев, хоч будовою тіла скидався й на ведмедя; тільки форма голови і лап виявляла його приналежність до котячої родини. Грива була невелика, майже чорна, шерсть на тілі жовто-бура, хвіст без китички. Страшним іклам верхньої щелепи відповідали кігті на величезних лапах. Намет потребував серйозного ремонту, так само й чоботи Макшеева. Годинник Каштанова, сплющений на коржик, разом з подертою шапкою і роздушеною сірничницею, знайшли тільки після довгого шукання в одному з кутків намету.

З-за постелі Громеко витяг Генерала, який ще й досі тремтів, оглянув і промив його рани. Потім відтягли лева набік і вирішили продовжувати перебитий сон. На варту сів Макшеев, і кінець ночі минув спокійно. Вранці присмерк здавався менш густим, і на дисківі Плутона число і розміри темних плям ніби поменшали. Вирішили ще почекати і взялися лагодити намет, обмірювати забитого лева та знімати з нього шкуру. Під обід стало ще світліше, а трохи пізніше Плутон, ніби зібравшись із силами, розплавив більшу частину плям, що вкривали його диск, і засяяв повним світлом, яке здавалося особливо яскравим після сорокагодинних сутінок.

Швидко поскладали речі, навантажили човни та пліт і попливли далі, але не так швидко, бо судно було недостатньо рухливе і вимагало посиленої роботи веслами. Місцевість надвечір цього дня почала змінюватися, горби на берегах річки спершу стали нижчі, а далі зовсім зникли. Замість густої хащі лісу і кущів розгортався степ з окремими гаями, де переважали велетенські баобаби. Тільки понад берегами вузькою смугою тягнулась розкішна рослинність з пальмами, бамбуками, ліанами, в якій тулилися птахи та великі мавпи кількох порід. У степу паслися стада різноманітних антилоп, мастодонтів, носорогів, верблюдо-жираф, безрогих жираф і первісних коней. В хащі поблизу ріки трималися тигри, гіпопотами та олені.

Мандрівники натрапили на ще цікавішого звіра, представника найдавніших товстошкірих — четверорогого носорога.

СТРАХОВИЩ НІ ЯЩЕРИ І ДИВНІ ПТАХИ

Перша ночівля була на великому острові, значна частина якого теж мала степовий характер, і тільки понад берегом подекуди тягнулися групи кущів і зарості комишу. Намет поставили на північному краї острова, звідки було видно ріку, що поділялася на два рукави, кожний не

менше, як на сто кроків ширини.

Після вечері якийсь шум порушив спокій навколишньої природи. З протилежного берега річки почулися протяжні крики, що нагадували голоси натовпу людей, які інколи приглушувались голосним уривчастим гавканням і завиванням.

Із зеленої хащі вискочило, ламаючи комиші і розсуваючи кущі, невелике стадо червонуватих, з білими плямами чотириногих, які кинулись у воду і попливли до острова. Слідом за ними вискочила зграя перистих хижаків, які, виючи й гавкаючи, теж попливли, намагаючись наздогнати і відбити одну тварину, що відстала і, очевидно, знемагала.

Через кілька хвилин переслідувані тварини видерлися на острів і пробігли дуже близько від намету. Вони були схожі на коней, хоч майже зовсім не мали гриви.

Тварина, що відстала, теж встигла допливти до острова раніше від хижаків, але на крутий укіс берега могла насилу вилізти, і нагорі її оточили переслідувачі, виючи й гавкаючи. Зібравши останні сили, вона біла їх передніми й задніми ногами, хапала зубами, але нерівна боротьба з дюжиною ворогів не могла тривати довго. Хижаки, ухиляючись від ударів, не випускали жертву з свого кола, вичікуючи, поки вона знесилиться остаточно.

У боротьбу встряли люди; три постріли в зграю хижаків поклали двох із них і примусили решту швидко втекти. Але знесилена жертва вже не могла скористуватися несподіваним порятунком. Коли мисливці підійшли до неї, вона вже конала. На її шиї зяяла велика рвана рана, очевидно, зроблена зубами одного з хижаків при першому ж нападі на табун, — це й було причиною слабості жертви, яка на бігу поступово сходила кров'ю.

Оглядаючи забитих хижаків, мисливці переконалися, що тварини належали до примітивних ссавців. Вони були завбільшки з сибірського вовка, але тулуб, як і довгий, тонкий хвіст нагадував швидше котячу породу. Шерсть на спині і боках була темно-бура, з жовтими поздовжніми смугами, а на череві — жовта. Зуби були майже однакові, всі швидше нагадували ікла.

Жертва хижаків заслуговувала на назву коня тільки з великими застереженнями. Вона була на зріст не більша за великого осла, але граціозніша від нього, бо тулуб тримався на тонких ногах, кожна з яких закінчувалась не одним копитом, як у справжніх коней, а чотирма. Причому, тільки середнє копито було дуже розвинене, а решта — зачаткові.

Вивчаючи цього дивного коня, Каштанов і Папочкін прийшли до висновку, що перед ними первісний кінь, родоначальник сучасних коней, який своїм виглядом більше схожий на американську ламу.

Другого дня так само була степова місцевість, справжні савани або прерії, з високою травою, з хащами і групами кущів та дерев по берегах тихої ріки і численних островів. На одному з великих островів мандрівники помітили стадо титанотеріїв — тварин, які являли собою щось середнє між гіпопотамом і носорогом.

Мандрівники хотіли причалити трохи нижче за кущами, щоб підкрастися і здобути одного з титанотеріїв, але натрапили на ще цікавішого звіра, представника найдавніших товстошкірих — четверорогого носорога, який заліз передніми ногами у воду, щоб вгамувати свою спрагу. Коли пліт наблизився до нього, він підвів свою потворну голову і широко роззявив пащу, ніби хотів проковтнути або, принаймні, обплювати непроханих гостей. З боків верхньої щелепи стирчало двоє довгих жовтих іклів; на переніссі між маленькими очима здіймалися поруч два невеликі роги, обернені назовні, а за вухами стирчали ще два тупі роги, наче якісь обрубки.

Але поки причалювали до берега і пробивалися обережно крізь кущі, щоб сфотографувати цю цікаву тварину, вона відійшла від річки й побігла важкою риссю. Переслідуючи її з надією, що вона зупиниться, Каштанов і Папочкін помітили на сусідній галявині тварину надзвичайної величини, яка стояла біля високого дерева і обривала на ньому листя на висоті близько п'яти метрів. Формою тіла і кольором шкіри вона скидалася на колосального слона, спина якого була на чотири метри від землі; але голова і довга шия різко відрізняли її від слонів: голова, порівняно з масою тулуба, дуже невелика, нагадувала голову тапіра з видовженою верхньою губою, що нею тварина дуже швидко захоплювала листя цілими пучками.

— Що за страховище! — прошепотів Папочкін. — Тіло слона, шия коня, голова тапіра і поведінка жирафи.

— Я гадаю, — сказав Каштанов, — що нам пощастило побачити рідкого представника підродини безрогих носорогів, останки якого нещодавно знайдено в Белуджистані, чому цей велетень, найбільший із сухопутних ссавців, дістав назву белуджитерія. Він жив наприкінці олігоцену або на початку міоцену.

— Справді велетень! — здивувався зоолог. — Мені здається, що я можу, не пригинаючись, хіба тільки нахиливши голову, пройти під його черевом.

— А коли поставити біля нього дорослого індійського носорога, то спина останнього буде теж на рівні черева цього велетня, і носоріг здаватиметься його малятком.

— Яка шкода, що не можна стати біля нього для масштабу при фотографуванні, — сказав Папочкін, роблячи знімки. — Хоч тварина ніби смирна, але я б побоявся наблизитися; випадковим рухом ноги вона може перебити кістки.

— Сфотографуйте дерево разом з твариною; висоту дерева ми потім визначимо.

Найбільший із сухопутних ссавців дістав назву белуджитерія.

Спостережники вичікували, поки белуджитерій¹ не відійшов на бік, і з допомогою гірничого компаса визначили висоту дерева, а також виміряли сліди ступнів, які порівняно із зростом тварини були невеликі.

Надвечір того ж таки дня на березі великого острова помітили пару корифодонів, великих товстошкірих, які формою тіла скидалися на титанотеріїв.

Побачивши пліт, самець підняв голову і роззявив величезну пащу, в якій на кожній щелепі було по двоє досить довгих і гострих іклів.

Висісти на острів для полювання не пощастило, бо трохи нижче на березі сидів хижак, пожираючи якусь здобич. Побачивши пліт, він підвівся і грізно заричав.

Ця тварина мала величезне тіло на низьких і досить тонких ногах. Морда в неї була довга, схожа на морду хорта. Своєю величиною звір не поступався перед найбільшим тигром, тим-то мандрівники не наважувались наблизитись до нього.

Таким чином, цього дня не пощастило здобути жодної з цих нових тварин.

Наступного дня на берегах річки і на островах коли-не-коли бачили коней, титанотеріїв, четверорогих носорогів, антилоп, хижих креодонів та інших тварин. Загальний вигляд фауни, на думку Каштанова, виявляв її приналежність до первісних часів третинного періоду.

Після обіду причалили для екскурсії в глиб степу, щоб ознайомитися з його характером далі від річки.

Біля одного з озер натрапили на тварину, що викликала в мандрівників особливу увагу. Як і інші травояди, вона мирно паслася, поїдаючи соковиті стебла. Це заспокоїло мисливців, що взялися було за рушницю, коли, пробиваючись крізь кущі до берега озера, вони раптом побачили страховище. Навіть Генерал, що вже звик до різноманітних і незвичайних тварин і зразу відрізняв хижака від травояда, дуже злякався і, скарчачи, притискався до ніг Макшеева.

— Носоріг надзвичайної величини, — прошепотів останній, зупиняючись у кущах, щоб не налякати страховища або не роздразнити його.

Але тварина тільки на перший погляд нагадувала носорога, бо мала маленький ріг на перенісці. Пара ж великих рогів, що стирчали на лобі і були спрямовані вперед, робили її схожою на деяких биків; усім же іншим вона була відмінна від носорогів і від биків. Голова, порівнюючи з тулубом, була непропорційно велика, досягаючи трохи не двох метрів у довжину. Задня частина черепа розширювалась у плоский і широкий гребінь, який можна було прийняти за величезні розчепірені вуха, але насправді це була тільки краса верхньої половини шиї, захищена дрібного лускою, а по зовнішньому краю — гострими зубцями. Цей комір, безумовно, збільшував вагу і без того величезної голови і заважав підводити її вгору.

Передні ноги були значно коротші від задніх, тому тварина рухалася, високо піднявши свої крижі. Коли голова і ноги цієї тварини ховались у високій траві, вона нагадувала цілий горб, що досягав майже п'яти метрів у висоту. Масивний тулуб її був вкритий панциром із круглих пластинок, більших на спині та з боків, менших на крижах, ногах і череві. Тулуб закінчувався недовгим, але товстим хвостом, що служив підпорою для задньої частини тіла. Від кінця морди, що являла собою гострий дзьоб, до початку хвоста тварина мала близько восьми метрів.

— Ну й страховище, ну й страховище! — шепотів Громеко, розглядаючи, як і всі інші, незвичайну тварину, що повільно пересувалася, немов горб, понад берегом озера, пожираючи траву й кущі.

¹ В 1915 році в Тургайській області експедиція Академії наук знайшла рештки подібного велетня з тієї ж підродини, названого індрикотерієм.

— Що це за звір? — запитав Папочкін.

— Це, певно, трицератопс, представник роду динозаврів, — відповів Каштанов, — до якого належали різні велетенські ящери.

— Так це плазун! Хіба були рогаті плазуни? — вигукнув Макшеев.

— Загін динозаврів представляє дуже різноманітні форми як хижих, так і трав'яїдних ящерів, великих і дрібних, що жили, починаючи з тріасу і кінчаючи крейдою.

— Отже, ми вже опинилися в крейдянному¹ періоді! — вигукнув Папочкін. — І чим далі ми будемо пливати річкою, тим більше повинні зустрічати таких страховищ.

— Добре, якщо вони будуть такі ж смирні, як цей! — зауважив Громеко. — А наскочити на хижу тварину таких розмірів, щиро дякую! Розшматує раніше, ніж встигнеш вистрелити.

— Великі тварини звичайно вайлуваті! — відмовив Каштанов. — На мою думку, шабельні тигри далеко небезпечніші від цих велетнів.

— Треба було примусити його підняти голову, — сказав Папочкін, — або виманити на чистіше місце. Я вже зробив два знімки, але на обох не видно ніг і кінця морди.

— Чи не вистрелити в нього? — запропонував Макшеев.

— Ні, він або злякається і втече, або кинеється на нас. Таке громаддя, мабуть, і розривна куля не швидко повалить з ніг.

— Пустімо на нього Генерала!

Собаку, що тремтів і гарчав, після довгих умовлянь і підштовхувань пощастило примусити напасти на страховище. Люто гавкаючи, Генерал кинувся в його бік, зупинившись все-таки на чималій віддалі. Але ефект нападу собаки був зовсім несподіваний. Страховище ринуло в озеро, розбризкуючи цілі потоки води, і зникло в скаламученій, мулкій пучині.

Всі розсміялися, побачивши цю ганебну втечу, а Генерал, гордий перемогою, підбіг до берега і почав шалено гавкати на каламутні хвилі, що розходилися колами. Через деякий час серед озера з'явилися два роги і комір ящера, який вистромив голову, щоб подихати, Папочкін, що тримав апарат наготові, змушений був сфотографувати тільки голову, бо ящер, ковтнувши повітря і бачачи, що його дивні переслідувачі стоять на березі, знову занурився у воду.

На другому озері Генерал вигнав із густих заростів цілу зграю дивних птахів. Вони були завбільшки з доброго лебедя, але мали довше тіло, коротшу шию і дуже довгий і гострий дзьоб, усаджений гострими й дрібними зубами. Птахи прекрасно плавали й пірнали, ловлячи рибу. Одного з них пощастило підстрелити.

Розглянувши його, Каштанов вирішив, що це має бути гесперорніс, зубатий безкрилий птах крейдяного періоду, близький будовою тіла до сучасних пінгвінів. Крила його були в зачатковому стані і зовсім ховалися в м'якому, волосоподібному оперенні.

— Це, певно, трицератопс, представник роду динозаврів, — відповів Каштанов.

¹ Крейдянний період визначався розвитком плазунів, що досягали гігантської величини, але вимерли в кінці цього періоду. А на початку його з'явилися перші примітивні ссавці - маленькі, миршаві тварини.

ПОЯС БОЛІТ І ОЗЕР

Після триденного плавання через країну сухих степів мандрівники досягли її південного краю, де рослинність одразу змінилася. Береги ріки вкрилися зеленими хащами хвойних дерев, сагових пальм¹ та папороті численних видів, здебільшого цілком нових, що досягали висоти людини. Високі зарості рослин, схожих на комиш, росли у воді понад берегом, а плоскі обмілини були вкриті хвощами заввишки в півтора метра і з поперечником більш як двадцять п'ять міліметрів. Із глибини заростів чулося безугавне стрекотання, а над водою кружляли дивні комахи. Вони були схожі на бабок, але розмах крил їх досягав майже сорока сантиметрів. Тіло їх, що відсвічувало металічним блиском, було завдовжки сантиметрів з двадцять; одні були золотисто-жовті, другі сталеві-сірі, треті ізумрудно-зелені, четверті темно-голубі, п'яті вогнисто-червоні. В сонячному промінні вони пурхали, ширяли, ганялися одна за одною, і їх мелодійна тріскотнява нагадувала цокання кастаньетами.

Вражені цією красивою картиною, мандрівники поклали весла. Човен повільно плів за водою, а гребці милувалися незвичайним видовищем. Папочкін добув сачок і після довгих спроб спіймав одну бабку. Але коли він виймав бабку з сачка, вона боляче вкусила за палець зоолога своїми щелепами, і вчений, розгубившись, випустив її з рук.

Суцільний зелений бар'єр, обступивши береги, не давав змоги причалити, і мандрівники, стомлені довгим плаванням, марно шукали очима хоча б невелику чисту галявину для ночівлі.

Тимчасом голод давав уже себе знаки, а зелені стіни хвощів ставали чимраз густіші.

— Ех, треба було зупинитися в кінці степу! — сказав Громеко.

— Вдруге будемо розумніші, — засміявся Макшеев.

Кілометр минав за кілометром, а зелені стіни не переривались. Нарешті за поворотом ріки, на рівному березі її побачили низьку зелену смужку. У воду виступала довга вузька коса, яка потім переходила в обмілину і поросла тільки хвощами. Не маючи кращого, вирішили зупинитися тут і розчистити собі майданчик. Човни завели в маленьку затоку між косою і берегом, витягли мисливські ножі і почали воювати з хвощами. Але це була нелегка справа: товсті стебла, тверді від великого вмісту кремнезему, погано піддавалися ударам ножа, а зрізані залишали колючі пеньки, на яких не можна було ні сидіти, ні лежати.

— Спробуємо вирвати їх з корінням, — запропонував ботанік. — Вони не повинні міцно сидіти в м'якому річковому намулі.

Порада була добра: хвощі легко виривались із ґрунту, і через півгодини мандрівники розчистили м'який майданчик для намету і вогнища. Але вогнища не було з чого розкласти: зелені хвощі не горіли. Не можна було не тільки приготувати вечері, а навіть скип'ятити собі чай. Крім того, з хвощів знялися цілі рої стривожених комарів, завбільшки в двадцять міліметрів, відбитися від яких можна було тільки димом вогнища.

— Стривайте, — сказав Громеко, — Зовсім поблизу, підпливаючи сюди, я помітив стовбур сухого дерева, що стирчав над гущиною. Треба його добути!

Озброївшись сокирами та вірьовкою, Громеко і Макшеев від'язали один з човнів від плоту і попливли проти течії. За сотню-дві кроків від стоянки побачили товсте засохле дерево з

¹ Сагові пальми - єдина родина з порядку цикадових у класі голонасінних, з деревами, схожими на пальми. У них дуже розвинена серцевина, багата на крохмаль, що дає саго. Сагові пальми ростуть в жаркому кліматі, де їх налічують 83 види. В минулі геологічні епохи вони в складі флори відігравали велику роль і з'явилися вже в кам'яновугільному періоді, а в юрському і крейдяному були характерні для флори. Сучасні пальми з'явилися в кінці крейдяного періоду.

Археоптерикс.

кількома гілками, що стовбичило в зеленій хащі: але дерево це було на такій висоті над водою, що його не можна було дістати ні рукою, ні сокирою.

— Спробуємо закинути вірьовку за гілляку, можливо вона відламається, — запропонував Макшеєв.

Громеко стримував човен на місці, ухопившись за хвощі, а Макшеєв перекинув вірьовку через товсту гілляку і почав її тягти; гілляка не відламувалась, але все дерево почало тріщати.

— Пустіть човен, допоможіть тягти! — гукнув він товаришеві.

Тепер обидва ухопились за вірьовку, стоячи в хиткому човні, і сіпнули щосили. Дерево повалилось, ударивши з розмаху по носу човна, який під вагою почав занурюватись у воду. Громеко ледве встиг схопитися за хвощі і підтягти до

них корму, як ніс човна зник під водою.

— Скандал! Що ми тепер робитимемо? — вигукнув Макшеєв.

Обидва сиділи на кормі, ногами у воді, однією рукою трималися за хвощі, а другою за вірьовку, яка не давала злощасному дереву попливти за водою.

— Вилізти на берег не можна, вичерпати воду нема чим, залишається кликати когонебудь на допомогу, — сказав Громеко.

Обидва почали аукати й гукати. Спочатку ніхто не озивався, але потім почувся голос Каштанова, який запитував, у чому справа.

— Пливіть до нас хто-небудь на допомогу, захопіть відро, наш човен затонув!

— Зараз приїду, — почулось у відповідь.

В цей час із води біля затонулого носа човна з'явилася величезна голова зелено-бурого кольору з короткою й широкою мордою та маленькими очима під плоским черепом. Тварина деякий час дивилася на остовпілих від несподіванки людей, а потім, роззявивши пащу і оголивши кілька рядів гострих зубів, почала лізти на ніс човна, який під її вагою почав занурюватися глибше. З'явилася коротка і товста шия, далі частина голого тулуба; широкі передні лапи кігтями чіплялися за борт човна.

Ідучи по дрова так близько від стоянки, мисливці не взяли з собою рушниць і тепер стояли беззбройні віч-на-віч з якоюсь рептилією невідомої породи, безумовно м'ясоїдною і дужою їхні сокири залишилися на носі і тепер були у воді, вже під лапами ворога.

— Швидше прив'яуйте свій ніж до держака весла! — вигукнув Макшеєв, — а я спробую затримати страховище другим веслом.

Він вийняв свій ніж і взяв його в зуби, а потім, схопивши весло, встромив його з усього розмаху лопаттю в напівроззявлену пащу. Сильний удар по піднебінню та язика приголомшив тварину, яка конвульсійно стиснула щелепи. Почувся тріск, гострі зуби трошили дерево і впивалися в жерстяну оковку лопаті. Макшеєв штовхав весло чимраз далі в пащу, але воно коротшало, бо щелепи працювали й випльовували забарвлені кров'ю кусочки дерева.

Але ось Громеко, який устиг прив'язати великий мисливський ніж з допомогою ремінців від чобіт до держака другого весла, підвівся позад Макшеєва і вдарив цим імпровізованим списом в око страховища. Воно, збожеволівши від болю, рвонуло в бік, вирвало весло з рук Макшеєва і зникло в річці, показавши на мить свою широку, буро-зелену спину з подвійним

рядом лусок уздовж хребта та короткий товстий хвіст, який ударив по воді з такою силою, що обох мисливців з ніг до голови облило струмками й бризками води.

Човен, відірваний рухом страховища від берега, остаточно занурився у воду.

В цей час Каштанов, що поспішав на допомогу, був уже недалеко від місця катастрофи; випливаючи з-за повороту, він побачив водяний смерч, піднятий страховищем, але не розумів, що трапилося. Повз нього, гойдаючись на хвилях, пірнаючи і випливаючи, промчало сухе дерево. Гребець думав, що це крокодил і хотів ударити багром. Але в цей час почувся вигук Громеко, який не хотів втрачати здобич, що коштувала таких зусиль.

— Колоду, ловіть колоду! Це наші дрова!

Каштанов зачепив дерево багром, узяв його на буксир і підплив, нарешті, до товаришів, які стояли до пояса у воді.

Після деякої мороки човен підняли, вичерпали з нього воду і разом із здобиччю повернулися до намету, де Папочкін шалено відмахувався від комарів, а Генерал, ховаючись від них, заліз по вуха у воду.

Швидко витягли колоду на берег, нарубали дров, і незабаром весело запалало вогнище. Накидані на нього хвощі дали такий уїдливи́й дим, що комарі одразу повтікали, а в Макшеева і Громека, які сушилися біля вогню, градом покотилися сльози.

Вислухавши їх оповідання про напад водяного страховища, Каштанов зазначив:

— Я думаю, що це був ящер, представник родини, яка вимерла до третинного періоду на поверхні нашої планети.

— Іхтіозавр¹, чи що? — запитав Макшеев, який пам'ятав децю з курсу палеонтології, пройденого на гірничому факультеті.

— Ні, не він, судячи з вашої розповіді. Іхтіозавр був далеко більший, мав іншу форму голови і жив раніше, в юрський час. Ваш приятель скидається швидше на невеликого крейдяного крокодила.

— Авжеж, з іхтіозавром ви б так легко не впоралися, — сказав Папочкін, — а плезіозавр мав шию, довшу від вашого весла і живо підчепив би вас прямо з води, а не ліз би в човен.

— Можна сподіватися, що ми з часом зустрінемося і з цими величезними ящерами, — сказав Каштанов, — бо, посуваючись униз річкою, ми зустрічаємо представників чимраз давнішої фауни. Тепер ми вже опинилися посередині або навіть на початку крейдяного періоду.

— Так, і тваринний і рослинний світ стає дедалі більше несхожий на те, що ми звикли бачити на поверхні землі, — додав Громеко. — Зміна відбувається поступово, і ми одразу навіть не усвідомлюємо її. А коли подумати, то навколо нас усе нове: зникла безліч листяних дерев, квітів, злаків, переважають пальми, осокові і голонасінні, з'явилося багато безквіткових².

— Це підземне царство таїть ще багато несподіваного, і нам треба бути обережнішими. Ні кроку без рушниці з розривною кулею!

¹ **Іхтіозаври** - морські ящери юрського і крейдяного періодів з ознаками риб і ящерів (звідси і назва): тіло їх рибоподібне, без шиї, голова витягнута в дзьобоподібне рило, як у дельфіна; довгий хвіст закінчується плавцем, на спині теж плавець; передні і задні кінцівки короткі і мають вигляд плавців; тіло вкрите голою шкірою. Деякі види досягали 8-9 м довжини.

² Безквіткові рослини не мають справжніх квіток з тичинками і плодолистками, а розмножуються спорами. Вони характерні для більш давніх періодів життя Землі, починаючи з девонського. Приклади безквіткових; папороті, хвощі, плауни, мохи і сучасні гриби.

— Я думаю, нам треба тільки трохи відпочити, поки звариться вечеря, попоїсти і вирушити далі до більш зручного місця. На велике багаття для захисту від хижаків у нас не вистачить дров, — сказав Громеко.

Всі погодилися з цією думкою. Витягли потерпілий човен, щоб просушити його і полагодити, повечеряли, поспали години дві навколо димокура і знову попливли, захопивши з собою решту дров. Ще години дві тягнулася та ж непроглядна хаща з смугою комишів і хвощів. У тихих місцях риба плескалася й вихоплювалася з води, тікаючи від переслідування. Іноді можна було помітити, як услід за цією рибою з води на мить з'являлася огидна морда ящера з роззявленою пащею, після чого вир і кола, які розходилися по поверхні, виявляли, що у водну безодню швидко занурилося велике тіло. Часом бабки, що безтурботно ширяли в повітрі, розліталися в усі сторони, ховаючись у листі і комиші від великого голубого птаха з величезним дзьобом, який налітав звідкись з великим шумом і на льоту хапав комаху, що загавилась.

Нарешті, зелені стіни почали розсуватися, течія річки стала повільніша і водяна гладінь розширювалася чимраз більше — ріка перетворилась на озеро, серед якого видно було острови. Один з островів привернув до себе увагу мандрівників. Тільки одна половина його була зайнята високими хащами лісу, а друга являла досить велику галявину з кількома, почасти засохлими, деревами. До неї і поспішили причалити.

Ця лугова половина острова була вкрита низькою, але жорсткою травою, що, як виявилось, була особливим видом плауна. Галявина лежала у вищій половині острова, а вітерець віяв униз за течією. Палива було вдосталь. Тому вирішили зробити вздовж узлісся кілька добрих димокурів, щоб вигнати з острова всіх хижаків і забезпечити собі спокій.

Коли запалали вогнища і клуби диму потягнули в гліб гущавини, з неї почали вилітати дрібні птахи та різні комахи; деякі падали на землю і дали зоологові можливість зібрати цікаву колекцію незнайомих видів. Потім на галявину вибігла дивна й страшна істота, що дуже нагадувала дикобраза, але завбільшки з доброго бика, — її голки були завдовжки близько метра.

Настовбурчившись і перетворившись у щось ніби в велику колючу кулю, тварина пробігла повз остовпілих людей і зникла в комишах.

Слідом за нею короткими й високими стрибками вискочила з хащі тварина, вигляд якої нагадував хижака. Вона була темно-жовтої масті, з котячою головою, досить довгим і товстим хвостом, короткими ногами й тупою мордою, що вищирила гострі зуби. Загалом вона була схожа на велику — майже в два метри завдовжки — річкову видру, але відрізнялась від неї тільки більш помітними вухами і короткою гривою. Хоч тварина і не виявляла наміру нападати і кралася понад узліссям до води, але вигляд її так зацікавив Каштанова, що він поклав хижака вдалим пострілом.

Звір справді був цікавий: у його пащі не можна було розрізнити ні плоских різців, ні гострогорбкуватих кутніх зубів, як у хижаків пізніших часів. Усі зуби були більш-менш гострі, конічні, як у плазунів. Тільки передні, що замінювали різці, були дещо менші від інших і трохи стиснуті; ті, що були з боків щелепи — трохи більші, а ікла були більші за решту і виступали над ними в обох щелепах, надто у верхній.

— Ось цікавий зразок первісного ссавця, який має ще зуби ящера, але вже з початком тієї диференціації, що розвинулася в пізніші періоди, — сказав геолог.

Із хащів ніхто більше не з'являвся, і мандрівники могли зрештою скористуватися заслуженим відпочинком, звичайно, під охороною чергового вартового, який підтримував димокури, що захищали від жалячих комах. Завдяки цьому спали спокійно.

Другого дня місцевість була того ж характеру, що й минулого вечора. Ріка остаточно перетворилась на озеро з безліччю островів, течії майже не було помітно, і весь час доводилося працювати веслами. Над водою і лісом ширяли різнобарвні бабки і величезні рогаті жуки, що досягали тридцяти сантиметрів у довжину; пролітали метелики, кожне крило яких могло закрити руку людини. Часом з являлися дивні дрібні й великі птахи синювато-сірого кольору, що трохи нагадували чаплю, тільки з коротшими ногами, довшим хвостом і коротшим дзьобом, в якому можна було розглядіти дрібні зуби.

Одного птаха вдалося підстрелити на льоту, і Каштанов демонстрував своїм супутникам це дивне пернате, яке становило перехідну форму між ящерами і птахами. Воно мало розміри журавля і було вкрите синьо-сірим пір'ям. Його довгий хвіст складався не тільки з пір'я, як у птахів, але й з численних хребців, тобто мав будову хвоста плазунів, а пір'я росло по обох боках цього хвоста. На крилах було по три довгих пальці з такими ж кігтями, як і на ногах, а тому цей птах міг лазити по деревах і по скелях, хапаючись за них передніми кінцівками. Огляд тварини привів Каштанова до висновку, що вона належала до роду археоптериксів, але відрізнялась від екземплярів, знайдених у верхньоюрських відкладах Європи, значно більшою величиною.

На кінець дня берег став цілком низовинний і на великому протязі являв собою болото, що поросло хвощами й папороттю, над якими де-не-де підносилися групи дивних дерев, пристосованих до існування у воді. Ці зарості давали притулок різним жалячим комахам, які люто нападали на мандрівників при кожній спробі їх причалити до зеленої стіни заради колекціонування, а потім ще деякий час переслідували на воді. Комарі, завдовжки в двадцять п'ять міліметрів, мухи, завбільшки з джмеля, оводи та гедзі, більші від чотирьох сантиметрів, змагалися в цих крилатих атаках на людей, які змушені були ганебно відступити і почали вже непокоїтися при згадці про близьку ночівлю серед хмар цих мучителів.

Кілька годин пливли цією болотистою місцевістю, налягаючи дружно на весла, щоб швидше з неї вибратися. Тваринний світ тут, як видно, обмежувався комахами, первісними птахами в повітрі, рибами та ящерами, що таїлися в темній глибокій воді і виявляли себе сплесками та вирами. Існування чотириногих наземних тварин у болотистих заростях, очевидно, було неможливе.

— І яка б це наземна тварина могла витримати укуси цього страшного гнуса? — сказав Громеко, вживаючи сибірський вираз для визначення жалячих кровопивць.

Але ось з півдня війнуло прохолодою і час від часу можна було почути якийсь рівномірний шум, що долинав звідти.

— Спереду велике відкрите озеро з голими берегами або море, — сказав Макшеєв.

Він перший уловив цей шум.

— Море? — здивувався Папочкін. — Невже в Плутонії є навіть море?

— Якщо є річки, в чому ми не можемо мати сумніву, то вони повинні впадати кінцем кінцем у якийсь басейн з стоячою водою. Не можуть же річки текти безконечно.

— А хіба річки не можуть губитися в болотистих озерах, подібних до того, яким ми їдемо, або висихати в пісках?

— Цілком вірно! Та коли води багато, ймовірніше існування відкритого басейну, тоді як напівзаросле озеро, яким ми пливемо, — це тільки його переддвер'я.

МОРЕ ЯЩЕРІВ

Усіх цікавило питання, які розміри має цей басейн, чи не покладе він край їх мандрівці в глиб Плутонії, бо пускатися на парусинових човнах у глибину безкрайого моря було б, звичайно, неможливо.

Через годину спереду, в кінці широкої смуги ріки-озера з майже непомітною течією, показалася синя кайма. Гирло ріки було близько. Налягли дужче на весла і ще через півгодини підпливли до початку озера чи моря.

Рослинність, що облямовувала береги ріки, не доходила до самого берега моря, а відмежовувалась від води широкою смугою піску. Очевидно, прибіїв хвиль не давав їй можливості укріпитися біля самої води.

На цьому піщаному пляжі, де гуляє морський вітерець і нема докучливих комах, мандрівники розташувалися на ночівлю.

Вивантаживши на берег речі і розклавши вогнище, всі побігли до моря, щоб переконатися, яка в ньому вода. Вони хотіли довідатися, чи є це море кінцевим замкненим басейном з солоною водою, чи тільки великим проточним озером. Крім того, всім хотілося купатися, бо останні дні, відтоді, як переконалися в існуванні великих ящерів у річці, від купання довелося відмовитися.

Швидко пороздягавшись на м'якому піщаному березі, всі пішли у воду, глибина якої збільшувалася дуже повільно і тільки кроків за п'ятдесят від берега доходила пояса. Вона була помітно солоною, але не в такій мірі, як в океанах поверхні землі; її можна було порівняти з водою Балтійського моря.

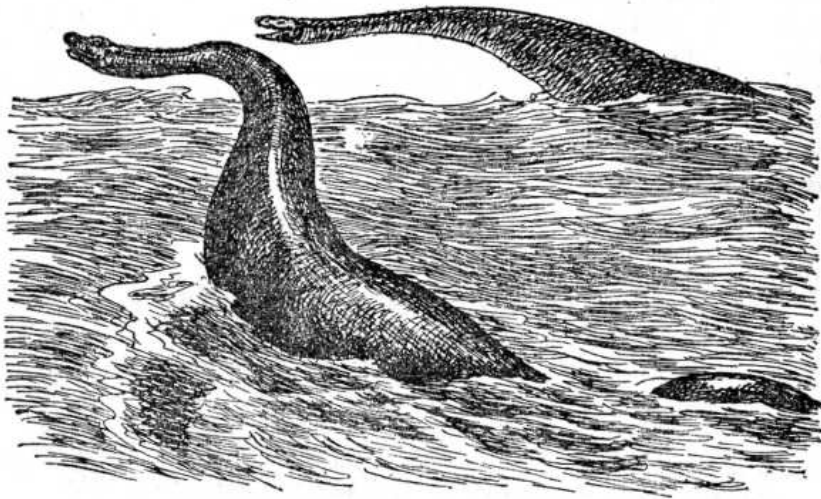
Освіжившись купанням, мандрівники почали обговорювати питання про дальше плавання. Море, як виявилось, не безкрає: на південній стороні горизонту можна було помітити протилежний берег навіть простим оком, а добрий бінокль показував цілком виразно зелену стіну заростів, більш високі групи дерев, подекуди ж темні, ліуваті маси — очевидно, скелі і кручі. За зеленою стіною, внаслідок увігнутості земної поверхні, також можна було бачити, але вже не так ясно, суцільну поверхню того ж ліуватого кольору і подекуди групи більш високих гір. Такий характер місцевості викликав у дослідників бажання перепливти на південний берег. Це не було неможливим; до нього не могло бути більше від сорока — п'ятдесяти кілометрів, і тихого дня, при легкому попутному вітрі, що дав би змогу скористатися парусом, можна було без особливого ризику пуститися в плавання.

Полювання в останні дні в поясі боліт і озер було невдале, запас м'яса вичерпався, і на вечерю варилася тільки каша. Але Макшеев і Папочкін заходилися рибалити. Під час купання вони помітили велику рибу, тому захопили вудки і пішли вгору понад берегом ріки до того місця, де вона виходила з заростів і вода була глибша. Досить довго поплавці були спокійні, і рибалки вже думали змінити місце, але тут риба враз почала сильно клювати.

Макшеев підсік і викинув на берег велику рибу, але в Папочкіна здобич виявилась такою важкою, що могла обірвати волосінь, тим-то він почав підводити рибу на гачку до берега, щоб там її підчепити сачком. І раптом вода взялася пухирем, вудку рвонуло, і якась темна маса захопила спійману рибу разом з гачком, рибалка встиг побачити тільки спину, вкриту великою лускою, та короткий хвіст.

Макшеев саме знімав рибу з гачка і, почувши сильний сплеск води, вигукнув:

— Ну й рибина попалася вам, Семене Семеновичу, мабуть, кілограмів на вісім!

На віддалі близько ста метрів від берега над поверхнею моря піднеслася одна, а потім друга голова, що сиділи на довгих шиях; голови були плоскі, як у змії, а шії граціозно звивалися.

— Не на вісім, а на вісімсот! — відповів переляканий зоолог, — вона обірвала мою вудку і зникла.

Макшеев підбіг до нього й приніс показати свою рибу. Це була дуже дивна тварина — широка й плоска, як камбала, вкрита грубою лускою, що складалася з пластинок завбільшки з квадратний сантиметр, з однолопатеvim хвостом, очима на одному боці тіла і довгими шипами вздовж

спини.

— Чи можна їсти таку страховину? — запитав він з сумнівом.

— Звичайно, можна, вона схожа на камбалу, хоч і відрізняється від неї. Я думаю, що це скат. Взагалі можна їсти всяку свіжу рибу, бо отруйні бувають тільки в деяких родів ікра, молочко або чорна плівка, що встилає черевну порожнину. Якщо вийняти всі нутрощі, можна їсти рибу і незнайомого виду, хіба тільки її м'ясо буде смердюче або надто костисте.

— В такому разі половимо ще. А яка на вигляд була рибина, що втекла?

— Я думаю, що це була не риба, а великий ящер, який обірвав спійману рибу і проковтнув її разом з гачком та обривком волосіні.

— Еге, виходить і тут водяться ці хижакі! А ми так безтурботно купалися в морі.

— Так, треба бути обережнішими. Адже в морях юрських часів, — а це море, очевидно, перед нами, — водилися величезні іхтіозаври, плезіозаври та інші хижі ящери, яким неважко було б перекусити людину надвоє.

— А акули в ті часи ще не існували?

— Теж були. Ці хижакі відомі трохи не з девонського періоду і досягали надзвичайної величини. Знайдено зуби їх завдовжки в сімдесят сантиметрів. Уявіть собі пащу, відповідну таким зубам!

Рибалки знову закинули вудки і незабаром спіймали великі рибини, схожі на сучасну стерлядь. Спійману рибу одразу ж почистили, і вона потрапила в юшку. Поки вона варилася, рибалки наловили ще десяток таких же жильців глибин.

Після вечері всі сиділи біля намету, палили люльки і обговорювали наступне плавання по морю, яке тихо хлопотіло на піску, вкритому черепашками різних молюсків, що дуже зацікавили геолога.

Поки товариші ловили рибу, він зібрав цілу колекцію і визначив, що вони належать до амонітів¹.

— Дивіться, — перепинив розмову вигук Громека, — які величезні морські змії!

На віддалі близько ста метрів від берега над поверхнею моря піднеслася одна, а потім друга голова, що сиділи на довгих шиях; голови були плоскі, як у змії, а шії граціозно

¹ Амоніти - загін вимерлих головоногих молюсків з багатокамерною, спіралью згорнутою черепашкою. Молюск займав тільки передню камеру, як і сучасний наутилус. Особливо багато родів і видів амонітів було в тріасовий, юрський і крейдяний періоди.

звивалися. Здавалося, що пливуть два великі чорні лебеді, тулуби яких ледве виступали над водою.

— Це не змії, — сказав Каштанов, розглядаючи тварин у бінокль. — Я певен, що це не хто інші, як плезіозаври¹, присутність яких у верхньоярському морі цілком можлива.

— Які страховища, — зазначив Папочкін, який теж стежив у бінокль за рухом тварин. — Я думаю, що їх шії мають не менш як по два метри завдовжки.

— А до нас у гості вони не завітають? — запитав Громеко, який пам'ятав ще пригоду в човні з ящером.

— Хто знає? Але я гадаю, що на суші вони дуже неповороткі, і ми зуміємо втекти від них. На всякий випадок зарядимо рушницю розривними кулями.

Але морські страховища не виявляли бажання вилазити на сушу; вони почали пірнати, переслідуючи рибу. Тихо плаваючи вздовж берега, вони виглядали здобич поперед себе, потім швидким рухом шії й голови схоплювали її, підкидали в повітря і підхоплювали вже з голови, щоб ковтати не проти шипів і луски, а за ними. Рухи плезіозаврів при цьому були дуже швидкі й граціозні. Але іноді намічена жертва вислизала, і тоді тварина, ганяючись за нею, майже вихоплювалася з води, з шумом розрізуючи хвилі і витягуючи шию далеко вперед.

Це ловіння риби плезіозаврами, за яким мандрівники стежили з великим інтересом, закінчилося бійкою. Обидва плезіозаври одночасно схопили ту ж саму рибу, очевидно, досить велику, і кожний намагався вирвати її з пащі другого.

Одному це пощастило, і він кинувся тікати. Другий переслідував його, наздогнав і обвив своєю шиєю шию супротивника, щоб змусити його випустити рибу. Сплутані шії звивалися то в той, то в інший бік, темні тіла натискували одне на одне, короткі хвости і ласти-плавці шалено били по воді, розбризкуючи її фонтанами. Нарешті, один плезіозавр, розлютувавшись, випустив рибу, вп'явся зубами в шию супротивника і потяг його вглибину. Вода ще довго хвилювалася над тим місцем, де зникли тварини.

Через годину Громеко і Каштанов, збираючи на березі викинуті хвилями куски дерев для нічного вогнища, побачили темну масу, що гойдалася на хвилях. Її несло понад берегом, поступово наближаючи; нарешті вона зупинилася, очевидно попавши на обмілину.

Повернувшись з дровами до намету і побачивши, що два товариші вже сплять, вони відв'язали один з човнів і попливли до темної маси. Виявилось, що це один з плезіозаврів, на трупі якого вже сиділи якісь великі птахи й клювали його; інші, трохи менші, кружляли в повітрі над ними, очевидно, чекаючи своєї черги, щоб поживитися. Голоси цих птахів нагадували квакання величезних жаб, а літали вони, як кажани.

Довелося розігнати зграю кількома пострілами, щоб наблизитися до трупа, голова якого з верхньою частиною шії трималась тільки на клаптях шкіри, пошматованої зубами суперника. Мертва тварина пливла черевом догори, виставивши з води свої величезні ласти-плавці. Черво було вкрите голою шкірою буро-зеленуватого кольору.

Витягти плезіозавра на берег не було можливості: його тулуб мав більш як два метри завдовжки, хвіст трохи менше, а шия більше; задні ласти становили майже півтора метра.

Підстрелені птахи були летючими ящерами² двох родів: більші (птеродактилі) величиною перевищували орла, дрібні досягали розмірів великої качки.

¹ **Плезіозаври** - морські ящери юрського і крейдяного періодів з масивним тілом, вкритим голою шкірою, довгою лебединою шиєю, маленькою головою і двома парами ластоподібних кінцівок, досягали 3-5 м завдовжки.

² **Птеродактилі**, або **літаючі ящери**, - вимерлі плазуни юрського і крейдяного періодів. Мали великі щелепи з конічними зубами, довгу шию, деякі - довгий хвіст. Передні і задні кінцівки з'єднувалися перетинкою, тому ці ящери могли літати, як кажани. Птеродактилі мали різну величину - від розміру кажана до величезних на метр довжини і 6 м у розмаху крил.

Ті й другі мали велику голову з зубатим дзьобом, голий тулуб і літальну перетинку, що з'єднувала передні й задні кінцівки, як у кажана. Птахи дрібної породи мали довгі хвости.

ПЕРЕЇЗД ЧЕРЕЗ МОРЕ

Другого дня погода була цілком сприятлива для плавання по морю. Небо було майже безхмаре, дув слабкий північний вітер, який давав змогу використати парус і, одночасно, не здіймав великої хвилі. Готуючись у дорогу, уважно оглянули човни та пліт і розп'яли намет між двома баграми, що заміняли щогли. На піраміді з плавнику, що її спорудив Макшеев на березі, поставили ще жердину з білим прапором, який повинен був служити сигналом, коли повертатимуться назад. Трохи далі від берега, біля самого краю заростів, куди прибій міг дістати тільки у виняткових випадках, у піску викопали яму і сховали в ній зібрані колекції — гірські породи, гербарії, черепи, кістки та шкури тварин, щоб була не підмочити їх під час плавання і не везти зайвого вантажу. Над засипаною ямою спорудили другу піраміду з плавнику, щоб хижакі, приваблювані запахом шкур, не могли розкопати її. До піраміди прив'язали пляшечку з коротким описом шляху експедиції від юрти до берега моря.

Закінчивши ці роботи, мандрівники сіли в човни і вирушили в дорогу, тримаючи курс прямо на південь, до протилежного берега, що ледве вирисовувався вдалині. Коли судно трохи віддалилось від берега, вітер надув парус, і рух став швидший.

Відпливши від північного берега моря, мандрівники краще могли роздивитися його загальний характер. В обидві сторони, на схід і на захід від гирла ріки Макшеева, берег обступала та ж висока зелена стіна, розірвана в небагатьох місцях гирлами подібних же річок. Піраміда з прапором добре вирізнялася на зеленому фоні. Ні гір, ні навіть горбів за смугою заростів не було видно, і місцевість, що межувала з цим берегом моря, на чималій віддалі являла, очевидно, низовинну рівнину, як видно поспіль лісисту і болотисту.

Після двох годин плавання зробили відпочинок, пустивши судно пливати тільки під парусами.

Море було майже спокійне. Легкий вітерець здіймав маленькі брижі на його поверхні, зовсім пустинній далі від берегів. Глибина була велика, бо шнур з тягарем, завдовжки в сто метрів, не дістав дна. Інших засобів виміряти глибину у мандрівників не було. Відпочивши, вони знову взяли за весла і гребли ще годину.

Тепер вони були приблизно посеред моря, бо обидва береги здавалися однаково віддалені. Незабаром вітер повіяв дужче. Попливли швидше. Вже добре було видно високі кручі чорного, лісового й червонуватого кольору, що підносилися уступами у глиб країни. Вони тягнулися вздовж самого берега, а далі вправо поступалися місцем зеленій стіні лісу. Стіну цю ще далі вправо змінювали високі червонуваті горби, які то доходили до самої води, то відмежовувалися від неї вузькою смугою зелені.

У міру наближення до берега море почало оживати. З'явилися величезні медузи, до метра в діаметрі, прозорі драглисті тіла яких погойдувалися на хвилях. Коли переставали гребти, у воді можна було розглядіти зграї великої і дрібної риби. Іноді показувалися наутилуси, що розпускали свої паруси і червоні щупальця поверх сніжно-білої черепашки.

За два кілометри від берега кількість жителів моря ще побільшала. Подекуди водорості утворювали цілі плавучі острови, і весла насилу занурювалися в їх зелену м'яку масу; разом з стеблинами цих рослин можна було добувати з моря дрібних черепашок, рибок і комах.

Кинули свій імпровізований лот; глибина становила двадцять п'ять метрів. Звідси вже добре видно було білу смугу прибою біля підніжжя кручі.

Досі плавання йшло якнайкраще і більше скидалося на веселу прогулянку. Але незабаром мандрівникам судилося зазнати і тривожних моментів. Приблизно за кілометр від берега з води швидко виринула на віддалі якихось тридцяти метрів від судна голова плезіозавра і, граціозно колихаючись на довгій шії, почала посуватися назустріч. Ящер плив повільно, роздивляючись людей, яких він разом із судном, очевидно, вважав за якогось великого небаченого звіра.

Рушниці з розривними кулями були наготові і, коли плезіозавр наблизився, гримнули два постріли. Обидві кулі влучили в ціль; струнка шия здригнулася, кров ринула з напівроззявленої пащі, голова безпорадно звисла на роздробленій шії, і тварина почала кидатись на воді, здіймаючи такі хвилі, що мореплавцям довелося якнайшвидше відпливти далі, щоб їх не затопило.

Вони посилено гребли до берега, коли повз них, здіймаючи дві гряди хвиль, ніби підводний човен, промчала темна маса; з води виступала зелено-бура спина і довга величезна голова, що нагадувала голову крокодила. Напівроззявивши пащу, усаджену гострими зубами, страховище поспішало до вмираючого плезіозавра, сподіваючись на легку поживу.

— Це, певно, іхтіозавр! — вигукнув Каштанов, проводячи поглядом страшного ящера.

— Ну, ця гадина буде гірша за ту, — зазначив Макшеєв, — він легко може схопити й перекусити надвоє людину.

— І його важко помітити й підстрелити у воді, — сказав Громеко.

Берег був уже близько. Підпливаючи до нього, дослідники могли ще бачити, як молодий іхтіозавр ганявся за рибою, що тікала від нього, вихоплюючись із води, так само, як вихоплюються піскарі, гольяни, в'язі, переслідуювані ненажерливою щукою; паща іхтіозавра дуже була схожа на пащу щуки.

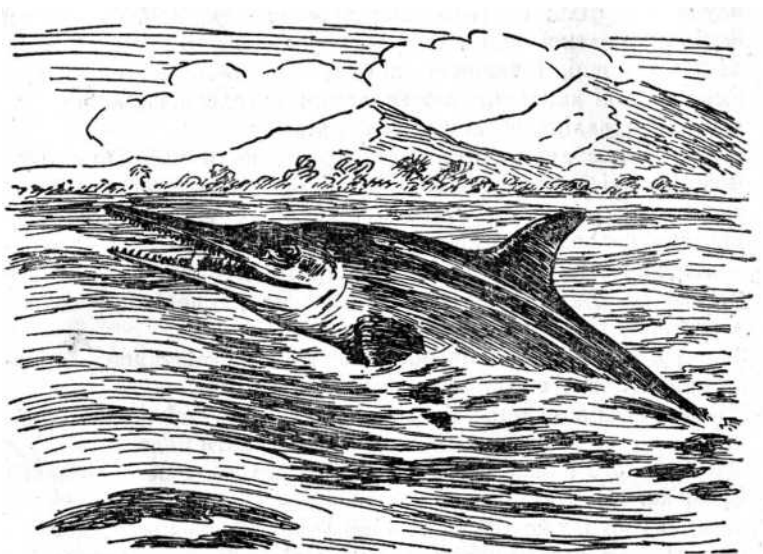
Ухиляючись від бурунів біля підніжжя голих скель, мандрівники гребли до низького берега, облямованого зеленою стіною, де видно було рівний піщаний майданчик, зручний для стоянки. Але море біля берега було таке мілке, що довелося вилізти у воду і тягти руками човни й пліт. Переїзд через море забрав близько шести годин. Наближалось до полудня, і після обіду та відпочинку можна було ще походити навколо.

Пліт і човни витягли на берег, поставили намет і почали варити обід. Тут же виявили, що прісна вода кінчається,

— Ми зробили дуже необачно, — сказав Папочкін. — Хтозна, чи є на цьому березі прісна вода. Треба було взяти з собою води на кілька днів.

— Якщо ми води не знайдемо, доведеться пливти назад через море, майже нічого не побачивши на цьому березі, — промовив Громеко.

— Я думаю, що наші побоювання даремні, — заспокоїв Каштанов. — Коли б на цьому березі зовсім не було рослинності, тоді інша справа. Але тоді б ми, звичайно, привезли з собою прісну воду; на цю

— Це, певно, іхтіозавр! — вигукнув Каштанов.

думку наштовхнув би нас його пустинний характер.

— Я певен, що ми поблизу знайдемо або струмок, або джерело, — сказав Макшеев, — бо ця розкішна рослинність не може існувати на солоній воді.

Після обіду й відпочинку зоолог і ботанік пішли в ліс по воду, а Каштанов і Макшеев повинні були оглянути берегові кручі на схід від стоянки.

Всі озброїлись рушницями, зарядженими розривними кулями, якщо бува зустрінуться з сухопутними ящерами чи якими-небудь іншими хижаками. Генерала прив'язали біля намету, а осторонь розклали велике багаття, що мало лякати непроханих гостей.

МІЛЬЙОНИ І МІЛЬЯРДИ МАКШЕЄВА

Найближчі скелі майже чорного кольору з червоними і жовтими плямами і патьоками на поверхні, як виявилось, склалися з залізної руди — суцільного магнітного залізняка. Кожний удар молотка по скелі виявляв цю руду, і тільки подекуди можна було помітити гнізда і вкраплення якоїсь іншої темної породи.

— Які багатства лежать тут марно! — вигукнув Макшеєв, коли вони оглянули ряд берегових скель і всюди знайшли руду, що тільки з поверхні трохи вивітрилася і окислилася.

— Так, тут можна було б влаштувати рудник, який постачав би руду всьому людству на земній поверхні, — зазначив Каштанов. — Звичайно, раніше довелося б збудувати залізницю через Плутонію та Землю Нансена і поставити величезні криголами в морі Бофора.

— Це — справа майбутнього, мабуть не дуже далекого! Коли зменшаться запаси залізної руди там, нагорі, і не такі заходи будуть вигідні й необхідні для людства.

За кілометр від початку кручі дальший огляд берега припинило море, хвилі якого розбивалися біля самого підніжжя стрімких скель, не залишаючи навіть вузької стежечки для проходу.

— Доведеться оглядати далі з човна в тиху погоду, — сказав Макшеєв.

— А поки що чи не спробуємо дістатися вгору однією з — ущелин, повз які ми пройшли? — запропонував Каштанов.

Повернувшись трохи назад, обидва дослідники заглибилися в першу ж ущелину, врізану в скелі залізняка. Гирло її було завалене величезними брилами руди, через які доводилося перелізати з великими труднощами.

Під час цієї гімнастичної вправи Макшеєв раптом зупинився від здивування.

— Гляньте лишень, що це? — вигукнув він, показуючи на блискучу, яскраво-жовту жилку завтовшки в п'ять-десять сантиметрів, що перетинала величезну брилу магнітного залізняка. — Б'юсь об заклад на що завгодно, що це чисте золото!

— Ви маєте цілковиту рацію, — відповів Каштанов, — це самородне золото і досить високої проби.

— Ну, і багатства тут валяються! — сказав колишній шукач золота. — Багато родовищ золота довелося мені бачити в Каліфорнії і на Алясці, але такої жили суцільного золота я ще не зустрічав і навіть не чув про щось подібне.

— Мені теж не доводилося читати в описах про такі жилки, — підтвердив Каштанов. — Але ж вона проходить тільки в брилі, а не в скелі, і багатство її кінець кінцем обмежується кількома десятками кілограмів.

— Якщо є жилка в брилі, чому не можна знайти її продовження в скелі, від якої брила відірвалась?

— Певна річ! Ми, звичайно, пошукаємо, але можливо, що вона виходить назовні десь на неприступній скелі, і ми дивитимемося на неї, як лисиця на виноград. «Хоч бачить око, та зубом не дістать!»

— Немає скель, що були б неприступні для динаміту й гірничих робіт! — з захопленням вигукнув Макшеєв. — Аби тільки знайти її!

— Я думаю, що інтерес цієї знахідки буде для нас суто теоретичний. Ми не можемо взяти з собою на наших човнах не тільки тонни, а навіть і сотні кілограмів золота.

— Ну, то що ж! Повеземо, скільки можна, а потім відрядимо спеціальну експедицію в надра землі за золотом.

Оглянувши скелі, що здіймалися в гирлі ущелини над громадям брил, і переконавшись, що в них золота не видно, геологи пішли вгору ущелиною, яка далі трохи розширювалась. Її боки підносилися стрімко, дно було вкрите щебенем і дрібними уламками. В боках видно було тільки магнітний залізняк, але серед щебеню Каштанов помітив і інші породи.

— Ось вам іще золото! — сказав Макшеев, пройшовши вгору ущелиною кроків п'ятдесят.

Він підняв уламок руди, в якому золото було вкраплене дрібними цятками.

Кроків за двісті від гирла дно ущелини почало підійматися вгору, а потім перетворилося на ряд уступів. Подолавши перші з них, геологи зупинилися перед зовсім вертикальною скелею заввишки в чотири метри, що перегородила їм шлях, бо на гладеньку стіну залізняка здертися не було ніякої змоги. Макшеев з прикрістю стукнув молотком по стрімкій стіні і вигукнув:

— Далі ходу немає, і наші надії на золоту жилу пропали!

— Так, доведеться шукати іншу ущелину.

— Ну, що це! — розсердився Макшеев, — замість віддати нам золото, скеля хоче відняти у мене єдиний молоток.

Цей вигук пояснювався тим, що молоток ніби прикипів до стіни, і шукач золота даремно намагався відірвати його.

В цей час Каштанов, який розглядав породу біля уступу, обернувся до неї спиною, на якій висіла рушниця, і відчув, що якась могутня сила притягла його до себе. Рушниця дзвякнула об стіну, і геолог вже не міг відірватися від неї.

— І велика ж магнітність цієї руди! — вигукнув він, зміркувавши, в чому справа. — Це магнітний залізняк притягнув до себе і ваш молоток, і мою рушницю.

— Але як же ми звільнимо їх? Не залишати ж таких необхідних речей тут на вічний спогад про нашу невдалу екскурсію?

Каштанов виліз із ременя, а рушниця так і залишилася біля стіни, щільно приставши до неї. В цей час Макшеев, узявшись обома руками за молоток, смикнув його щосили і відірвав від стіни. Потім обидва взяли за рушницю і спільними зусиллями відірвали її від скелі.

— Робити нема чого, ходімо назад! — запропонував Каштанов. — З залізними предметами в руках ми тільки намучимося.

— Стривайте, я придумав спосіб здертися вище. Рушниці ми залишимо тут: у цій голій ущелині ніякого звіра бути не може.

— Ну, і тоді?

— А ось, дивіться!

Макшеев набрав серед щебеню на дні ущелини ребристих, досить великих грудок руди і почав їх приставляти рівним боком до вертикальної стіни уступу; вони одразу прилипали й трималися міцно. Прилиплі грудки утворили східці, якими з певним ризиком можна було вилізти нагору.

— Захоплююсь вашою спритністю, — сказав Каштанов. — Ви справжній шукач золота, який з честю виходить з усякого скрутного становища.

— Дякую за комплімент! На цю думку мене навів мій молоток. Коли він стирчав біля стіни ручкою до мене, а я натискував на нього і не міг — зрушити з місця, в мене й з'явилася думка — ось тобі приступок сходів; далі зрозуміло.

Залишивши рушниці, патронташі і сумку з зібраними зразками руди на дні ущелини, геологи полізли нагору Попереду ліз Макшеев, викладаючи східці з грудок, що їх йому подавав знизу товариш. Через п'ять хвилин обидва були нагорі.

Ущелина зберігала той самий характер: стрімкі скелі праворуч і ліворуч, ряд уступів на дні і скрізь суцільна більш-менш магнітна руда. Здершись ще кроків на двісті, геологи побачили на дні ущелини глибу, завбільшки з бичачу голову, яскраво-жовтого кольору, — це було суцільне золото.

— Ану, шукачу золота, захопіть-но цю грудочку до нас в табір! — засміявся Каштанов.

— Справді, показна грудочка, — відповів Макшеев, штовхаючи ногою глибу, від чого вона й не поворухнулась. — Я думаю, що ця грудочка важить кілограмів вісім-десять і варта вона близько ста тисяч карбованців! Очевидно, золота жила близько!

Звівши голову вгору, обидва почали уважно оглядати стрімкі боки ущелини і незабаром праворуч, приблизно на висоті чотирьох метрів, побачили серед темного магнітного залізняку жовту жилу золота, що йшла навкоси. Вона то розширювалась до півметра, то звужувалась, даючи паростки вгору і вниз.

— Мільйони, мільйони перед нами! — зітхнув Макшеев, окинувши оком видиму довжину жили. — Тут десятки тонн золота просто на виду!

— Ви надто захоплюєтесь золотом, — зауважив Каштанов. — Хай ця жила має вартість десятків мільйонів, але ж це тільки жила! А її оточує ціла гора цінної залізної руди, мільярди тонн, на мільярди карбованців!

— Але дуже ймовірно, що і жила не одна; можливо, що цілі ділянки гори складаються із золота, і тоді його запаси теж варті мільярдів карбованців.

— Коли б ми почали добувати такі маси золота, ринкова ціна на нього швидко б упала. Воно через те таке дороге, що його в природі мало. А значення золота в житті людства далеко менше, ніж значення заліза, без якого сучасна техніка не може обійтись. Знищить золоту монету та некорисні золоті прикраси, і попит на золото буде зовсім невеликий.

— Ви захоплюєтесь роллю заліза, — відказав Макшеев. — Коли б золота було багато, воно замінило б багато металів, особливо в сплавах з міддю, цинком, оловом. Техніка пред'являє великий попит на міцні, що не окислюються, метали і сплави. З дешевого золота почали б робити бронзу, дріт і багато чого, на що тепер змушені брати мідь та її сплави.

— Все-таки тут безперечно величезні запаси заліза і проблематичні, порівняно невеликі запаси золота.

— Ну, добре, ви беріть собі запаси заліза, а мені залиште золото, коли ми повернемося сюди, щоб добувати їх, — засміявся Макшеев.

— Можу віддати вам і залізну руду, хай пі мільйони або мільярди будуть вашою здобиччю! — відповів таким же жартом Каштанов.

Повернувшись до берега моря, дослідники оглянули ще кілька подібних ущелин. Скрізь стіни складалися з залізної руди, подекуди з прожилками і гніздами золота. Але товстої жили, подібної до тієї, яку знайшли в першій ущелині, більше не бачили, і тому Макшеев змушений був визнати, що багатства, які становила залізна руда, незрівнянно більші від тих, що давало золото. Добре навантажені зразками мільйонної й мільярдної руди геологи прийшли, нарешті, до намету. Їхнє оповідання вразило товаришів, які повернулися трохи раніше.

ЛІС ХВОЩІВ

Піщано-гальковий пляж моря від суші відмежовувала густа рослинність; один біля одного стояли величезні хвощі, що досягали восьми-десяти метрів у висоту. Зелені гілки їх починалися невисоко від землі, а тому попід ними можна було пробиватися тільки плазом або дуже зігнувшись. Між хвощами росла деревоподібна папороть різних видів. Загалом утворювалась хаща, майже непрохідна для людини.

Папчкін і Громеко почали шукати тропу або природний розрив у хащі і, нарешті, знайшли вузьке сухе русло, що йшло між скелями і лісом. Недалеко від моря русло роздвоїлося: лівий рукав ішов далі між скелями і лісом, правий — у глибину хащі. Рослинність тут трохи змінилась: крім хвощів та папороті, траплялися сагові і інші пальми, які здіймалися на кілька метрів вище від хвощів. Ґрунт у лісі був укритий дрібною травою, жорсткою, як щетина. Вздовж русла понад краєм лісової гущини тулилися й інші рослини. Громеко раз у раз називав їх і дедалі більше проймався ботанічним запалом.

— Чи знаєте, — вигукнув він нарешті, — в якому геологічному періоді ми тепер перебуваємо?

— Часом чи не в кам'яновугільному? — пробурчав зоолог, який не мав поки що ніякої наукової здобичі в лісі і тільки поколов собі руки об колючу траву.

— Ого куди сягнули! Хіба їхтію— і плезіозаври водилися в кам'яновугільний час? Товаришування з геологами допомогло нам стати вже освіченими в цій справі. Ні, батечку, ми тепер в юрському періоді. Дивіться, ось типова для нього папороть, ось струнке деревце гінґко, а цю жорстку травицю знайшов уперше в юрських відкладах Іркутської губернії на березі річки Ангари геолог Чекановський, ім'ям якого вона й названа.

— Ну й диво! Варто їй було давати його ім'я! Вона гірша за нашу кропиву і нею може живитися хіба що який-небудь ящер з полудженою пелькою.

— Про вовка промовка! — перебив Громеко свого сердитого супутника. — А гляньте на цей маленький слідок, це вже швидше за вашу спеціальність.

Він зупинився серед русла, показуючи пальцем на ґрунт. На дрібному піску видно було глибокі сліди величезних лап з трьома пальцями, що закінчувались тупими кігтями; кожний слід мав більш як тридцять сантиметрів завдовжки.

— Ну й страховище ж тут пройшло! — з легким тремтінням у голосі вигукнув зоолог. — Це, звичайно, ящер! Але цікаво б знати — траводійний чи хижак? В останньому разі зустріч з ним буде не дуже приємна.

Папчкін уважно розглядав сліди, що були видні на піску і зникали там, де пісок змінювався галькою.

— Дивно, що всі сліди мають однакові розміри, — сказав Громеко. — Передні лапи завжди бувають менші від задніх, як мені відомо. А що це за смуга між слідами правих і лівих ніг? Можна подумати, що тварина тягла за собою велику колоду.

Папчкін розсміявся.

— Це слід від хвоста ящера. І порівнюючи його розміри з відбитками ступнів однакової величини, я гадаю, що тварина гуляла тільки на задніх ногах, спираючись на хвіст.

— Хіба подібні двоногі ящери відомі?

— Відомі, і саме з юрського періоду. Наприклад, ігуанодон, що скидався на величезного кенгуру і мав великі задні і маленькі передні ноги.

На майданчику стояв на задніх лапах, спираючись на хвіст, невеликий ящер, дуже схожий на кенгуру.

— А чим же він живився?

— Рослинами, як видно з форми його зубів. Якщо ці сліди справді належать ігуанодонові, нам боятися нема чого, хоч це страховище досягало в юрський час від п'яти до десяти метрів у довжину.

— Ну й добре! — зітхнув ботанік. — Я все ще пам'ятаю того відворотного ящера, який збирався повечеряти мною або Макшеевим на річці.

Від місця, де русло роздвоїлося на два рукави, мандрівники вирішили йти правим з них, що йшов до підніжжя скелі. Там швидше можна було натрапити на джерело води, а це було основною метою екскурсії. Справді, далі вгору цим рукавом ґрунт ставав чимраз вогкіший, а дрібна рослинність понад ним — розкішнішою і різноманітнішою.

Незабаром спереду між стеблинами рослин у руслі заблищала вода.

— Ми врятовані! — вигукнув Папочкін. — Джерело недалеко від нашої стоянки.

— А може вода солоня? — подратував його Громеко.

— Покуштуйте! На вигляд вона прісна.

— Як же ви розпізнаєте на вигляд прісну і солону воду? Я щось не вмю.

— Ви — ботанік, а не знаєте, які рослини бувають навколо солоної води!

— По-перше, тут юрський період, а які рослини росли навколо юрської солоної води, ми ще не знаємо. По-друге, ви сказали, що розпізнаєте воду з її вигляду, а не з вигляду навколишніх рослин.

— Я не так висловився, треба було сказати: з вигляду русла. Якби в джерелі була солоня вода, все русло було б вкрите відкладами різних солей.

Обмінюючись цими зауваженнями, Папочкін і Громеко швидко йшли вгору руслом, яке скоро врізалось вузькою щілиною у високі скелі і мало тут маленький струмок прісної води, що поступово зникав у піску. На останньому багато було великих і малих слідів ящерів, які приходили на водопій.

— Скільки їх тут ходить! — вигукнув Громеко. — Так і дивись, щоб не здибатися з таким двоногим страховищем.

Утамувавши спрагу, мисливці обережно, приготувавши на »всякий випадок рушницю, пішли далі ущелиною вздовж струмка. Вона швидко розширювалась і перетворилась в улоговину, оточену майже вертикальними темно-червоними скелями, що гарно відтіняли зелень кущів і дерев, які росли вздовж їх підніжжя. Серед зеленої галявини на дні улоговини блищало маленьке озеро, на дні якого, очевидно з ґрунту, виходили джерела. До озера через галявину йшла широка, добре протоптана стежка. Дно було ледве помітне крізь прозору воду.

Набравши води в принесений з собою жерстяний посуд, мисливці вирішили сховатися в кущах улоговини і почекати, чи не з'явиться яка-небудь тварина на водопій. Але хвилини минали за хвилинами, а ніхто не з'являвся. Тільки в повітрі над улоговиною ширяло кілька бабок, ще більших від тих, що оживляли річку Макшеева. Папочкін стежив за ними і раптом схопився за рушницю.

— Що ви, чи не бабок хочете стріляти розривною кулею? — розсміявся Громеко.

— Тихше, дивіться туди, на скелю! — прошепотів зоолог, показуючи на кручі, що здіймалися над входом в улоговину.

На невеличкому майданчику стояв на задніх лапах, спираючись на довгий і товстий хвіст, невеликий ящер, дуже схожий на кенгуру; але тільки він був темно-зеленого кольору з бурими плямами, а голова його нагадувала голову тапіра з навислою хоботоподібною верхньою губою.

— Мабуть, ігуанодон! — прошепотів Папочкін.

— Шкода, що не кенгуру, — зазначив ботанік. — Кенгуру ми б з'їли за вечерею, а ящера їсти, певно, не наважимося.

— Любий мій, не забувайте, що ми в юрському періоді і птахів або ссавців не знайдемо для харчів. Якщо ми не хочемо померти з голоду, нам доведеться перейти на м'ясо ящера. Незважаючи на ваш ботанічний запал, ви поки що не знайшли їстівного коріння, плодів або трав. Не жувати ж нам хвощі або цю погану Чекановську траву!

— А риба? Адже в морі риба водиться.

— Чому ви не боїтесь їсти рибу, а боїтесь споживати м'ясо травоїдного ящера? Це все забобони, які доводиться забути в цьому підземному царстві.

Гримнув постріл. Тварина зробила стрибок і важко повалилася на галявинку. Коли вона перестала тріпотіти, мисливці вилізли з своєї засідки і підійшли до неї.

Молодий ящер був на зріст вищий за людину; його незграбне тіло спиралося на товсті і довгі задні ноги та товстий, що одразу тоншав на кінці, хвіст; передні ноги були короткі й тонкі і мали по п'ять пальців з невеликими гострими кігтями, тоді як на задніх було по три пальці з великими, але тупими кігтями. З усієї будови тіла було очевидно, що тварина віддавала перевагу вертикальному положенню над горизонтальним, бо при горизонтальному положенні його задня половина піднімалася значно вище від передньої. Голова була велика, досить відворотна на вигляд, з обвислими м'ясистими губами і маленькими оченятами. Тіло було зовсім голе, як у жаби, а шкіра на дотик така ж слизька і холодна.

— На вигляд він не дуже апетитний! — вигукнув Громеко, штовхаючи чоботом товсте стегно ящера. — Щось ніби велика жаба!

— Якщо французи з задоволенням їдять фрикасе з жаб, то чому б російським мандрівникам не попоїсти біфштекса з ігуанодона? Але займемося спершу його описом, а потім — четвертуванням.

Обмірявши, описавши і сфотографувавши ящера, мисливці відрізали в нього м'ясисті задні ноги, що важили кожна майже шістнадцять кілограмів, і пішли назад до стоянки, добре навантажені харчами і водою.

М'ясо ящера, підсмажене шматочками на сковороді, було таке смачне й ніжне, що навіть Громеко, який почував огиду до всяких плазунів і земноводних, поїв його з апетитом.

За вечерею обговорювали план дальшої подорожі. Спосіб пересування на човнах, що до останнього часу був у такій великій пригоді, тепер був непридатний, якщо тільки з півдня в море не впадала річка, якою можна було б пливати проти води. Передусім і треба було шукати гирла такої річки. Під час шукань можна було оглянути й місцевість по цьому берегу і, залежно від її характеру, вирішити питання про дальший маршрут на той випадок, якщо ніякої річки не буде. Тоді довелося б іти далі пішки, що, звичайно, дуже обмежувало подорож.

ХИЖІ І ТРАВОЇДНІ ЯЩЕРИ

Другого дня досить сильний вітер здійняв на морі чималу хвилю, і бризки прибою долітали навіть до намету. В таку погоду плавати на хиткому судні було неможливо, і мандрівники вирішили вчотирьох зробити екскурсію в глиб невідомої країни, користуючись руслом, що перетинало ліс.

Мандрівники не думали, що морські ящери нападуть на порожній намет, а тому біля нього залишили тільки Генерала, але неприв'язаного, щоб в разі небезпеки він міг сховатися в хащі.

Вище того місця, де русло поділилося на дві частини, вздовж лівого рукава, яким попрямували мисливці, з обох боків і далі йшла стіна хвоців і папороті. Тільки де-не-де по хащі вилися вузькі стежки, протоптані невеликими тваринами. В повітрі, над верхівіттям дерев, ширяли великі бабки та інші комахи таких же великих розмірів; інколи пролітали невеликі птеродактилі, переслідуючи комах. Але лісова хаща здавалася зовсім мертвою, незаселеною: не чути було ні співу птахів, ні шарудіння, чим відрізнялися ліси по берегах ріки Макшеєва. Тільки один раз Громеко, який ішов попереду, помітив на вузькій стежці якусь темну тварину, завбільшки з невеликого собаку, але вона зникла так швидко, що він навіть не встиг націлитися. Довелося обмежитися полюванням на комах, і Папочкін добув метелика в тридцять п'ять сантиметрів завширшки, що сів було на квітку пальми, і кілька жуків завбільшки з добрий кулак, які боляче кусалися й дряпалися.

Нарешті ліс закінчився, і мисливці вийшли на широку галявину, порослу тією ж жорсткою травичкою, а подекуди, де ґрунт був вогкий, плаунами, мохом та невеликими кущами повзучої папороті. На півдні галявина доходила до другого голого схилу темно-червоних гір, що здіймалися метрів на двісті. Гори були розрізані глибокою ущелиною; звідти, очевидно, витікала вода, яка заболочувала галявину і під час дощів стікала руслом у море. Галявина мала більш як кілометр довжини і від ста до двохсот метрів ширини.

Геологів приваблювала до себе ущелина в горах, і всі попрямували до неї. Але, відійшовши трохи, помітили, що з північного краю галявини, за виступами лісу пасеться невелике стадо ящерів.

Одні, стоячи на задніх лапах, обривали своїми товстими губами листя пальм та молоді, ніжніші пагони хвоців і папороті. Інші ж, виключно молоді, їли траву, смішно піднявши свої товсті зади вище голів і розмахуючи хвостами. Іноді вони починали гратися і ганятися один за одним то на чотирьох, то на двох ногах, незграбно стрибаючи.

Не можна було пропустити такого цікавого випадку і не сфотографувати ігуанодонів, що паслися й гралися на галявині. Мандрівники швидко повернулися до узлісся і почали підкрадатися понад ним до стада. Їм пощастило наблизитись і зробити один знімок, коли ігуанодони раптом сполохалися: дорослі перестали їсти, нащулились і потім різко засвистали. Почувши цей свист, молоді підвелися на задні ноги і, незграбно перевалюючись, підбігли до батьків, які оточили їх кільцем, повернувшись спинами назовні.

Другий і третій знімки увічнили цей переполох ігуанодонів, що був, як виявилось, марним. З протилежного краю галявини понад узліссям величезними стрибками в кілька метрів завдовжки наближалось страховище, яке спершу мисливці вважали теж за ігуанодона.

Воно було таке ж на зріст і для пересування теж користувалося тільки задніми ногами. Але коли страховище наблизилось, можна було помітити, що воно відрізняється від трав'яних ящерів стрункішим тілом і незрівнянно швидшими рухами. Підскачавши до круга ігуанодонів, страховище зупинилось і сильно зашипіло, на що його супротивники відповіли протяжним жалісним свистом. Далі воно почало кружляти короткими стрибками навколо ящерів, але з усіх боків зустрічало підняті зади і важкі хвости, якими розмахували ігуанодони. Удар хвостів або масивних задніх ніг, мабуть, був дуже важкий.

Переконавшись, що проникнути в круг і схопити одного з малят неможливо, хижак раптом зробив великий стрибок через голови захисників і попав прямо на молодих ігуанодонів, що збилися в центрі, притиснувшись один до одного. Полохливі трав'яні кинулися врозтіч, тікаючи від ворога, який встиг схопити одного з молодих і одразу перегриз йому горло.

Різні моменти нападу теж були сфотографовані, після чого пролунали два постріли і хижак випростався поруч з своєю жертвою. Коли він перестав рухатися, мисливці наблизились і

Ігуанодон і цератозавр

могли роздивитися цього нового представника великих плазунів. Він справді схожий був на ігуанодонів своїми довгими задніми ногами й товстим хвостом, що служив підпорою для тіла.

Передні ноги були дуже короткі і закінчувались чотирма пальцями з гострими кігтями. На короткій шії сиділа невелика голова з величезною пащею, усадженою гострими зубами, а на перенісці, виступив короткий і плоский ріг, що був швидше прикрасою, ніж знаряддям нападу.

Два менші роги виступали над очима, а від потилиці вздовж спини й хвоста йшов ряд дрібних, але гострих шипів. Гола зморщена шкіра була сіро-зеленого кольору. Тварина досягала п'яти метрів у довжину і мала, безсумнівно, велику силу, а про її спритність і сміливість можна було судити з нападу на стадо ігуанодонів.

Оглянувши забитого ящера, Каштанов прийшов до висновку, що це повинен бути цератозавр з того ж загону динозаврів, до якого належать і ігуанодони та інші сухопутні ящери мезозойської ери.

— Сподіваюсь, що цього гидкого хижака ми не будемо їсти! — сказав Громеко, коли закінчили виміри та опис тварини.

— Чому ж? Коли б не було іншого м'яса, довелося б задовольнитися і цим, — відповів Макшеев. — Але ми можемо скористуватися ігуанодоном, якого хижак встиг тільки загризти.

— Тільки треба його добре приховати. Інакше птеродактилі не залишать нам ні шматочка. Дивіться, вони вже почули поживу!

Справді, над галявиною з хриплим кваканням кружляли вже летючі ящери. Тому мисливці відрубали задні ноги молодого ігуанодона і сховали їх у хащі, почепивши до гілок, а потім попрямували до ущелини через галявину, що опустіла після битви й пострілів.

УЩЕЛИНА ПТЕРОДАКТИЛІВ

Гирло ущелини було широке, і на його дні звивався струмок, облямований групами папороті. На круті схили рослинність не піднімалась; вони були голі, скелясті, червонуватого, чорного або жовтого кольору. Каштанов і Макшеев поспішили до скель. Громеко заходився шукати нові рослини понад берегами струмка, а Папочкін — ловити величезних метеликів.

Перша скеля, до якої підійшли геологи, була темно-червоного кольору. Каштанов сподівався знову побачити в ній залізну руду, але, відбивши грудочку і роздивившись її крізь лупу, він похитав головою і промовив:

— Це щось новеньке!

Кілька грудочок, відбитих в інших місцях, мали такий самий характер, але тверді й гладенькі скелі не давали можливості відбити більшого зразка. Тоді обидва геологи спільними зусиллями почали розбивати брилу тієї ж породи, що лежала біля підніжжя. Нарешті вона дала тріщину і розпалася надвоє; в ядрі блиснули жилки і гнізда білого металу.

Каштанов нахилився і вигукнув здивований:

— Самородне срібло, очевидно, в суцільній червоній срібній руді.

— Знову мільйонні багатства! — посміхнувся Макшеев.

Після знаходження суцільної золотої жили, значення якої так розкритикував його вчений товариш, Макшеев ставився трохи презирливо до дарів мінерального царства цієї чарівної країни.

Посуваючись далі понад підніжжям скелі, геологи незабаром дісталися місця, де темно-червоний колір змінювався чорним з жовтими і червоними плямами та жилками. Тут знову був суцільний магнітний залізняк. Трохи далі більш зруйновані, зриті долинами скелі були яскраво-жовтого і зеленувато-жовтого кольору. В них Каштанов упізнав свинцеві вохри та окиснені свинцеві руди, в яких на глибині міг бути масивний свинцевий блиск.

Ще далі вгору ущелиною на схилі підносились велика скеля, що привертала до себе увагу своїм темно-зеленим кольором. Здалека здавалось, що вона вкрита мохом або лишайниками. Від цієї скелі молоток відскакував з дзенькотом, і ледве вдалося відбити невеликі грудочки, які ще більше здивували Каштанова.

— Самородна мідь суцільною масою, з поверхні окиснена, — сказав він.

— Ну й багатства в тутешній стороні! — вигукнув Макшеев — Якої руди хочеш, та й є. Хоч став тут універсальний металургійний завод!

— Так, коли на зовнішній поверхні нашої планети руди не вистачатиме для зростаючих потреб людства, йому, хоч-не-хоч, доведеться спуститися сюди за потрібними металами. Тоді і крига, і тумани, і хуртовини, — це все буде дрібницею для людини.

— Або ж люди просвердлять тунель-шахту з Європи чи з Америки через земну кору, щоб дістатися найкоротшим шляхом до цих величезних запасів! — пожартував Макшеев.

В цей час над геологами, що захопилися оглядом викопних багатств, швидко пронеслась велика тінь і одночасно почувся вигук Громека:

— Остерігайтесь летючого ящера!

Обидва схопились за рушниці і піднесли голови. Вгорі, метрів за двадцять над ними, ширяла величезна тварина темного кольору. По її льоту неважко було впізнати летючого ящера з породи птеродактилів. Він був значно більший від тих, яких бачили на березі моря, —

розмах крил його становив близько шести метрів. Нахиливши вниз голову з величезним дзьобом, ящер визирав собі здобич і здивовано дивився на незнайомих двоногих істот.

Але мисливцям ніколи було чекати, поки він збагне, в чому справа, бо ящер, коли б він кинувся з такої висоти на свою жертву, міг би вбити або дуже поранити її кігтями чи зубами. Макшеев швидко націлився і вистрелив. Птеродактиль метнувся вбік, натужно замахав крилами, відлетів і сів на виступі скелі, де почав мотати головою, розтуляючи і стуляючи зубату пащу.

— Мабуть, його трохи влучило! — зазначив Макшеев, не наважуючись стріляти ще раз, бо тварина сиділа надто далеко.

В цей час на галявинці, де зупинились зоолог і ботанік, почувся голосний крик і слідом за ним постріл.

З-за ряду хвощів і папороті, що відмежовували русло струмка від підніжжя скель, вилетів другий птеродактиль, який ніс у своїх лапах якийсь великий темний предмет. Вирішивши покvapно, що ящер поніс одного з товаришів, вистрелив у свою чергу і Каштанов. Розбійник махнув крилами, випустив ношу і сам полетів перевертом за стіну дерев.

Геологи кинулися щодуху в цей бік, щоб подати допомогу товаришеві, який упав з висоти кількох метрів. Але, пробившись крізь гущину, вони наскочили на Громеко і Папочкіна, які бігли їм назустріч.

— Ви обидва живі й цілі? Хто ж із вас щойно випав з кігтів ящера?

Товариші дружно зареготали.

— Ящер поніс тільки мій плащ, в який я загорнув зібрані рослини і поклав на галявині. Він, очевидно, вважав, що то якесь падло, — пояснив ботанік.

— А я стріляв йому вслід, але, мабуть, не влучив! — додав зоолог.

Заспокоївшись з приводу долі товаришів, геологи пішли разом з ними туди, де ще тріпотів підстрелений ящер. При наближенні людей він схопився на ноги і кинувся їм назустріч, махаючи одним крилом і тягнучи друге, очевидно перебите.

Він біг перевальцем, як качка, витягнувши вперед величезну голову, роззявивши пащу і злісно квакаючи. М'ясистий нарост на його перенісці налився кров'ю і став темно-червоним. Ящер досягав майже людського зросту і, незважаючи на рану, міг бути небезпечним ворогом, а тому довелося докінчити його другим пострілом.

Поки Каштанов і Папочкін вивчали птеродактиля, Макшеев і Громеко пішли шукати вкрадений плащ. Вони оглянули галявину до підніжжя скель, лазили по хащі, але нічого не знайшли.

— От так халепа, куди ж він подівся? — бурчав ботанік, витираючи піт, що заливав йому очі. — Не міг же він проковтнути мого плаща!

— Я добре бачив, як ящер випустив його після пострілу, — підтвердив Макшеев.

В цей час другий птеродактиль, що досі сидів на виступі скелі, знявся в повітря, спланував до верховіть хвощів і підчепив на одному з них якийсь темний предмет, з яким полетів далі.

— Чорт зна що! — вигукнув ботанік, — це знову мій плащ. Ми шукали його на землі, а він був на деревах.

Макшеев уже цілився в ящера, що пролітав повз них, але раптом плащ розгорнувся, сніп рослин посипався вниз, а налякана тварина випустила з кігтів свою здобич. Мисливець опустил рушницю.

— В цих птеродактилів, очевидно, небагато розуму, якщо вони тягнуть неїстівне, — сказав Громеко, йдучи до плаща, що впав на землю.

— А може вони розумніші, ніж ви гадаєте. Чи не хотіли вони викрасти ваш плащ і ваше сіно, щоб влаштувати своїм дітям більш комфортабельне гніздо? — пожартував Макшеєв.

— Сіно? З якою ви неповагою висловлюєтеся про мої ботанічні збірки! А щоб довести розум ящерів, чи не скажете ви, що він схопив мій плащ, щоб одягти своїх голих дітей?

— Ні, цього я не скажу! — розсміявся Макшеєв. — Хіба що летючі ящери були царями юрського періоду і стояли на дуже високому ступені розвитку. Але навіть ви набрали стільки однакових рослин? — додав він, побачивши, що ботанік підбирає розкидані по галявині стебла, схожі на комиш.

— А от догадайтесь, що це таке? — відповів Громеко, подаючи своєму супутникові одну з стеблин.

— Якийсь комиш, на мою думку, товстий і досить колючий. Його можуть споживати хіба тільки які-небудь ігуанодони.

— Ви відгадали, ігуанодони їдять його дуже охоче, але і ми не відмовимося від цього комишу.

— Невже? Хіба він придатний для супу?

— Ні, не для супу, а для чаю. Ось розламайте стебло.

Макшеєв переламав стебло, з якого витекла якась прозора рідина.

— Покуштуйте сік цього нікудишнього комишу.

Сік був липкий і солодкий.

— Невже це цукрова тростина?

— Якщо не цукрова тростина, що росте тепер на поверхні нашої планети, то, в усякому разі, цукрова рослина.

— Як же ви догадалися, що вона солодка?

— В роті молодого ігуанодона, якого задушив хижак на галявині, я бачив стебло якоїсь рослини; на дотик вона здалася мені липкою. Я почав шукати, де вона росте, і знайшов її багато понад струмком і, звичайно, покуштував сік. Наші запаси цукру кінчаються. Можна замінювати цукор соком цієї тростини і навіть виварювати з неї цукор. Як бачите, моє сіно в деяких випадках стає у великій пригоді!

Повернувшись до забитого птеродактиля, Громеко показав і іншим товаришам свою знахідку, з-за якої сталася пригода з плащем. Всі схвалили його план і вирішили, повертаючись назад, нарвати якнайбільше тростини, щоб спробувати виварити цукор.

Мисливці пішли далі ущелиною, на дні якої протікав струмок, облямований вузькою смугою дрібних хвощів і жорсткої трави.

Незабаром тіщина перетворилась на справжню щілину, все дно якої було вкрите водою. Стало темно, похмуро і вогко. Мисливці йшли один за одним: попереду Макшеєв з рушницею в руках, позаду Каштанов, який випробовував молотком скелі.

Але ось спереду стало світліше, з'явилася зелень. Щілина швидко розширилась і перетворилась на досить велику улоговину, оточену скелями. Скелі знизу були стрімкі, а вгорі відступали уступами в усі сторони, утворюючи амфітеатр. Дно улоговини вкривала соковита й зелена трава, а в центрі було озеро, з якого й витікав струмок.

— Пху, як тут смердить! — вигукнув Громеко, тільки-но мисливці підійшли до озера.

— Справді, тхне дуже погано, ніби падлом! — підтвердив Макшеєв.

— Часом чи не мінеральне це озеро, наприклад, з сірчаними джерелами? — сказав Папочкін, нахилиючись до води.

Мисливці почали оглядатися навкруги і звернули увагу на дивне шипіння, що чергувалося із звуками, які нагадували писк, коли водять пробкою по склу. Ці звуки чулися згори, з стін улоговини, але нікого не було видно.

В цей час над галявиною промайнула велика темна маса і сіла на один з уступів, звідки назустріч їй вереск і писк почулися особливо голосно.

— Птеродактиль! — вигукнув Макшеев.

— Очевидно, тут гнізда летючих ящерів, — догадався зоолог.

— Ну, от вам і джерело смороду! Ці тварини, мабуть, дуже неохайні.

Ящер, що сів на уступ, незабаром знявся і, помітивши в улоговині людей, почав кружляти над нею, уривчасто квакаючи. На скелях писк і шипіння одразу припинились.

— Ач, замовкли малята!

— Цікаво було б добути яйця та молодих пташенят з гнізд, — сказав зоолог.

— Спробуйте лишень здряпатися на ці кручі, а потім помірятися силою з батьками. Вони вам покажуть, де раки зимують!

— Е, та тут їх багато! — вигукнув Каштанов, показуючи на другого птеродактиля, що виліз з-за уступа, тоді як ще два вже ширяли в повітрі.

— Що ж, почнемо стрільбу? — запропонував Макшеев, якому хотілося заглядити свій промах.

— Навіщо? Одного ми вже добули і оглянули, а набої треба берегти, — застеріг Каштанов.

— І краще дамо відбій; наліво, кругом! — поки всі гніздища не стривожилися, — сказав ботанік, якому перебування в смердючій улоговині було дуже не до смаку.

Над галявиною літало і квакало вже кілька ящерів, і мисливці вирішили, що краще послухатися поради Громека. Ідучи до виходу в щілину, вони біля підніжжя стіни помітили цілі купи кісток різної величини, змішаних з послідом птеродактилів.

— Ми потрапили в помийну яму гніздища ящерів! — пожартував Макшеев.

— Вони влаштувалися тут в безпечному місці, це — справжня фортеця.

— Мабуть, на їх яйця і дітей нападають інші ящери, — пояснив зоолог. — Зверніть увагу, що хоч це й плазуни, але поведінка в них уже пташина.

— Цілком вірно. Крила дали їм можливість змінити спосіб життя своїх далеких предків.

— А все-таки шкода, що ми не могли взнати, як побудовані їх гнізда і які на вигляд яйця та малята, особливо насиджені яйця.

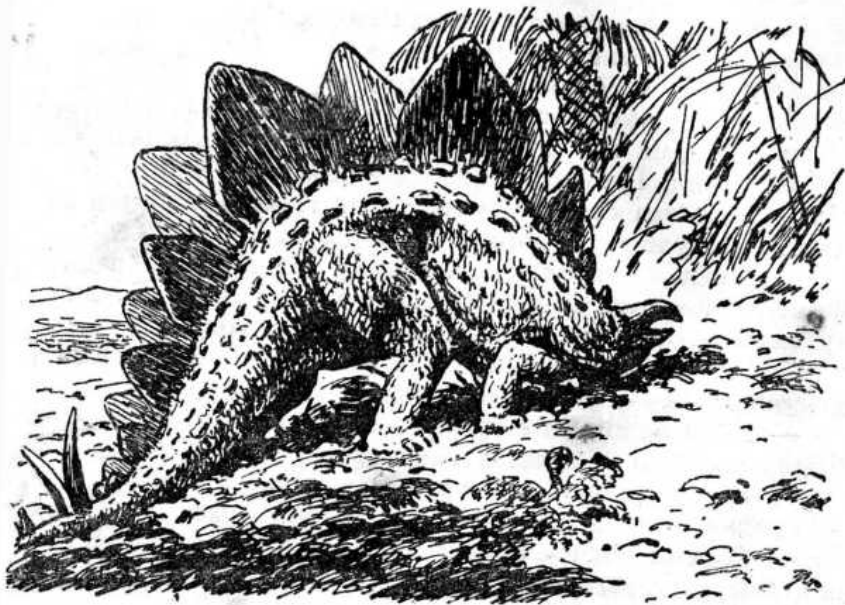
— Я думаю, що яець вони не висиджують, як птахи, — зазначив Каштанов, — а покладають цей обов'язок на сонце, як інші плазуни.

— Не журіться, ми десь знайдемо ще яйця ігуанодонів або плезіозаврів, — заспокоював Громеко зоолога.

— Якщо вони будуть свіженькі, зробимо собі колосальну яечню. Уявляю, які великі яйця цих тварин; одного вистачить на всіх! — жартував Макшеев.

Повернувшись назад через ущелину на галявину до підніжжя височини і набравши по дорозі солодкої тростини, мандрівники попрямували до місця, де був забитий хижий ящер.

Тут спостерігалось велике пожвавлення. В повітрі шугали туди й назад летючі ящери різної величини; трупи цератозавра і ігуанодона були вкриті цими тваринами. Відриваючи

Злякана тварина прожогом кинулась тікати.

шматки м'яса від туш, одні пожирали їх на місці, інші ж несли на південь, до гірських ущелин, де, очевидно, були їх гніздища. Вереск, квакання й шипіння роздирали вуха.

При наближенні людей вся згряя, що справляла гульбище на трупах, сполохалася. Одні знялися й почали кружляти над галявиною, інші, перевалюючись на своїх коротких ногах і тягнучи напіврозпущені крила,

відбігли набік. Вони, очевидно, наїлися так, що їм важко було літати. Папочкін встиг сфотографувати два моменти цього сполоху.

Наївшись, ящери не нападали на людей, які порушили їх трапезу, а тільки розтинали повітря різкими звуками, що означали, як видно, їх невдоволення.

Забравши в хащі сховані окороки ігуанодона, мисливці пішли через ліс тим же сухим руслом. Наближаючись вже до улоговини, Громеко, який ішов попереду, раптом зупинився і показав своїм супутникам на глибокі відбитки величезних ступнів у вологому піску русла.

— Це не ігуанодон, — зауважив Папочкін. — Тварина йшла на чотирьох ногах. Дивіться, ось сліди задніх ніг з трьома пальцями, а ось сліди передніх з п'ятьма!

— І ступні мають іншу форму і більшу величину, ніж у ігуанодонів, — додав Каштанов.

— А чи можна за ступнею визначити, хижа це чи травоїдна тварина? — запитав Макшеев.

— Я думаю, що вона травоїдна. Пальці закінчуються не кігтями, а щось ніби копитами, якими хапати не можна

— А ось і відбиток хвоста, більш короткого й тонкого, ніж у ігуанодона, — сказав зоолог, показуючи на борозну, що вилялася між відбитками ніг.

— В усякому разі тварина дуже велика і, очевидно, вона десь тут поблизу нашого озера, бо зворотного сліду немає, — сказав Громеко.

— Отже, тримайте рушниці наготові і будьмо обережні! — застеріг Макшеев.

Повільно, крок за кроком, мисливці посувалися вгору руслом, пильно вдивляючись уперед. Але ніхто не з'являвся, тільки бабки й жуки ширяли й літали над верховіттями хвощів та папороті. Пройшовши вузьким зеленим коридором до скель, мисливці зупинилися у нерішучості.

Прошепотівши товаришам, щоб вони зачекали, Макшеев пробіг по ущелині і потім подав сигнал, щоб інші приєдналися до нього. В улоговині всі сховалися за деревами біля її входу і могли спостерігати цікаве видовище.

На галявині паслося страховище, яке своїми розмірами і своїм дивовижним виглядом перевершувало все, що мандрівники до цього часу бачили в Плутонії — країні вимерлих велетнів.

Тварина досягала восьми метрів завдовжки і чотирьох метрів заввишки. Передні ноги були набагато коротші від задніх, і масивний тулуб, похилений вперед, закінчувався дуже маленькою головою, схожою на голову ящірки. Вздовж спини йшли двома рядами щитки або пластинки, що стирчали вгору і трохи набік, наче крильця. Чотири пари найбільших з них здіймалися над тулубом, три пари маленьких — над товстою шиєю і дві пари — над хвостом. На менш масивному і коротшому, ніж у ігуанодонів і цератозавра, хвості було ще три пари довгих шипів нижче від пластин. На голій зморщеній шкірі страховища місцями були порозкидані бородавкоподібні горбки: на шиї й голові — густіші і дрібніші, на тулубі та хвості — рідші і більші Темнобурі плями і розводи на брудно-зеленому фоні шкіри посилювали відворотний вигляд тварини.

Вона спокійно паслася на березі озера, захоплюючи пучки солодкої тростини і дрібних хвощів своєю великою пащею, розміри якої ніяк не відповідали маленькій голові.

Під час руху тулуба щитки на спині злегка помахували, наче крильця.

— Як крильця амура! — прошепотів Макшеев.

— Гарний цей амур юрського періоду! — засміявся Громеко. — Я ніколи не міг собі уявити, що можуть існувати такі страховища.

— Цей жахливий вигляд, щитки, шипи, бородавки, розводи — все це засоби для відстрашування ворогів цієї мирної і, очевидно, цілком лагідної тварини, — сказав зоолог, який уже зробив кілька знімків. — А як звуть цього амура? — звернувся він до геолога.

— Це, звичайно, стегозавр, найоригінальніший з того ж загону динозаврів, до якого належать і ігуанодони, і цератозавр, і трицератопс, якого ми бачили раніше. У верхньоюрський час існувало кілька родів цих страховищ, останки яких були знайдені в Північній Америці.

Надивившись на ящера, мисливці зробили з своєї засідки постріл, що луною відбився від скель, а потім разом закричали дикими голосами.

Злякана тварина прожогом кинулась тікати, перевалюючись, наче іноходець; причому, спинні щитки вдарялися один об один, голосно ляскаючи, як кастаньєти.

Коли вона зникла з очей, мисливці вийшли з своєї засідки, набрали води з озера і попростували вниз руслом до своєї стоянки, смакуючи наперед обід із смаженого молодого ігуанодона та відпочинок на березі спокійного моря.

ПОГРАБОВАНІ ДОЧИСТА

Але як були всі здивовані, коли, вийшовши з лісу На берег моря, вони побачили, що намет зник.

— Ми певно помилилися і вийшли на інше місце, — висловив здогад Каштанов.

— Не може бути! — відповів Макшеєв. — Ми щойно перелізли через загороду, яку спорудили вчора в гирлі сухого русла поблизу стоянки.

— Правильно, але в такому разі де ж намет?

— А де всі речі?

— Де Генерал?

Збентежені мандрівники побігли до місця, де мав стояти намет. На цьому місці не було нічого: ні намету, ні речей, ні навіть клаптика паперу. Залишились тільки згасле й остигле вогнище та дірки в ґрунті від вийнятих кілочків намету.

— Що це означає? — сказав Громеко, коли всі четверо стовпилися біля слідів свого вогнища, на якому мали намір смажити ігуанодона.

— Рішуче нічого не розумію! — підупалим голосом пробурмотів Папочкін.

— Ясно, як день, що нас дочиста обікрали! — вигукнув Макшеєв.

— Але хто, хто? — закричав Каштанов. — Адже це могли зробити тільки розумні істоти, а ми таких не зустрічали на всьому нашому шляху з того часу, як залишили «Полярну зорю».

— Не могли ж розтягти наших речей ігуанодони!

— Або стегозаври!

— Чи плезіозаври!

— А чи не занесли їх ці проклятуці птеродактилі в свої гнізда? — промовив Громеко, який пригадав випадок із своїм плащем.

— Це неймовірно! І намет, і посуд, і постіль, і всіякий дріб'язок! Я не можу припустити з їх боку такого виявлення розуму і хитрощів, — відповів Каштанов.

— А наші човни? — вигукнув Макшеєв.

Всі побігли на край лісу, де перед тим, як іти в екскурсію, сховали в хащі човни і весла. Те й друге було на місці.

— Ми залишили наш пліт на березі моря проти намету, — зазначив Громеко. — А тепер він теж зник.

— Що ж ми робитимемо? — вигукнув зоолог, висловлюючи загальну непевність. — Без намету, без харчів і одягу, без посуду ми загинемо на березі цього клятого моря!

— Обміркуймо спокійно наше становище, — запропонував Каштанов. — Передусім відпочинемо і підкріпимо хвої сили: втома і голодний шлунок — погані порадики. М'ясо ми принесли з собою, розпалимо багаття і підсмажимо його.

— І поп'ємо водички з цукром! — додав Громеко, показуючи на принесену бляшанку з водою і велику горстку солодкої тростини.

Розпаливши багаття, порізали м'ясо на шматочки, понанизували їх на палички і поставили до вогню смажитися. Сівши поблизу вогнища, посмоктуючи стебла тростини й запиваючи водою, обговорювали далі таємниче зникнення намету.

— Ми тепер в становищі Робінзона на безлюдному острові! — пожартував Макшеєв.

— З тією різницею, що нас четверо і що в нас є рушниці та деякий запас патронів, — зауважив Каштанов.

— Треба порахувати їх і витратити дуже обережно.

— У моїй фляжці склянки дві коньяку, — заявив Громеко, який носив це питво, як лікар, на випадок крайньої потреби.

— А в мене в сумці маленький чайник, складна склянка і кілька заварок чаю, — додав зоолог, що не ходив в екскурсії без цього запасу.

— Це добре! Принаймні можна буде зрідка поласувати чаєм, — сказав Макшеев. — У мене в кишенях, на жаль, крім люльки, тютюну, компаса та записної книжки немає нічого.

— І в мене теж, коли не брати до уваги наших молотків.

— Шашлик готовий! — проголосив ботанік, який стежив за паличками з м'ясом.

Кожний узяв свою паличку, і всі почали їсти. Але м'ясо було непосолене і не дуже приємне на смак.

— Доведеться пошукати солі на березі моря! — зазначив Макшеев. — Треба було хоч умочити м'ясо в морську воду.

Поки їли м'ясо, чайник зоолога закипів, і кожному по черзі припала склянка чаю, підсолоджена соком тростини. Напившись і закуривши люльки, відновили розмову про план дальших дій. Всі погодилися, що треба зараз же почати переслідування грабіжників, виявивши напрям, яким вони пішли з речами.

— Треба добре оглянути місцевість навколо нашої стоянки, — запропонував Макшеев. — Грабіжники могли дістатися сюди й повернутися назад або повітрям, як гадає Михайло Гнатович і що мені здається найімовірним, або водою, скориставшись нашим плотом, або сушею. Але до води вони також повинні були йти сушею. Отже, якщо вони не з'явилися через повітря, то залишили сліди в той чи інший бік від нашого намету.

— Шкода, що ми одразу не подумали про це, а бігали туди й назад і могли вже позатоптувати сліди грабіжників!

— Понад скелями на схід пройти далеко не можна, як ми переконалися вчора, — продовжував Макшеев. — Руслом вони теж навряд чи пішли: воно загороджене, і, крім того, ми нікого не зустріли і підозрілих слідів не бачили. Отже, слідів грабіжників треба шукати або на самому березі моря, або на захід понад цим берегом.

— Цілком вірно! — зазначив Каштанов. — Ці два напрями найбільш імовірні.

— Отже, приступимо до діла. А тому що у висліджуванні я далеко досвідченіший від усіх вас, — закінчив Макшеев, — то я попрошу вас посидіти на місці, поки не вивчу місцевості навколо стоянки.

Ставши навколішки, Макшеев почав старанно вивчати ґрунт навколо того місця, де стояв намет. Потім він пересунувся до берега моря, оглянув місце, де лежав пліт, повернувся назад і пішов на захід понад морським берегом. Відійшовши кроків з двісті, він устроїв суху палку в пісок і повернувся до своїх товаришів.

— Наше майно пограбували не люди і навіть не які-небудь ящери. Його викрали якісь великі комахи. Про це

Певніше, що вони поранили
Генерала.

свідчать сліди їх ніг, які видно всюди: їх дуже багато, кілька десятків. Спершу я подумав, що речі понесли до плоту і повезли водою, але виявилось, що до самої води слід не доходить і немає ознак того, щоб пліт стягували у воду. Він зник якимось незрозумілим способом. Намет і речі почасти понесли, почасти потягли по піску на захід, понад берегом моря. Грабіжники мають шість ніг, а тулуб їх становить близько метра завдовжки, що видно з відбитків на піску.

— Здорові тварюки! — вигукнув Папочкін.

— Але що ж трапилося з Генералом? — запитав Каштанов. — Чи вбили його, чи поволокли живого, щоб там з'їсти, а чи він утік куди-небудь, злякавшись грабіжників?

Слідів Генерала багато навкруги намету, але вони здебільшого перекриті слідами комах і, виходить, старіші від цих. Свіжої крові ніде не видно, немає і будь-яких частин пошматованих собакою комах. Я думаю, що Генерал утік від численних небачених ворогів і ховається в хащі. А проте треба ще дослідити ґрунт понад краєм лісу.

З цими словами Макшеев знову заходився вивчати сліди від місця, де стояв намет, до узлісся. Понад лісом він пройшов кілька разів назад і вперед, уважно оглядаючи ґрунт, нарешті зупинився і покликав товаришів до себе.

— Ось тут Генерал пішов у хащу, але з ним перед цим щось трапилось: він волік задні ноги по землі.

Обрубавши мисливським ножом нижні гілки хвощів, Макшеев поповз, зігнувшись, у хащу, весь час кличучи посвистом собаку і зупиняючись, чекаючи на відповідь. Нарешті почулося слабе скиглення і трохи згодом з-під навислих гілок виліз Генерал, але в жахливому вигляді. Все тіло його надулось, а задня половина безсило волочилась по землі.

— Що з тобою, Генерале, бідолашний собачко? — говорив Макшеев, глядячи по голові тварину, яка привітно скавчала і лизала йому руки. Інженер рачки виліз назад з темної хащі, а слідом за ним виліз і собака, що викликав своїм жалюгідним виглядом загальне співчуття.

— Грабіжники перебили йому хребет? — запитав Папочкін.

— Не думаю, — відказав Громеко, оглядаючи собаку. — Звичайно, ні, — продовжував він, — певніше, що вони поранили Генерала отруйними стрілами. На спині в нього кілька маленьких ранок з загуслою вже кров'ю, а хребет цілий.

— До чого тут стріли? — здивувався Макшеев. — Адже грабіжники були комахами!

— Я й забув! В такому разі вони пожалили або покусали собаку отруйними щелепами чи жалами.

— Що ж нам робити з Генералом? Можна його вилікувати?

— Я думаю, можна. Коли б отрута була смертельна, собака вже здох би. На нещастя, нашу аптечку вкрадено разом з іншим майном. Доведеться спробувати холодні компреси.

Макшеев узяв на руки Генерала, що жалісно скавчав, і поніс до берега моря. Громеко почав поливати його тіло водою. Собака спершу пручався й скавчав, але незабаром холод виявив свій вплив, і він вгамувався. Тоді його поклали задньою половиною тіла у воду.

Поки ботанік порався над Генералом, інші витягли з хащі обидва човни та весла, спустили їх на воду і склали в них решту майна, яке під час нещасливої екскурсії було при них. Далі двоє сходили знову до озера в скелях, щоб поповнити запас прісної води, а інші в цей час підсмажували запас м'яса ігуанодона, щоб через готування їжі не припиняти переслідування грабіжників.

За той час, поки мандрівники збиралися, опух у Генерала помітно поменшав, і він почав підводитися на ноги. Вирішили взяти його на човен, двом їхати в човнах з майном понад берегом, а двом іти по слідах грабіжників, поки вони трималися берега. Таким чином човнярі в

разі потреби могли подати допомогу пішоходам чи взяти їх у човни, а пішоходи могли зупинити човнярів, якщо сліди відбігатимуть у глиб країни.

ПО СЛІДАХ ГРАБІЖНИКІВ

Макшеев і Громеко пішли пішки, Каштанов і Папочкін поїхали в човнах, не відстаючи від пішоходів, але їй не випереджаючи їх. На щастя, погода була тиха, і море ледве хлюпотіло на пляжі. Макшеев ішов попереду по слідах грабіжників, часом зупиняючись і обмінюючись зауваженнями з ботаніком. В одному місці, наприклад, було видно відбитки багатьох пограбованих речей, що їх грабіжники кляли на землі, очевидно, під час відпочинку; в другому — були помітні ясні відбитки плоту, побачивши які, Макшеев вигукнув:

— Загадка з плотом теж виявилась: грабіжники понесли і його на собі.

— На якого біса? — запитав Громеко.

— А на якого біса їм потрібний був наш намет, постіль та інші речі? Адже вони забрали навіть зразки золотої й залізної руди, що ми з Петром Івановичем вчора зібрали.

— Просто незрозуміло, що це за звірі! Можна подумати — розумні істоти. Мене не здивує, якщо вони поставлять намет, спатимуть на нашій постелі і їстимуть з нашого посуду.

— Все може бути в цій чудесній країні минулих геологічних періодів. Хіба не могли деякі комахи в юрські часи піднятися до високого ступеня розумового розвитку і відігравати роль царів природи?

— Але ж і в сучасному періоді є розумні комахи, що, живуть громадами за певними законами, наприклад, бджоли або мурашки.

— Стривайте, ви мені подали думку! Чи не мурашки загарбали наше майно?

— А чому не бджоли або оси?

— Якщо взяти до уваги вдачу мурашок зовнішньої поверхні нашої планети, то їм більше личить роль грабіжників. Адже мурашки тягнуть у свій мурашник всякий мотлох, навіть зовсім їм непотрібний, і надзвичайно сильні порівняно з своєю величиною.

— Так, бджоли далеко слабші і збирають у вулик тільки мед і віск, а оси тягнуть їстівне. Крім того, і ті і другі — крилаті, а наші грабіжники, очевидно, безкрилі.

— Я теж так думаю, хоч і крилаті комахи могли тягти по землі такі предмети, які надто важкі, щоб переносити їх в повітрі.

— Одне слово, ми, здається, на правильному шляху: перша підозра — на мурашок, друга — на ос, третя — на бджіл.

— І ті, і другі, і треті належать до комах, які кусаються або жалять і впускають у рану отруту. Я гадаю, що саме вони вжалили Генерала, коли він захищав від них намет.

— Правильно! Укуси цих комах викликають опух, сильний біль; коли ж узяти до уваги їх величину, то можна припустити і тимчасовий параліч під впливом отрути.

Так, обмінюючись міркуваннями з приводу природи грабіжників, наші мандрівники йшли години дві і за цей час дуже втомилися, бо пісок пляжу був пухкий і йти ним було важко.

— Ну, я більше не можу! — сказав, нарешті, Громеко, зупиняючись і витираючи піт, що заливав йому очі. — Сьогодні надзвичайно душно і ні найменшого вітерця.

— Зате море спокійне, і наші товариші не відстають від нас.

— Чи не помінятися нам з ними? Ми втомилися працювати ногами, а вони — руками.

— А чи зуміють вони йти по слідах грабіжників? А проте спробуємо.

Макшеев гукнув на товаришів, що пливли в човнах. Коли вони пристали, він показав Каштанову й Папочкіну сліди комах і деякий час ішов з ними, стежачи, як вони розбиратимуться в цих слідах. Потім він і ботанік полізли в човни і взялися за весла.

Місцевість зберігала попередній характер. Понад берегом моря йшов піщано-гальковий пляж на сотню-дві кроків завширшки, який, очевидно, заливало хвилями під час великої бурі. Понад пляжем ішла суцільна стіна хвощів та папороті, в якій тільки зрідка можна було помітити вузький розрив — сухе русло, подібне до того, яке оглядали напередодні. На піску під промінням сонця вигрівалися ігуанодони, які при наближенні людей і човнів тікали в ліс. На морі інколи з'являлися плезіозаври і плавали, граціозно вигнувши шиї, наче величезні чорні лебеді. Над лісом часто пролітали летючі ящери, розглядаючи, чи нема поживи на березі моря.

Години через дві після того, як Макшеев і Громеко сіли в човни, попереду показалися червонуваті горби, що доходили до берега моря, перериваючи стіну лісу. Тут знайшли більш глибоке й широке сухе русло. Воно йшло в глиб країни, відмежовуючи ліс від горбів, що являли собою скупчення дрібного червонуватого піску. Сліди грабіжників повертали вгору руслом і пішоходи гукнули товаришам, які сиділи в човнах, щоб ті пристали до берега.

Переконавшись, що грабіжники справді повернули з морського берега в глиб країни, мандрівники почали радіти. Їм доводилося тепер залишити човни і продовжувати переслідування пішки.

Але за цілий день екскурсії, ходьби, клопоту та хвилювань вони дуже потомилися; крім того, Генерал був ще дуже слабкий. Тим-то вирішили відпочити кілька годин на березі моря, що давало певну прохолоду, на яку не можна було розраховувати далеко від води в цей страшенно душний і палючий день.

Витягнувши човни на берег, швидко розклали багаття, підсмажили м'ясо і скип'ятили чай. Генералові знову зробили холодні компреси.

Підкріпивши свої сили, трое полягали спати просто на піску, а четвертий залишився на варті, бо треба було взяти застережних заходів проти нападу ящерів або таємничих комах.

Три години минули спокійно. Остання варта припала Каштанову. Він лежав на піску, майже біля самого берега, міркуючи про дальшу долю експедиції, яка буде сумною, коли не пощастить відбити свого майна в грабіжників. Помалу, під впливом нестерпної задухи, він почав дрімати і раптом прокинувся від кошмару: йому приснилось, що на нього навалився велетенський ящер і великим липким язиком лиже лице. Проїнятий жахом, він із стогоном розплющив очі і побачив прямо над собою морду Генерала, який поклав одну лапу йому на груди і жалісно скавчав.

Вірний пес недаремно розбудив Каштанова. Підвівши голову, Каштанов побачив, що горизонт на півночі зовсім потемнів: насувалася тропічна гроза, якої вже зазнали мандрівники на річці Макшеева. Чувся безперервний гуркіт, і темну стіну хмар безупинно краяли яскраві блискавки.

Гаятися не було часу. Треба було відійти далі від берега моря, яке мало розгулятися не на жарт.

Каштанов розбудив товаришів. Вирішили бігти до горбів, бо в лісі було не менш небезпечно, ніж на березі моря. Човни поволокли за собою, побоюючись, що хвилі змиють і понесуть їх.

Зійшовши на гребінь першої гряди горбів, у яких Каштанов одразу виявив морські дюни¹, мандрівники побачили, що за нею розгортається глибока долина, паралельна берегові моря і зовсім неродюча, як і обидва схили гряди. Скрізь було видно той самий червонуватий пісок; він палав під промінням Плутона, якого ще не заступила грозова хмара.

¹ Дюни - горби і гряди сипучого піску на плоских берегах озер, морів і річок. Цей пісок, принесений водою, після висихання підхоплює вітер і нагромаджує біля перешкод, утворюючи високу гряду.

В цій долині мандрівники вирішили пережити грозу. Перекинувши човни дном догори, вони сховалися під ними. Це був їх єдиний захист від зливи, бо непромокальні плащі, як і інший одяг, були пограбовані.

Гроза не примусила довго на себе чекати. Синьо-багровий вал насунувся вже на половину неба. Плутон сховався, швидко темнішало, і перші пориви вітру пронеслися над долиною, Триваючи з гребеня дюн струмини піску. Дюни наче димом взялися, повітря сповнилося гарячим піском і стало ще задушливіше. Але ось налетів і ураган. Каштанову, який виглянув з-під човна, здалося, що вся перша гряда дюн знялася в повітря і ринула в долину. Піщинки сипалися цілими потоками на човни. Ліс хвощів, що його було видно в широкому гирлі долини, тремтів під натиском бурі, ніби тростинні хащі. Струнки стовбури хвощів гнулися майже до землі, віти звивалися в повітрі, як косма зеленого волосся; летіли зірвані верхів'яття, гілки, стебла. Сутінок раз у раз зникав у сліпучих спалахах блискавок, після чого здавався ще густішим. Грім гуркотів, не вгаваючи.

Але ось по човнах заторохтіли великі краплі дощу і полила злива, яка одразу очистила повітря від піску й пилу. Хоч вітер ще бушував, але намоклий пісок вже не здіймався в повітря. Незважаючи на масу води, що лила на землю, із схилів дюн стікали тільки невеликі струмки, які швидко зникали, бо пісок жадібно вбирав воду.

Швидко промчала гроза. Плутон почав проглядати крізь розірвані хмари. Дощ перестав, і мандрівники хотіли вилізти з-під човнів, де їм доводилося напівлежати в задусі. Та ба — човнів не можна було підняти. Вони були придавлені купами піску, нанесеного бурєю і намоченого водою, під вагою якого їх дно вгиналося.

— Ми заарештовані під човном! — вигукнув Папочкін. — Допоможіть нам звільнитися.

— Ми самі заарештовані! — відповів Макшеев, що сидів з Каштановим і Генералом під другим човном.

— Що ви думаєте робити?

— Збираємося прокопати собі прохід у пухкому піску під бортом човна.

— Ідея! Ми зробимо те ж саме.

Деякий час було тихо, тільки чулося сопіння людей, які прокопували собі хід у піску, наче кроти.

Потім з-під носа одного човна виліз на животі брудний і розпатланий Макшеев, слідом за ним Каштанов, і, нарешті, Генерал, а з-під другого човна з'явилися зоолог і ботанік.

Далі довелося звільнити човни від нанесеного на них піску і тягти їх униз долиною до сухого русла. Але, діставшись русла, мандрівники зупинилися в здивованні: тут велика річка котила свої бурхливі, жовто-червоні води. Річкою не можна було пливти, але й перебрести теж було неможливо.

— Продовжувати переслідування неможливо! — засмучено сказав Громеко. — Доведеться чекати, поки спаде вода.

— Це не так страшно, — зазначив Макшеев. — Далеко сумніше те, що вода в руслі і дощ скрізь знищили сліди грабіжників, і ми не знатимемо, куди вони подалися.

— І навіть ми тільки зробили привал! — з серцем сказав Папочкін. — До зливи ми, напевне, встигли б пройти десяток кілометрів і, можливо, дісталися б уже до сховища, грабіжників.

— Ну, зробленого не повернеш! Я гадаю, що шукати це сховище доведеться недовго. Не могли ж вони тягти наші речі цілі десятки кілометрів, — заспокоював Каштанов.

Вода в руслі спадала перед очима мандрівників і через півгодини залишились тільки калюжі в заглибинах ґрунту.

— В дорогу! Вода стекла! — сказав Макшеев.

— Але що ж ми робитимемо з човнами? Не тягти ж їх за собою в глиб країни невідомо скільки кілометрів! — сказав Каштанов.

— Доведеться їх залишити поблизу моря, але тільки треба сховати якось від тих же таємничих грабіжників.

— Закопаємо їх у пісок, — запропонував Громеко.

— Добра думка! Пісок пухкий, і, хоч доведеться працювати руками, іншого виходу немає.

ЦАРІ ЮРСЬКОЇ ПРИРОДИ

Мурахи котили поперед себе велике яйце.

Сховавши човни, мандрівники попрямували вгору руслом, в якому вода вже не текла. Але великі калюжі і липка глина подекуди примушували вилізати на той чи інший берег. Ішли обережно, пильно озираючись і тримаючи рушниці напоготові, якщо бува несподівано здибаються з грабіжниками. Ліворуч від русла простягався той же ліс хвощів, папороті і пальм, тоді як праворуч одна за одною підносились пасма червонуватих голих дюн. Пристановище грабіжників могло бути як у лісі, так і серед дюн.

Через деякий час натрапили на щось темне, що лежало в руслі напівзанесене піском та мулом. Відкопали і побачили перед собою величезного чорного мураха, тіло якого становило близько метра завдовжки, голова була трохи менша від людської, а скорчені в передсмертній агонії лапи закінчувались гострими кігтями.

— Ось цар природи юрського періоду! — вигукнув Каштанов.

— Якщо їх колонії або житла населені так, як мурашники на земній поверхні, нам доведеться мати справу з тисячами ворогів, — сказав Папочкін.

— Так, ворогів хижих, розумних і нещадних, — додав Громеко.

В цей час Генерал, що плентався позаду і іноді лягав відпочивати, підійшов ближче. Побачивши мертвого мураха, він розлючено, із злбним гарчанням кинувся на нього.

— Еге, пізнаєш, друже, одного з тих, хто тебе покусав! — вигукнув Макшеев, стримуючи собаку.

Трохи далі натрапили на труп другого мураха, а потім і третього. Очевидно, злива застала деяких грабіжників ще в дорозі, і вода понесла їх.

— Ці чорні дияволи перемочили і попсували всі наші речі! — вигукнув розпачливо Громеко.

— Так, сумнівно, щоб їм вистачило розуму нап'ясти намет і сховатися в ньому разом з речами! — потвердив Папочкін.

— Я думаю, що вони дісталися свого житла ще до зливи, — зазначив Макшеев. — Адже вони рушили в дорогу далеко раніше від нас, а ми ще в двох місцях відпочивали по кілька годин.

Пройшли ще кілометрів зо два мовчки. За руслом ліс почав рідшати, і в ньому з'явилися численні стежечки. На піщаних грядках, особливо ж у долинах між ними, вже видно було рослинність: кущі, пучки трав, дрібні хвощі. Раптом Макшеев зупинився і показав своїм супутникам на найближчу долину між двома грядками, де по піску рухалося двоє темних тіл і то тягли, то котили якусь білу кулю.

— Мурахи?

— Очевидно! Що ж вони тягнуть? У нас нічого круглого і білого не було.

— Знайшли якусь іншу здобич.

— Чи не відіб'ємо ми її в них?

— Ні, краще сховаємося, а потім підемо слідом за ними, вони доведуть нас до мурашника.

— Тільки тримайте Генерала, щоб він не кинувся на них.

Мандрівники відійшли трохи назад і сховалися за узліссям. Незабаром з-за кущів у гирлі долини показалися мурахи, що котили поперед себе по піску великий білий предмет яйцевидної форми.

— Невже яйця цих мурахів такі великі? — запитав Макшеев.

— Ні. Це, певно, яйце якогось летючого ящера, яке вони викрали і котять до свого житла, — сказав Папochкін.

— А як ви думаєте, ці яйця ящерів їстівні?

— Чому ж ні? Адже їдять яйця черепах, то чому не з'їсти яйце ящера?

— Це треба взяти до уваги, — зазначив Громеко. — Тепер, коли у нас з харчами погано і треба берегти набої, ячня була б дуже доречна.

— Для такого великого яйця потрібна відповідна сковорода, якої в нас немає.

— Обійдемося й маленькою! Проб'ємо в яйці дірочку з одного боку, перемішаємо паличкою жовток та білок, підсиплемо солі і братимемо на сковороду скільки треба.

— Але в нас взагалі сковороди немає, мурахи забрали нашу кухню.

— Я й забув. А чи не можна зробити сковороду з шкаралупи яйця — обережно зрізати вершечок яйця і на ньому смажити?

— На чому? У нас немає олії.

— Є сало ігуанодона.

Поки мисливці висловлювали ці кулінарні міркування, мурахи докотили яйце до берега русла і зупинилися, вагаючись, бо береги його були стрімкі. Скинути яйце з кручі було неважко, і на м'якому піску воно б не розбилося, але підняти на таку ж висоту на другому березі — це здавалося надто важким завданням для мурахів.

Комахи тим часом бігали навколо яйця і понад кручею, ворущачи вусиками і торкаючись ними один одного, очевидно радячись.

Далі один зліз у русло, оглянув протилежний берег, постояв перед ним, наче замислившись, нарешті побіг понад ним, часто зупиняючись і оглядаючи кручу.

Кроків за п'ятдесят він знайшов місце, яке було не так стрімке і, на його думку, придатне для влаштування спуску. Він і почав робити його, працюючи передніми ногами і щелепами, відриваючи грудки землі і відтягуючи їх набік.

Другому мурахові, що залишився біля яйця на варті, незабаром набридло чекати; він теж спустився в русло і побіг по слідах товариша, якого не було видно з-за повороту берега.

— Чи не потягти нам яйце, залишене мурахами? — запропонував Громеко.

Ця думка спершу сподобалась, але потім виникли деякі сумніви.

— По-перше, вони можуть помітити нас, і ми передчасно виявимо їм свою присутність; по-друге, не знайшовши залишеного яйця, вони почнуть шукати його скрізь навколо, а ми, замість іти слідом за ними до мурашника, ховатимемося в кущах і прогаємо час, — сказав Каштанов, відкидаючи пропозицію ботаніка.

Але в цей час Папochкін помітив у тій таки долині між піщаними грядами ще одну пару мурахів, що котили друге яйце.

— Тепер мабуть ваші аргументи — не займати першого яйця — відпадають, — сказав він.

— Ну, тоді швидше за роботу!

Макшеев і Громеко перебігли русло, підняли вдвох яйце, що мало півметра в поперечнику, і перенесли його до своєї засідки на узліссі.

Потім Макшеев рукою обережно замів сліди ніг у руслі, що могли показати мурахам, якщо вони досить розумні, куди поділося яйце.

Незабаром в руслі з'явилися обидва мурахи, що бігли до залишеної здобичі. Вилізши на берег і не знайшовши яйця, вони почали бігати туди й назад, підбігали один до одного, ворущачи вусиками; очевидно, вони були збентежені.

В цей час у гирлі долини з'явилися мурахи, що котили друге яйце. Побачивши їх, перші кинулися їм назустріч і, очевидно, гадаючи, що ті викрали їх здобич, стали віднімати її.

Почалася колотнеча; мурахи спиналися на чотирьох задніх ногах, піднімаючи передню пару і намагаючись вп'ястися щелепами в шию супротивника й перегризти її. В запалі боротьби одна пара наблизилася до берега русла і впала з кручі. Під час падіння один мурах опинився на другому, скористувався зручною хвилиною і майже відкусив голову суперникові.

Залишивши його, він побіг на допомогу товаришеві, який знемагав у боротьбі; вдвох вони швидко подолали ворога і покотили яйце до русла.

Мандрівники з великим інтересом стежили за бійкою, але ніяк не могли встановити, яка пара мурахів перемогла, бо всіх цих комах зовсім не можна було відрізнити одну від одної.

Мурахи-переможці зупинилися біля берега русла, порадились, потім скотили в нього яйце і покотили нагору.

В кількох місцях, де протилежний берег здавався їм більш низьким, вони зупинилися і пробували підняти яйце нагору. Але їх кігті були недостатньо сильні, щоб пробити тверду шкаралупу, яйце ковзалося в їх лапах і падало назад.

Діставшись до того місця, де в березі русла був прокопаний спуск, мурахи помітили його, оглянули і спробували підняти яйце нагору, підпираючи його своїми тулубами.

Це їм вдалося, і вони покотили його далі стежкою, що йшла в гліб лісу. На підставі дій цієї пари можна було зробити висновок, що перемогли другі мурахи.

Тепер лишалося йти стежкою слідом за мурахами. Але, не знаючи, чи далеко доведеться ще йти, треба було спершу покінчити з яйцем, що його відняли у мурахів; нести його було важко, а котити лісом незручно. Тим-то швидко розклали вогонь у ямі, викопаній у піску, спекли круто ціле яйце, поділили на частини, і з шкаралупи зробили кілька тарілок і сковороду.

Після вечері мандрівники пішли в гліб лісу стежкою, добре втопаною, але вузькою і незручною. На висоті одного метра від землі гілки хвощів спліталися так, що доводилося повзти або йти зігнувшись; очевидно, тільки мурахи користувалися цією стежкою.

Через півгодини ліс почав рідшати. Мурашина стежка часто роздвоювалась, перетиналась іншими, і Макшееву доводилося пильно стежити за слідом яйця, тоді як Каштанов на око знімав карту місцевості, заселеної їх ворогами.

— Дивно, що ми досі в лісі не зустріли жодного мураха, — сказав Каштанов.

— Вони, очевидно, мають певні години для відпочинку і сну, а інші тварини не наслідуються наближатися до мурашника.

Але ось спереду показався широкий просвіт. Очевидно, ліс закінчувався, а на галявині за ним міг бути мурашник. Тим-то треба було подвоїти пильність. Зоолог і ботанік залишилися з Генералом, а Каштанов і Макшеев пішли на розвідку.

Дійшовши до краю лісу, вони зупинилися під захистом останніх дерев і почали оглядати місцевість. Ліс змінила велика галявина, вірніше пустир, на якому майже зовсім не було рослинності, — тільки де-не-де стирчали об'їдені стебла. Серед цього пустиря, недалеко від

узлісся, здіймався великий плоско-конічний горб, метрів з дванадцять заввишки і більш як сто метрів у поперечнику; він складався з стовбурів дерев, покладених один на один.

З допомогою бінокля можна було побачити, що стовбури розміщені не безладно, а за певною системою, утворюючи складну, хоч і грубу будову. В багатьох місцях на різній висоті темніли входні отвори, але мурахів ніде не було видно, — вони, безумовно, спали.

Пустир з усіх боків був оточений лісом, височинами та дюнами, і мурахи були єдиними господарями його. В західній частині пустиря, вздовж підніжжя дюн, як видно, протікав струмок, бо йшла смуга зеленої трави й кущів, що яскраво вирізнялись на жовтому фоні піску.

ЯК ПРОНИКНУТИ В МУРАШНИК

Оглянувши місцевість, Каштанов і Макшеев повернулися до своїх товаришів, щоб обміркувати дальші кроки.

— Напасти на сплячих мурахів не важко, — сказав Каштанов, — але чи буде це доцільно — не знаю. Адже нам невідомо, в якій частині цієї величезної споруди складені наші речі. Ми легко можемо заблудитися в лабіринті ходів.

— Всередині, мабуть, темно, а в нас немає ні свічок, ні ліхтарів, — зазначив Папочкін.

— Можна зробити факели, я бачив у лісі смолисті дерева, придатні для цієї мети, — сказав Громеко.

— Ідучи з вогнем, ми, безумовно, розбудимо мурахів і зазнаємо нападу, який повинен закінчитися сумно для всіх нас, — промовив Макшеев.

— Так, їх повинні бути сотні, якщо не тисячі, і скільки б ми не знищили їх пострілами та ножами, кінець кінцем нас все-таки загризуть, або зажалять на смерть.

— Але що ж нам робити? — пробурмотів Каштанов. — Ми не можемо відмовитися від своїх речей, вони необхідні нам, щоб повернутися назад.

— А якщо підпалити мурашник з одного боку? Мурахи почнуть рятувати свої запаси, а отже, й наші речі, і витягнуть їх назовні.

— Передусім, вони рятуватимуть своїх личинок і ляльок, а речі можуть за цей час згоріти. Та коли вони навіть і встигнуть винести речі, то нам все-таки доведеться віднімати їх силою.

— Чи не викурити нам мурахів димом, а тоді, як вони залишать своє житло, піти за речами?

— Цей план уже кращий, але в ходи, наповнені димом, ми самі не зможемо проникнути, а коли дим розійдеться, мурахи теж можуть повернутися.

— Становище, здається, залишається безпорадним!

Ось що, — запропонував Макшеев, — я ляжу поблизу мурашника і вдаватиму мертвого. Мурахи потягнуть мене в своє житло, і там я, можливо, зумію дізнатися, де лежать наші речі, а наступної ночі встигну винести їх надвір.

— Цей план надто ризикований, — заперечив Каштанов. — Мурахи можуть вас потягти не цілком, а роздерши на шматки. Але припустімо навіть, що вони потягнуть вас цілим і не вмертвлять, то як же ви в темряві, та ще будучи трупом, зумієте орієнтуватися в лабіринті ходів, щоб потім знайти вихід надвір.

— Я візьму в кишеню клубок ниток і, випускаючи поступово нитку, зумію по ній вибратися, як Тезей по нитці Аріадни з лабіринту.

— Добре, якщо мурахи не помітять цього і не почнуть підбирати вашої нитки. А чи є у вас нитки?

Клубка ні в кого не було, і цей ризикований план теж був забракований. Усі сиділи, повісивши голови, придумуючи нові плани, які теж доводилося відкидати, як нездійсненні.

Ось що я придумав, — сказав Каштанов, — треба отруїти або оглушити мурахів отруйними газами, щоб вони заціпеніли на певний час, за який ми можемо знайти наші речі в мурашнику. Такими газами є: хлор, бром і сірчистий газ. Отже, нам треба передусім знайти матеріал для виготовлення достатньої кількості газів. Хлор можна добути з кухонної солі, яка є в морі. Бром, певно, є в золі водоростей, що ростуть у цьому морі, але добути їх буде ще

важче, ніж хлор. Найлегше було б виготовити сірчистий газ, якщо ми тільки знайдемо сірку, сірчаний колчедан або іншу сірчисту руду. Свинцевий блиск ми вже бачили в ущелині птеродактилів, можливо він знайдеться й тут, у скелях височини.

— Але ж, щоб знайти матеріал і виготовити газ, потрібний чималий час! — сказав Макшеєв.

— Що ж робити! На кілька днів нам вистачить наявних зарядів для добування їжі. Краще підготувати спосіб найбільш вірний, ризиковані способи залишаться в нас про запас на випадок крайньої потреби.

— Отже, нам треба забиратися звідси, нічого не зробивши з грабіжниками.

— Краще піти, поки мурахи нас не помітили, і не викликати в них підозри поквапними спробами. Якщо ми їх стривожимо, вони стануть ще обережніші, розставлять варту біля входу, обшукуватимуть місцевість навколо і утруднять нам даліші кроки. Адже ми ще не знаємо, на якому рівні розвитку стоять ці царі юрської природи.

Усі погодилися з Каштановим, хоч і сердилися, що доводиться відмовитися від негайної розправи над грабіжниками. Вирішили повернутися до піщаних дюн і понад руслом дістатися височини, де пошукати сірки або сірчистих руд.

Мандрівники пройшли до русла понад узліссям; ніяких тварин, навіть комах не було видно, — очевидно, мурахи систематично полювали на всяку дичину навколо мурашника. Тільки зрідка над пустирем пролітав який-небудь ящер, поспішаючи далі. Русло тягнулося понад краєм пустиря, а трохи далі вгору врізувалося в піщані горби, пролягаючи в досить глибокій долині. Тут по обох берегах росли кущі, невеликі хвощі, солодка тростина, папороть. Вгору цією долиною мандрівники посунулися ще на кілька кілометрів і потім вирішили добре відпочити після тривог і переходів, що тривали цілу добу. Води в струмку було вже багато, а тінь пальм і хвощів вабила до себе. Скип'ятили чай, повечеряли жовтком яйця, що лишився в запасі, і спокійно виспалися. Але потім поява мурахів поблизу примусила поспішити з сніданком, щоб швидше відійти подалі від мурашника і не виявити його мешканцям своєї присутності.

Через кілька кілометрів піщані схили долини поступилися місцем скелястим, бо русло почало врізуватися в столову височину. Шукаючи сірчисті руди, Макшеєв і Каштанов крок за

Місцевість ставала дедалі пустиннішою.

кроком оглядали скелі — один на правому, другий на лівому схилі, що, зрозуміло, сповільнювало рух. Папочкін і Громеко залишалися поблизу русла, з рушницями наготові, щоб здобути яку-небудь дичину або відбити напад ящерів чи мурахів. Але останніх не було, місцевість поступово ставала дедалі пустиннішою, навіть понад струмком дерева й кущі росли вже рідше, і тільки вузька смуга трави та солодкої тростини всюди ще облямовувала його береги. Наявність тростини дуже радувала мандрівників, бо вона залишалась їх єдиною поживою в цій пустині.

Із тварин вони зустрічали тільки величезних бабок, що ширяли над водою, та інколи птеродактиля, який ганявся за цими комахами. Повітря було зовсім спокійне, проміння Плутона палило немилосердно у вузькій долині, голі схили якої були нагріті, наче піч, і тільки близькість води, якою можна було постійно вгамовувати спрагу та змочувати

голову, підтримувала мандрівників і давала їм змогу рухатися вперед.

Шукання сірчистих руд поки що були невдалі.

Привал для обіду зробили на березі струмка, скип'ятили чай, посмоктали солодкої тростини і поділили останній сухар.

— Увечері нам доведеться покуштувати бабку або підстрелити птеродактиля! — сумно сказав Папочкін, збираючи останні крихти сухаря.

У ГЛИБ ЧОРНОЇ ПУСТИНИ

Після відпочинку пішли далі вгору долиною. На обох схилах тягнулися ті ж таки чорні, похмурі скелі, побиті розколинами то на величезні незграбні куби, то на стрункі, тонкі стовпи. Рослинність понад струмком ставала щораз бідніша, хвощі траплялися рідше, папороть та пальми зовсім зникли і тільки трава та солодка тростина ще обступали береги струмка.

На ночівлю зупинилися біля останнього сухого дерева, щоб скористуватися ним як паливом. Скип'ятили чай і багато пили його з соком тростини, щоб угамувати голод, бо ніякої дичини не попадалося.

Після чаю Макшеев і Каштанов задумали піднятися на схил долини, щоб оглянути місцевість. Остання являла собою рівнину, що простягалася в усі сторони на далеку віддаль; тільки на півдні, кілометрів за двадцять, над нею підносились група плоско-конічних гір.

Коли обидва дослідники відійшли на кілька десятків кроків від краю кручі і долина струмка зовсім зникла з очей, вони відчували всю похмуру велич навколишньої пустині.

Чорна гола скеля, усяна великими й дрібними осколками, що відокремились від неї під впливом високої температури вічно палючих променів, — такий був ґрунт цієї пустині. Ніде ні кущика, ні билинки, сам чорний камінь під ногами до горизонту, небо з червонуватим Плутоном над головою — абсолютна, непрохідна пустиня, що загрожувала вірною смертю з голоду й спраги смільчакові, який наважився б надовго заглибитися в її неосяжні простори.

Від чорного каміння, нагрітого Плутодом, пашіло вогнем, наче з розжареної печі, а зверху пекло пряме проміння Плутона, від якого ніде було сховатися. Тільки гори, що здіймалися на півдні, трохи різноманітили цю жахливу, гнітючу монотонність пустині, бо вони були не чорні, а з багатьма білими, червоними та жовтими смугами й плямами.

Оглянувши місцевість, Каштанов сказав своєму супутникові:

— Я думаю, що нашому проникненню в глиб таємничої країни недалеко звідси лежить край. Долина, якою ми йдемо, очевидно, кінчається там, біля групи гір, і я боюсь, що далі простяглася така ж похмура пустиня, зовсім непрохідна без спеціального спорядження, без великих запасів води, харчів і палива.

— Невже вся остання частина внутрішньої поверхні Землі являє собою таку ж розжарену пустиню?

— Очевидно, що так, принаймні до місцевості поблизу вхідного отвору південного полюса, якщо такий є. Адже вологу, потрібну для рослинності і тваринного життя, внутрішня поверхня дістає через ці отвори. Очевидно, море, яке ми перепливли, є останній резервуар цієї вологи.

— Але, як ми бачили, північні вітри, що тут панують, можуть заносити цю вологу й далі.

— За останній час ми цих вітрів не спостерігали, крім рідких бур з грозами. Очевидно, останні хмари, що приходять з півночі, розряджаються над морем і в найближчій до півдня від нього смузі, а далі над цією розжареною пустинею несеться тільки остача вологи, повітря не насичується нею і дощі неможливі.

— Значить, ми дійдемо тільки до цих гір на півдні?

— Так, дістанемося до них і побачимо, чи правильні мої міркування.

— Що ж робити, якщо на цьому шляху ми не знайдемо потрібних нам сірчистих руд?

— Ці гори, зважаючи на їх форму і колір, очевидно є згаслі вулкани, а на схилах вулканів майже завжди можна знайти сірку. Я майже впевнений, що там ми знайдемо те, що нам потрібно.

— І повернемося назад?

— Я думаю, що треба скористуватися тим, що ми вже пройшли так далеко від моря, і зробити ще екскурсію на південь, щоб переконатися, що пустиня непрохідна. Тоді наша совість буде спокійна — ми зробили все, що в людських силах.

— Але, можливо, що в іншому місці море заходить далі на південь і, отже, дасть нам змогу пройти далі.

— Якщо ми віднімемо у мурахів наші речі, то можемо проїхати понад берегом моря на схід і на захід і переконалися в цьому.

Надивившись на пустиню і пославши на прощання привіт синій поверхні моря та його зеленим берегам, що ледве були помітні на півночі, за краєм пустині, геологи попрямували назад до свого табору. Коли вони спускалися по розколині, ковзаючи на осипах і стрибаючи з брили на брилу, вони почули один за одним два постріли.

— Що це? Невже мурахи зайшли так далеко і напали на наших товаришів? — сказав Каштанов.

— Треба поспішити на допомогу! — відповів Макшеєв.

Подвоївши швидкість спуску, вони через кілька хвилин досягли підніжжя схилу і побігли до місця стоянки. Але їх тривога була даремна: не мурахи напали на товаришів, а доброзичлива доля послала голодуючим запас харчів.

Сидячи на березі струмка, Папочкін і Громеко помітили чорну тінь, що промайнула над ними. — Вони підвели голови і побачили, що над долиною кружляє великий птеродактиль, увагу якого, мабуть, привернула до себе бляшанка, що блищала на сонці. Не довго думаючи, вони схопили рушницю і вистрелили, коли ящер, описавши нове коло, спустився нижче. Одна куля влучила, і тварина впала. Це був дуже великий екземпляр, завдовжки від голови до кінчика хвоста більш як півтора метра, і тому його тулуб мав багато м'ясистих частин.

Повечерявши добре м'ясом ящера, полягали спати, по черзі вартуючи, бо м'ясо, розкладене на камінні для пров'ялювання, треба було берегти від летючих ящерів, які могли сюди залетіти.

Другого дня продовжували йти долиною вгору. Мандрівники були навантажені запасами сушеного м'яса, а також солодкої тростини й палива, бо побоювались, що всього цього вище по долині вже не буде. Долина справді ставала дедалі пустиннішою і рослинність на берегах струмка траплялася чимраз рідше. Сірчистої руди не знаходили, і тепер Каштанов покладав єдину надію на вулканоподібні гори у верхів'ях долини, до яких на кінець довгого переходу здавалося вже зовсім близько. Трохи не дійшовши їх, долина звузилась і перетворилась на коротку ущелину, що вивела мандрівників в улоговину, розташовану біля самого підніжжя гір.

Мандрівники дуже здивувались, коли на дні улоговини побачили досить велике озеро, скелясті береги якого подекуди були вкриті зеленню. Невеликі хвощі, папороть і тростина росли групами на більш положистих ділянках берега, що переривалися невисокими скелями. Це озеро було зручним місцем для стоянки. Тут мандрівники могли залишити зайвий вантаж, щоб піднятися порожнем на гори і пошукати там сірки або сірчистих руд.

Розташувившись у тіні папороті, мандрівники задумали покатися в темній, спокійній воді озера, що скидалося на велике гладеньке дзеркало в рамі чорного дерева з смарагдовими

вставками. Папочкін, роздягнувшись першим, сміливо пірнув з головою у воду, але одразу ж виринув і вистрибнув на берег з вигуком:

— Вода гаряча, дух забиває!

Інші почали пробувати воду — хто рукою, хто ногою — і пересвідчилися, що зоолог каже правду.

Громеко вийняв кишеньковий термометр, єдиний уцілілий з інструментів експедиції завдяки тому, що він завжди брав його з собою. Занурений в озеро, він показав 40° за Цельсієм.

— Ну, це ще не так страшно! — сказав ботанік. — Сорок градусів Цельсія дорівнюють тридцяти двом градусам Реомюра, а це температура гарячої ванни, яку цілком можна витримати.

Але гаряча вода в жаркий день не могла освіжити, тому мандрівники обмежилися тільки тим, що помилися добре, використавши замість мила білий пухкий мул, який лежав товстим шаром на дні озера. Він був нагрітий ще більше, ніж вода, і справді ошпарював занурені в нього ноги, зате пінився, наче мило, і добре заміняв його.

— Ось ще несподіване багатство, що залишається без вжитку в цій країні чудес! — сказав Макшеєв, старанно натираючись мулом.

— Еге, спритні люди утворили б величезне підприємство. Цілюще мило з надр землі виліковує від усяких хвороб, починаючи від нежиті і кінчаючи раком, — приблизно так кричали б реклами, якими були б переповнені сторінки журналів, — сміявся Громеко; він іронічно ставився до всіх багатств, що розпалювали дух підприємливості в колишнього шукача золота.

— Коли вже говорити про багатства Плутонії, то не можна забувати й тваринного світу, — вигукнув Папочкін, який сушився на сонці після ванни. — Я б організував акціонерне товариство для вивозу всіх цих «живих скам'янілостей» та постачання ними зоологічних садів і музеїв усіх держав поверхні нашої планети. Таке товариство мало б величезний успіх, більший за ваші гірничопромислові підприємства, бо золото, мідь, залізо — все це є в достатній кількості і там, нагорі, а живих мамонтів, плезіозаврів, птеродактилів там немає.

— Мене цікавить це гаряче озеро, — сказав Громеко, — я вже раніш помітив, що вода в струмку теплувата, але думав, що вона нагрівається в голій долині з чорними скелями. Тепер ясно, що струмок дістає своє тепло з цього озера.

— Ми, безумовно, перебуваємо біля підніжжя старих вулканів, — пояснив Каштанов, — і в озеро виходять із нагрітих ще надр вулкана гарячі джерела.

— Треба обстежити це озеро навкруги і виявити ці джерела, — сказав зоолог.

— От ви і візьміться за це вдвох з Михайлом Гнатовичем, поки вариться вечеря, а ми підемо на розвідку до вулкана, — запропонував Каштанов.

Одягнувшись після «ванни», він і Макшеєв обійшли західний край озера, з якого витікав струмок, пробиваючись між наваленими чорними брилами, і почали підійматися на зовсім голі і вкриті чорним щебенем горби, що лежали біля підніжжя вулкана. Перейшовши через них, розвідувачі опинилися біля підніжжя першої великої гори, на крутому схилі якої можна було побачити потоки лави, що виливалася в різний час із кратера на вершині гори і застигала на поверхні то заокругленими хвилями, то хаотично нагромадженими одна на одну брилами.

Розглядаючи більш старі потоки, поверхня яких подекуди була жовта, червона і біла, Каштанов пояснив своєму супутникові, що тут є вохра, нашатир і сірка¹.

— Ну от і сірка, що нам так потрібна! Але тільки тут її небагато і збирати важко, а в кратері, сподіваюсь, знайдемо її більше.

Здираючись по брилах потоку, розвідувачі через годину досягли вершини гори. Вона була плоска, і в центрі її зяяла чорна прірва з майже вертикальними стінками.

— Ось і кратер, досить солідних розмірів.

— На нашу біду, зовсім неприступний.

— Обійдемо його навкруги, може знайдеться зручне місце для спуску.

Вершина гори теж складалася з застиглої брилової лави. З неї розгортався широкий вид в обидві сторони. На півночі біля підніжжя горбів лежало озеро в своїй зелено-чорній рамі. Воно мало форму майже правильного круга і, можливо, теж являло собою кратер ще більш старого вулкана. На схід і захід спадали величезні потоки лави, що поступово губилися у вигляді гряд і стін чорних скель на поверхні пустині. На півдні здіймалася трохи вища друга гора, очевидно головний конус вулкана, що заступала вид далі. З першою горою вона була з'єднана вузькою скелястою сідловиною.

Обійшовши кратер з заходу і пересвідчившись, що з цього боку спуститися в нього теж неможливо, розвідувачі пройшли сідловиною на другу гору. Її вершина мала теж глибокий кратер, але розірваний на південний схід великою виїмкою, від якої вниз по схилу йшов величезний потік лави, очевидно продукт останнього вибуху вулкана.

Ця виїмка у валі кратера давала змогу спуститися на його дно без особливого ризику.

Тепер вид на південь був відкритий. Зовсім близько від головного вулкана підносилося ще кілька низьких вулканів з заваленими кратерами, а за ними до горизонту простягнулася та ж чорна пустиня, якій, здавалося, не було краю.

— Так, далі на південь, у глиб Плутонії тут ходу немає! — вигукнув Макшеев, впиваючись своїм гострим поглядом у далечінь. — Кілометрів на сто не видно нічого, крім чорного каміння.

— І екскурсувати в цей бік нема чого! — додав Каштанов. — Оглянемо вулкани, наберемо сірки — і назад до мурашника відбивати наше майно.

Вид з вершини гори справив на них гнітюче враження.

Під ногами спостерігачів простяглася група чорних гір, покряяних глибокими ущелинами, наче зморшками, з жовтими, білими й червоними плямами, ніби набризканими велетенською щіткою недосвідченого маляра. Далі навкруги йшла чорна рівна пустиня без єдиної ознаки життя, безрадісний простір якої під червонуватим промінням Плутона мав особливо зловісний характер.

— Це царство смерті жахливіше, ніж полярні снігові пустині! — вигукнув Каштанов.

— Так, коли б злий дух існував, то кращого місця для перебування йому не знайти! — підтвердив Макшеев.

— Ви подали добру думку. Назвемо цю місцевість пустинею Диявола.

— А ці вулкани — трон Сатани. Мені так і ввижається зловісна картина: в ті дні, коли Плутон меркне і настає червонуватий присмерк, із кратера вилітає злий дух, схожий на велетенського птеродактиля, кружляє над цими горами і над пустинею, сповнюючи повітря

¹ **Нашатир** - сполука аміаку з хлором у вигляді білої солі, яка при нагріванні звітрюється; зустрічається в розколинах лави і вулканів, виготовляється також штучно для застосування в медицині і техніці. **Вохра** - мінеральна фарба від жовтого кольору до бурого-червоного; являє собою водний окис заліза в суміші з глиною і вапном.

своїм завиванням, купається в хвилях гарячого озера, відпочиває на чорних високих скелях, милуючись своїм царством...

Оглянувши місцевість і помітивши найзручніший пункт для спуску в кратер, розвідувачі пішли до озера, вибираючи найбільш прямий шлях від головної вершини, щоб другого дня вчотирьох іти за сіркою.

ЕКСКУРСІЯ В КРАТЕР САТАНИ

Другого дня всі вчотирьох рушили до головного вулкана, захопивши з собою на всякий випадок одну рушницю, трохи смаженого м'яса та солодкої тростини. Решту майна можна було залишити біля озера під доглядом Генерала, бо в цій пустині тварин зовсім не було і можна було сподіватися, що воно залишиться ціле.

Шлях ішов спершу через низькі гірські чорні горби та гряди потоків лави, далі схилом головного вулкана вздовж величезного потоку, що починався біля вилому кратера. Через півгодини дісталися до нього і почали спускатися вглиб брилами застиглої лави, що являли собою щось ніби сходи для велетнів.

Спуск тривав півгодини і привів на дно кратера, який являв собою майданчик з засохлою потрісканою чорною гряззю. Колись цей майданчик, очевидно, був вкритий водою зниклого озерця. За майданчиком стрімко підносились протилежна стіна, густо вкрита білими, жовтими і червоними нальотами та натеками. У жовтих нальотах неважко було впізнати самородну сірку у вигляді дрібних і великих кристалів, що містилися в порожнинах лави або вкривали її поверхню нетовстим шаром.

Вийнявши мисливські ножі, мандрівники взялися зскрібати нальоти і відколупувати більші кристали, складаючи видобуток у свої заплічні мішки. Коли мішки були повні, то виявилось, що в кожен з них влізло близько шістнадцяти кілограмів.

— Шістнадцять кілограмів сірки дають понад одинадцять тисяч літрів сірчистого газу, — зазначив Каштанов, — а шістдесят чотири — майже сорок п'ять тисяч літрів. Я думаю, що цього досить для мурашника.

— Більше ми й не можемо понести, — сказав Папочкін, — у нас є ще рушниці та деякі запаси, а нести все це на собі доведеться два дні.

— Дещо можна нав'ючити на Генерала, — запропонував Макшеев, — він уже видужав, сьогодні цілий день відпочиває і понесе на своїй спині кілограмів тридцять. До озера під гору ми ці тридцять кілограмів донесемо, тому наберімо ще сірки, щоб вистачило.

Поснідавши й відпочивши, мандрівники набрали ще кілограмів тридцять, для яких Макшеев зняв свою сорочку і зробив з неї мішок. В одній із щілин наскребли також пригоршню кухонної солі.

Під час відпочинку Каштанов напівлежав, прихилившись до стіни кратера, і раптом відчув різкі удари, що йшли з глибини гори.

«Невже вулкан не згас?» — подумав він.

Але, не маючи досвіду у вивченні діючих вулканів, він не надав значення цим звукам і навіть не сказав про них своїм товаришам.

Коли ж закінчили збирати другу партію сірки і всі четверо знову сіли на дні кратера, щоб відпочити перед підйомом і спуском з важким вантажем на плечах, Каштанов згадав про звуки і приклав вухо до скелі. Удари чулися ще ясніше і відчувалося навіть легке двигтіння скель.

— Я, може, помиляюсь! — вигукнув він, схопившись з свого місця. — Але мені здається, що нам тут гаятися нема чого: в надрах вулкана відбувається якась робота. Чи не готується він до вибуху? Послухайте самі!

Приклавши вухо до стінки кратера, всі пересвідчилися в правдивості його слів.

— Може вибуху й не буде; може він станеться через тиждень або через місяць, але я не ручусь, що він не може статися сьогодні! — сказав професор.

— Цілком вірно, і сидіти на дні кратера нема чого, тим більше, що нам треба ще здертися нагору до його країв, — погодився Громеко.

Скинувши важкі мішки на плечі, мандрівники полізли вгору сходами велетнів. Але з ношею йшли не так швидко, як спускалися вниз, і тільки через годину вони були нагорі. Озираючись назад, вони переконалися, що їх покvapність була цілком вчасна: з дна кратера підносився тонкий стовп жовтуватого диму, в повітрі запахло сіркою і хлором.

Двигіння стінок кратера було таке вже велике, що відчувалося під йогами. Треба було поспішати, бо кожної хвилини виверження могло початися вибухом лавової пробки, що забила жерло кратера. Не гаючи часу, мандрівники почали спускатися тією ж дорогою, якою прийшли, і через дві години були біля озера, де Генерал, скучивши за ними, вітав їх радісним гавканням і скавчанням.

Проте вулкан не поспішав починати свою діяльність. Над його вершиною видно було тільки тонкий стовп буруватого диму, що підносився на величезну висоту і там розходився. Біля озера не чути було підземних ударів і все було спокійно.

Доли всі скинули мішки з сіркою, Папочкін схаменувся, — він забув свою рушницю в кратері чи на вершині, де двічі зупинялись для відпочинку. Повідомивши про це товаришів, він сказав, що вернеться зараз до вулкана за рушницею.

— У нас є ще три рушниці, а в мурашнику четверта запасна, отже, можна обійтися й без тієї і нема чого наражатися ще раз на небезпеку, якої ми уникали, — зазначив Каштанов.

— Вулкан тільки димить, — стояв на своєму зоолог, який дуже любив свою двоствольку, що відзначалась правильним боєм. Засмучений своєю забутливістю, він додав: — Поки ви відпочинете, я встигну збігати.

— Лізти в кратер димуючого вже вулкана не можна, бо ви задихнетесь від отруйних газів. А найпевніше, що ви залишили рушницю саме на дні кратера. Отже, ваша витівка однаково нездійсненна, — переконував Каштанов.

— Ні, я пригадую, що швидше залишив рушницю над краєм кратера ще перед спуском, щоб не носитися з нею даремно вниз і вгору по скелях. А добігти до краю кратера не так уже довго й небезпечно, — твердив зоолог.

— Виверження може статися кожної хвилини. Не знаю навіть, чи розважливо ми робимо, залишаючись до сніданку на березі цього озера; чи не краще відійти далі від вулкана?

Але всі дуже стомилися від сходження і спуску з важкою ношею на спині. Вигляд вулкана не викликав особливих побоювань, а озеро було на віддалі близько двох кілометрів по прямій лінії від кратера, тобто порівняно далеко. Отже, можна було сподіватися, що його берегам безпосередня небезпека не загрожує. Тому вирішили ночувати біля озера, маючи намір бути присутніми хоч на початку такого грандіозного явища, як виверження вулкана.

Тиша тривала тільки години чотири. Сплячих мандрівників раптом розбудив страшений гуркіт і коливання ґрунту. Їм здалося, що їх підкинуло в повітря і що вони падають в озеро.

Всі скочили на ноги, злякано озирюючись: ґрунт двигтів під ногами, і дерева на березі озера хиталися в різні боки.

Вершина вулкана була оповита густою завісою чорного диму, яку розтинали, наче блискавки, розжарені камені, що вилітали з кратера.

Виверження почалося.

— Де ж Папочкін? — вигукнув Макшеев, помітивши, що їх тільки троє.

— Чи не кинуло його поштовхом в озеро? Він лежав найближче до його берега, — висловив здогад Громеко.

Але поверхня води була вкрита тільки маленькими брижами, що їх, очевидно, викликав струс ґрунту. Кругових хвиль, які б показували, що у воду щойно впало важке тіло, не було видно.

— Чи не побіг він з переляку вниз долиною?

— А чи не пішов він все-таки до кратера за своєю рушницею? — зазначив Каштанов.

Останнє припущення здавалося найбільш правдоподібним, бо зоолог був людиною впертою. Він, очевидно, виждав, поки його товариші поснули, і пішов до вулкана.

Поклики й шукання навколо озера виявились марними. Довелося визнати, що зоолог пішов за рушницею.

— Добре, якщо він ще не дійшов до вершини вулкана, коли виверження почалось, — зазначив Каштанов. — Інакше він безумовно загинув.

— Що ж нам робити? — вигукнув Макшеев. — На мою думку, треба бігти до нього на допомогу!

— Зачекаймо деякий час, — запропонував Громеко. — До дна кратера і назад — тричотири години ходу. Якщо він пішов о дев'ятій, коли ми тільки поснули, він через півгодини або годину повинен повернутися.

— А за цей час діяльність вулкана покаже, чи можна піднятися до кратера без великого ризику!

— Але це ж жахливо! — сидіти, нічого не роблячи, на місці і чекати, замість поспішити на допомогу товаришеві!

— Так, це жахливо, але ми можемо врятувати його тільки в тому разі, коли він ще не дійшов до кратера і тільки поранений каменем, що вилетів з кратера. Якщо ж Папочкін під час вибуху був на вершині або в самому кратері, то він безумовно загинув, коли не від каміння, то від газів. Пробуючи тепер дістатися до вершини вулкана, ми товариша не врятуємо, а ризикуємо долею всієї експедиції. Дивіться, що там робиться!

Останні слова Каштанов промовив, побачивши величезний клуб пари, що вихопився з кратера вулкана.

ПРОБУДЖЕННЯ ВУЛКАНА

Через кілька секунд розлігся оглушливий гуркіт, ніби гора розлетілась на частини або піднялась в повітря. Клуб помчав униз схилом, дивовижно розростаючись угору і в сторони і швидко перетворюючись на лілово-чорну хмару або цілу стіну хмар, які клубилися, змішувалися, звивалися в сяйві сліпучих блискавок. Ця стіна мчала схилом з швидкістю поїзда, і через кілька хвилин її край був уже біля підніжжя вулкана, а верхній край здіймався, клубочачись, далеко вище від його вершини.

— Це цілком нагадує жахливе виверження Лисої гори на острові Мартініці, що знищило в травні 1902 року місто Сен-П'єр з його двадцятьма сімома тисячами жителів за кілька хвилин! — вигукнув Каштанов. — Ця хмара, так звана пекуча, або палюча, складається з страшенно стисненої і перегрітої водяної пари та газів, переповнених гарячим попелом, і несе не тільки дрібне каміння, а й великі брили.

— Наше щастя, що хмара пішла не на озеро, а в другий бік, інакше нас спіткала б доля жителів Сен-П'єра! — зауважив Громеко.

— Так, вона, очевидно, скористалася, тим виломом у краї кратера, яким пройшли й ми, і тому повернула на південний схід, по останньому потоку лави.

— Що ж буде далі? — запитав Макшеєв.

— Ці палючі хмари можуть повторюватися через певні проміжки часу — годину або дві, а потім з'явиться лава.

— А чи не можуть дальші хмари повернути в інший бік, ніж перша, наприклад до нас?

— Якщо край кратера не змінився під час жахливого вибуху, що супроводжував вихід першої хмари з жерла, то і дальші хмари більш за все збережуть напрям першої, в іншому разі вони підуть новим шляхом.

— Отже, можуть піти і в наш бік?

— Звичайно, але сподіватимемось, що цього не трапиться, і поки що ми порівняно не у великій небезпеці.

Під час цієї розмови хмара, розповзаючись у сторони, закрила значну частину східного схилу гори, але рухалася вниз уже повільніше і наростала головно вгору. Всі три мандрівники стояли мовчки, споглядаючи жахливе й величаве видовище.

І раптом із-за гребеня найближчого горба підніжжя вулкана з'явився Папочкін. Він біг стрімголов, без шапки, з розпатланим волоссям, перестрибуючи через брили, що перегороджували йому шлях, його товариші кинулися йому назустріч, засипаючи запитаннями. Але він так захекався від швидкого бігу і хвилювання, що не міг говорити.

Тільки відлежавшись у тіні дерев біля озера і проковтнувши кілька чашок холодного чаю, він опам'ятався і почав своє оповідання.

— Незважаючи на ваші умовляння, я вирішив сходити за рушницею до вулкана, що, як мені здавалося, був мало загрозливий. Я сподівався, що рушниця залишилась на одному з двох привалів, зроблених нами під час підйому, або, в крайньому разі, на вершині. Я виждав, поки ви міцно поснули, і близько десятої години пішов так, взявши лише кілька стеблин тростини. На місці першого привалу рушниці не було, а тому що вулкан не посилював своєї діяльності, я поліз далі. Я піднявся вже дуже високо, і до вершини залишалось не більше від півкілометра. Клятий вулкан, як і раніше, слабо димів, і повертатися не хотілося.

— Я вже піднімався до пролomu в краї кратера, і мені здавалося, що бачу свою рушницю, приставлену до брили лави за сотню кроків спереду, коли раптом пролунав сильний гуркіт і з жерла викинуло багато диму, який знявся вгору. Я зупинився вагаючись. Іти далі було вже небезпечно, а повернутися назад — прикро, коли до рушниці було так близько. Але дрібне каміння й грудки грязі, що посипалися зверху, поклали край моєму ваганню. Вони сипалися градом навколо мене, і одна грудка так садонула мене по плечу, що я скрикнув; мабуть, вона набила мені здоровий синяк — я ледве рухаю рукою. Ось-ось можна було сподіватися нового вибуху і бомбардування більшим і розжареним камінням. Я побіг униз, як тільки можна було нерівним місцем. Через півкілометра почувся другий вибух, після якого вершина вулкана зникла в диму. Поривом вітру зірвало мою шапку, навколо мене знову почало падати каміння, а я все біг і біг. Останній страшенний вибух, коли я був недалеко від підніжжя, кинув мене з усього розмаху на землю, і я трохи не звихнув собі руку. Підвівшись, я побачив ту жахливу хмару і, зібравши останні сили, побіг знову, побоюючись, що вона мене наздожене й задушить.

— Так, ви щасливо уникнули жахливої небезпеки! — сказав Каштанов, коли зоолог закінчив своє оповідання.

— І покарані за свою впертість — втратили шапку і стомилися, як кінь у плузі! — додав Громеко.

— Радіймо, що наш товариш повернувся, і обміркуймо, що робити далі, — зазначив Макшеев.

— Треба йти далі від цього жахливого вулкана! — вигукнув Папочкін.

— Та хіба ви спроможні йти зараз? Ви ще не встигли відпочити від учорашньої ходьби і додали до неї нову. Лягайте і спіть, години дві ми можемо почекати.

— А чи не краще нам справді відійти далі від вулкана, хоч на два-три кілометри? — запропонував Макшеев. — Його, сусідство стає небезпечним, а ми перебуваємо біля самого підніжжя вулкана.

Громеко теж підтримав цю думку. Вирішили відійти на поверхню Чорної пустині поблизу краю ущелини, де улоговина озера переходила в долину струмка. З цього пункту можна було спостерігати, як далі відбуватиметься виверження вулкана. Наповнили бляшанку водою, нав'ючилися сіркою й припасами. Два мішки сірки приладнали в'юком на Генерала, який спершу протестував і пробував скинути важку ношу, але потім скорився і поплентався потихеньку поруч з людьми, замість того, щоб нікати по сторонах, шукаючи якої-небудь поживи.

З озерної улоговини невисокими уступами зійшли на поверхню Чорної пустині і, пройшовши нею кілометрів два, зупинилися біля того місця, де ущелина розширювалась у долину. Виверження ніби припинилось, перша палюча хмара вже розходилась, вершина гори звільнилась від димової завіси і з кратера підіймався тільки тонкий стовп чорного диму. Розглянувши вулкан у бінокль, Каштанов зазначив, що його вершина зазнала деякої зміни під час перших вибухів: край кратера з східної сторони знизився, і вершина здавалася зрізаною навскіс.

Потроху всі мандрівники задрімали, розташувавшись навколо мішків з сіркою на голій поверхні пустині. Так минуло години зо три, коли знову страшенний гуркіт розбудив їх і прикував погляди до вулкана. З кратера знову вихопилася зловісна хмара і помчала вниз схилом, але цього разу на північний схід, до улоговини озера. Каштанов з годинником у руках стежив за рухом хмари, що розширювалась, як і перша, на високу і широку стіну сіро-лілового

кольору. Через чотири хвилини після вибуху стіна насунулась вже на озеро, і воно зникло з очей спостережників.

— Хмара рухається з швидкістю кур'єрського поїзда, близько шістдесяти кілометрів за годину! — вигукнув Каштанов.

— Яке щастя, що ми пішли звідти!

— Так, шлях хмари змінився градусів на вісімдесят проти першого напрямку, очевидно внаслідок зруйнування країв кратера.

— А що було б, коли б ми залишились біля озера? — поцікавився Папочкін.

— На підставі спостережень, зроблених експедицією, спорядженою французькою Академією наук для вивчення Лисої гори на Мартініці, я можу сказати, що ми б обпеклися і задихнулись в атмосфері перегрітої пари з попелом, який становить основну масу хмари, або нас убило б камінням, яке вона виносить у великій кількості. Хмара переносить навіть брили в чотири-шість кубічних метрів на кілька кілометрів від вулкана. На своєму шляху вона знищує все — тварин, рослин, і після неї залишається пустиня: гола смуга гарячого попелу, великого і малого каміння, обгорілих дерев і почорнілих трупів.

— Що ж могло статися з озером?

— Воно завалене гарячим попелом, камінням, виступило з берегів, а струмок, що тече з нього, перетворився на брудний і гарячий потік, очевидно, короточасний.

В цей час палюча хмара пронеслась через улоговину озера і піднялась над чорною пустинею кілометрів за два від того місця, де стояли мандрівники. Незважаючи на таку віддаль, люди відчували пекучі подихи хмар у вигляді сильного й гарячого вихру, що примусив їх попадати на землю і прикрити обличчя руками та одягом. Вони пролежали так з півгодини, обливаючись потом, поки не настала рівновага в атмосфері.

Підвівши голови, вони побачили над пустинею довгу і високу стіну клубів білої й сірої пари, що тягнулася в один бік ще кілометрів на десять далі від місця, де вони перебували, і піднімалася вгору на півтори тисячі метрів. Повітря все ще було задушливе й гаряче.

— Ходімо, поки живі й здорові, далі від цього жахливого вулкана! — вигукнув Громеко. — Хто знає, чи не заманеться йому викинути наступний заряд прямо в наш бік.

— Так, ми вже спробували, як важко стало дихати за два кілометри від краю хмари. Можна собі уявити, як було б нам у її обіймах!

Зібравши своє майно, мандрівники пішли пустинею на північ, поступово наближаючись до долини річки, куди вони мали намір спуститися в першому зручному місці. Але коли вони підійшли до краю долини і глянули вниз, то виявилось, що спокійний і чистий струмок перетворився на бурхливий брудно-білий потік, який виступив із свого русла і шалено мчав по дну долини, знищуючи рослинність своїх берегів.

— Чи варто спускатися вниз? — запитав Каштанов своїх товаришів. — Іти рівною пустинею легше, ніж піщаним дном долини, а пити воду з струмка, переповненого гряззю, тепер уже не можна.

Усі погодилися йти далі пустинею і спуститися аж на низу долини, де схили були більше зриті ярами, йшли недалеко від краю кручі і час від часу підходили до нього, щоб глянути вниз. Бурхливий потік через годину-дві після другого виверження почав уже спадати і незабаром води в ньому зовсім не стало. Видно було тільки голе русло, повалені з корінням дерева, вирвані кущі, траву, прибиту до ґрунту і занесену брудно-білим мулом.

— Вулкан помстився за те, що ми викрали з нього сірку! — пожартував Макшеев. — Він знищив струмок, щоб заморити нас спрагою.

— Так, тепер без води нам буде погано, — зазначив Громеко, — і треба берегти наш запас, поки не знайдемо іншого джерела навколо мурашника.

— І це може перешкодити негайній облозі мурашника.

Незважаючи на важку ношу і пекельну спеку Чорної пустині, мандрівники зробили посиленій перехід і зупинилися на ночівлю тільки після того, як спустилися на дно долини недалеко від її виходу із столової височини та від мурашника. Каштанов і Макшеев пішли на розвідку, щоб уважно вивчити фортецю своїх ворогів. Вони піднялися на поверхню пустині і пройшли на схід понад краєм кручі, з якої можна було добре роздивитися мурашник.

Він скидався на величезний горб, складений з сухих стовбурів та гілок, і мав цілий ряд поверхів. На рівні землі були розміщені головні входи, по одному з кожної сторони горизонту. Ходи були невисокі, але такі широкі, що в них могли пройти чотири або п'ять мурахів поруч. У цих входах відбувався безперервний рух. Одні мурахи виходили цілими колонами, розходячись у різні сторони добувати їжу, інші поверталися парами та поодиночі і тягли стовбури дерев гілки, мертвих і живих комах, личинок, ляльок, стебла тростини, і з усім цим зникали всередині своєї фортеці.

На вищих поверхах теж чорніли отвори на різній висоті і в різних місцях. Але вони служили, очевидно, тільки для припливу повітря і, можливо, на випадок нападу ворогів — для виходу захисників. Вони були вужчі і нижчі від головних і крізь них міг виходити один мурах за одним. З цих отворів час від часу теж з'являлися мурахи, бігали уступаами мурашника, очевидно оглядаючи, чи все в порядку.

— А чи не стане на перешкоді нашому планові така велика кількість отворів? — запитав Макшеев. — Якщо рух повітря по мурашнику буде дуже вільний, то сірчистий газ почне швидко виходити і не матиме відповідного впливу.

— Сірчистий газ важчий за повітря і тільки поступово витисне останнє, — відповів Каштанов. — Крім того, важливі частини мурашника — склади личинок, ляльок, яєць, запаси їжі, — очевидно, містяться вглибині, можливо в камерах, викопаних у ґрунті. Сірчистий газ піде спершу в ці більш глибокі частини, а потім почне поширюватися у вищих поверхах. Проте частину отворів можна буде позатикати, якщо ми побачимо, що тяга надто велика.

— А чи не покласти горючу сірку у верхні отвори?

— Це може викликати пожар усього мурашника. Адже в нас немає ніяких підстилок, що не боялися б вогню — жаровень, сковорід чи що — і сірку довелося б класти просто на сухе дерево.

— Можемо скористуватися шкаралупою яйця ігуанодона, з якого зроблені наші тимчасові тарілки і блюдо.

— Їх тільки п'ять, а отворів далеко більше.

— Треба спробувати роздобути сьогодні ще одно або двоє яєць, тоді можна буде зробити ще з десяток чаш для спалювання сірки.

— Це ідея! Часу до вечора у нас ще багато, зробимо екскурсію в піски, звідки мурахи тягнуть ці яйця.

Закінчивши огляд мурашника, Макшеев і Каштанов повернулися до місця стоянки і розповіли про свій план товаришам. Усі з охотою погодилися сходити другого дня до піщаних горбів по яйця, а тим часом Макшеев і Каштанов будуть товкти сірку.

ЗАГИБЕЛЬ МУРАШНИКА

Коли останні партії мурахів повернулися додому і мурашник заспокоївся, мандрівники взялися виконувати свій план. За день вся сірка була потерта на порошок з допомогою плоских каменів. Наповнивши нею заплічні мішки і захопивши блюда з ячної шкаралупи, всі попрямували до мурашника, де кожний мав покласти в одному з головних входів свою порцію сірки, насипавши її грядкою впоперек входу, щоб газ ішов у глиб споруди. Запаливши сірку, треба було ще закласти вихід стовбурами, взявши їх із стін, а потім злізти по зовнішній поверхні і розставити в найближчих отворах блюдця з рештою сірки, щоб отруїти повітря в усій нижній частині мурашника і перешкодити мурахам шукати порятунку вгорі. Для того, щоб сірка на блюдцях не дуже швидко горіла і не запалила сухі колоди споруди, її злегка змочили водою.

Цей план був точно виконаний; але тільки в двох головних входах, обернених на південь і на захід, Макшеев і Громеко несподівано зустріли вартових мурахів. На щастя, мурахи були напівсонні і не встигли зняти тривогу, як їх забили ударами ножів.

Мандрівники запалили сірку і, відійшовши на бік, стали на варті з рушницями в руках, щоб знищувати мурахів, які тікатимуть з приміщення. Через чверть години з кількох отворів найвищих поверхів, де сірки не клали, з'явилися мурахи, що тягли великі білі пакунки, очевидно ляльок. Вони бігали з ними по поверхні мурашника, спускаючись униз, але, не діставшись землі, падали, отруєні газом сірки, що горіла біля нижніх входів. Лише кільком пощастило злізти на землю, і вони заходилися розтягувати колоди, що загороджували один з найголовніших входів, очевидно гадаючи, що цим вони врятують своїх товаришів, які задихаються всередині. Але ці несподівані рятівники були знищені кількома пострілами. Більше ніхто не з'являвся — все населення мурашника, захоплене під час сну, загинуло.

Коли сірка догоріла і з усіх отворів потяг легкий сизий димок, доводячи, що весь мурашник наповнений сірчистим газом, Папочкін цілком слушно запитав:

— А як же ми самі проникнемо всередину цієї споруди? Адже вона і для нас отруєна надовго!

— Треба розгородити нижні отвори, щоб посилити доступ повітря, а потім чекати може кілька днів, доки сірчистий газ поступово вийде, — відповів Каштанов.

— Чекати так довго без діла — дуже нудно, — зазначив Макшеев. — А чи не можна влаштувати яку-небудь посилену вентиляцію, щоб вигнати газ?

— З допомогою чого? Вогню розкладати не можна, щоб не викликати пожежу, а інших пристроїв у нас немає.

— Коли б нам пощастило застрелити ігуанодона або великого птеродактиля, — сказав інженер, — я б змайстрував з його свіжої шкіри великий міх.

— Це ідея! Але з чого ми зробимо труби для вдунання повітря в глибину мурашника?

— А хвощі хіба! непридатні? — запропонував Громеко. — Адже їх стовбури порожнисті і треба тільки пробити перегородки між окремими колінами, щоб зробити з них прекрасні довгі труби. А їх уже можна з'єднати одну з одною.

— Злидні на вигадки хитрі! — погодився Папочкін. — І я переконуюсь дедалі більше, що ми, як і Робінзон, виплутаємося з усякої біди, яку ще приготує нам доля.

— І навіть краще від Робінзона, — зазначив Каштанов, — бо він був один, а нас четверо, і всі ми спеціалісти різних галузей. Нам було б соромно, коли б ми на загальній нараді не могли придумати виходу з будь-якого скрутного становища.

— Отже, до роботи! — вигукнув Макшеев. — Двоє із нас з Генералом підуть на полювання, а решта візьметься виготовляти труби. Матеріал під руками — майже весь мурашник складений із сухих стовбурів хвоців.

Папочкін і Громеко повернулися до місця стоянки, відв'язали Генерала, піднесли ближче до мурашника майно, що залишилося, і потім попрямували понад узліссям на схід.

Макшеев і Каштанов пішли до мурашника, але, не дійшовши до нього кроків на двадцять, відчували гострий запах сірчистого газу. Вони почали кашляти і переконалися, що підійти ближче неможливо.

— Доведеться почекати ще!

— А поки що давайте наносимо замазки для труб, — запропонував інженер. — У руслі струмка, після того як став бурхливий потік, спричинений виверженням вулкана, залишилося дуже багато липкої білуватої грязі. Треба наносити її сюди, поки вона не засохла.

Взявши заплічні мішки, що звільнилися від сірки, обидва пішли до русла і за кілька разів наносили цілу купу грязі, що являла собою чудову замазку. Купу накрили мішками і зайвим одягом, щоб її не висушило палюче проміння Плутона.

Далі почали розколювати стовбури хвоців з допомогою ножів, клинків та великого каменя, що правив за молоток, і знищувати перегородки між колінами, після чого половини стовбура знову стуляли, склеювали замазкою і зроблену так трубу обв'язували в кількох місцях гнучким пруттям.

Так протягом кількох годин виготовили дюжину труб завдовжки близько шести метрів кожна. Тому що стовбури до верхка були помітно тонші, то труби неважко було з'єднати одну з одною, вставляючи тонший, добре змазаний замазкою, край однієї труби в ширший отвір другої.

Під кінець цієї роботи прибули й мисливці, які добули шкуру ігуанодона.

З тонших стовбурів хвоців Макшеев зробив остов для міху. Коли міх був готовий, його встановили біля одного з великих входів до мурашника. Потім почали прокладати виготовлені труби, поступово посуваючи їх вузьким краєм уперед у глибину галереї і доточуючи з широкого краю. Згодом усі дванадцять труб зникли в темряві галереї, звідки багато ще виходило газу, через що доводилося припиняти роботу і відбігати набік, щоб віддихатися на свіжому повітрі. Широкий кінець останньої труби вставили в міх, туго обв'язали — і імпровізований вентилятор був готовий.

Після вечері негайно взялися провітрювати мурашник, змінюючись коло міха. Поки один працював, троє могли спати.

Провітрювання швидко почало позначатися — вихід газу з усіх отворів посилювався. Несподівану допомогу подала також гроза з сильним вітром, але майже без дощу. Пориви вітру проникли в отвори мурашника, видуваючи газ з верхніх поверхів.

Вранці заходилися оглядати мурашник, озброївшись невеликими факелами, що їх Громеко виготовив із сухого стовбура дуже смолистого хвойного дерева. Галерея, по якій були прокладені труби вентилятора, йшла в глиб мурашника, положисто спадаючи вниз. Вона мала більш як два метри завширшки, але тільки півтора метра заввишки, через що доводилося йти зігнувшись. Уже недалеко від входу почали попадатися трупи мурахів, застуканих газом під

час втечі. Чим далі, тим їх ставало більше, і за нижнім краєм труб вентилятора доводилося вже прочищати собі дорогу, відкидаючи трупи набік.

Галерея закінчувалася в центральній великій камері, в якій, ніби радіуси, сходилися й інші три головні ходи. Ця камера була вже вкопана на глибину чотирьох метрів у ґрунт рівнини, але склепіння її складалося з стовбурів хвощів, розміщених дуже майстерно по радіусах, як кладуться крокви плоско-конічної покрівлі цирку. В проміжках між виходами чотирьох головних галерей в стінах камери починалися інші чотири ходи, що йшли теж радіусами, але з похилом від центра до кола. Вони були цілком викопані в дуже щільному морському піску з прошарками гальки. В камері трупи мурахів, ляльок і личинок, яких перші рятували, лежали цілими купами, а тому доводилося перелазити через них.

Мандрівники пішли навмання в один з нижніх ходів, який увесь був засланий трупами. Цей хід був такий же низький, як і верхні, і щоб не лізти майже рачки, мандрівники були змушені складати трупи один на один попід стінами, очищаючи собі прохід посередині. Хід, заглиблюючись у землю, привів на віддалі сімдесяти кроків від центральної камери до поперечної галереї, що мала вже майже два метри заввишки, а тому в ній можна було випростатися. Ця галерея йшла по обводу круга під усією площею мурашника і була найважливішою його частиною, бо праворуч і ліворуч від неї містилися окремі камери різної величини і різного призначення: в одних лежали рядами білі ляльки, схожі на дитячі трупи, загорнені з головою в саван, в інших, окремо й купами, валялися мертві личинки — товсті білі черви, наче обрубки колод; в дальших були розкладені яйця мурахів, що нагадували жовтуваті хлібини. Всі камери, зайняті цими майбутніми поколіннями мурахів, містилися з одного боку кільцевої галереї, саме з внутрішнього, тоді як з зовнішнього боку були камери з складами харчів — купами солодкої тростини, молодих стебел кущів і трав, різних комах — бабок, жуків, черв'яків, гусені, цілої й розірваної на шматки. Сморід від них ішов такий, що його не перебивав навіть запах сірчистого газу, більш помітний у цьому поверсі мурашника.

Оглянувши ряд камер по обидва боки кільцевої галереї, мандрівники, нарешті, на превелику свою радість, наткнулися на пограбоване в них майно: всі речі були складені в одній із зовнішніх камер одна біля одної і більш-менш у порядку. Тут був і намет, і ящики а, інструментом та припасами, і сумки з одягом та білизною, сокира, рушниця, посуд — навіть зразки залізної руди і золота, принесені з першої екскурсії до берегових ущелин і не покладені ще в мішки з колекціями.

Речі перенесли за два заходи: спершу в центральну камеру, а потім винесли їх з мурашника на свіже повітря, яке здалося мандрівникам надзвичайно приємним після цілої години перебування під землею в атмосфері, насиченій смородом гниючих комах та залишків сірчистого газу.

Відпочивши і переглянувши свої речі, серед яких запас тютюну особливо порадував курців, які не мали його цілий тиждень, мандрівники захотіли оглянути ще верхні надземні яруси мурашника, щоб мати повне уявлення про його будову.

Виявилось, що основне призначення надземної системи — захист підземних частин від негоди та ворогів. Ходи в цій надбудові, що теж ішли радіусами, були вузькі й

Мандрівники, нарешті, наткнулися на пограбоване в них майно.

низькі, і в кожному ярусі сходилися в невеликій центральній камері. Яруси були з'єднані короткими й крутими ходами.

ПЛАВАННЯ НА ЗАХІД

Після мандрювання по Чорній пустині та безводних місцевостях навколо мурашника, де останнім часом з труднощами добували брудну воду з ями, викопаної в руслі струмка, що висох після виверження вулкана, мандрівники з захопленням вітали морський берег і викупалися в чистій воді моря Ящерів. Потім вони відкопали човни і відновили своє плавання.

Каштанов, після знайомства під час екскурсії до вулкана з характером цієї країни, майже не тішив себе надією щодо можливості мандрувати далі на південь, йому здавалося найбільш імовірним, що на південь від моря Ящерів залягла на багато тисяч кілометрів неродюча й безводна пустиня, проникнути в глиб якої при наявних засобах експедиції не можна було й думати.

Але дослідити скільки можливо західний край або західну протяжність моря було цікаво й необхідно.

Пливли понад берегом, що являв собою величезні і неродючі піщані дюни, з якими мандрівники досить ознайомилися під час екскурсії до вулкана. Тим-то не зупинялися, поки не закінчилися піски, що тягнулися понад берегом на двадцять п'ять кілометрів. Море в цій частині було мілке, і в різних місцях крізь воду червоніли великі обмілини, які доводилося об'їжджати, віддаляючись від берега. Поблизу берега плезіозаври та іхтіозаври зовсім не зустрічалися, бо вони віддавали перевагу глибокій воді. Зате між обмілинами видно було безліч дрібної риби, що тут ховалася від хижаків, які нещадно винищували її в інших частинах моря. Подекуди морське дно було поспіль вкрите розкішними й різноманітними водоростями, які давали багату поживу як ботанікові, так і зоологові. Останнього цікавили морські їжаки, зірки, плечоногі, червононогі та пластинчатозяброві молюски, якими кишіли ці підводні зарості.

Нарешті піски відступили від берега, залишивши місце вузькій смузі лісу хвощів, папороті і пальм. Тут наші дослідники зробили привал на обід, а потім попливли далі. Кількість обмілин у морі дедалі більшала, і з'явилися навіть низинні острови, що поспіль заросли дрібним хвощем і тростиною. Піски відступали чимраз далі, і їх червонуваті гребені вже майже сховалися за береговим лісом, кількість островів усе зростала, і море перетворювалось на велику тиху ріку, поділену на рукави. Навіть вода стала майже прісною.

— Очевидно, з заходу в море впадає велика ріка, і ми вже потрапили в її дельту, — зазначив Каштанов.

— Так, тут уже немає прибою і тому немає піщаного узбережжя, на якому так зручно було ставити намет, — сказав Макшесв.

— І нам доведеться ночувати в хащі серед хмар комах, — пожалівся Папочкін.

Комах справді з'явилося багато. Над водою й зеленню островів ширяли різнобарвні бабки, що їх іноді переслідували невеликі летючі ящери. В хащах хвощів і тростини співали велетенські комарі, звуки яких можна було чути на віддалі кількох метрів. По стеблах лазили величезні жуки — чорні, червоні й бронзові, іноді падали в воду і борсалися в ній, намагаючись вчепитися за нависле листя.

Кілька годин плвли між низовинним південним берегом, що заріс поспіль непрохідним лісом, і лабіринтом островів, які теж не давали зручного місця для стоянки.

Залишалося розташуватися на відпочинок у човнах, причаливши до берега, і обмежитися сухою їжею, бо палива не було зовсім.

Всі посмутніли від перспективи безконечної війни з комарами.

Маленька пригода піднесла настрої мандрівників. Вони пливли дуже близько від заростів великого озера, виглядаючи, чи нема де-небудь сухого дерева серед безкрайної зелені хвощів і дрібної папороті.

— Ура! — вигукнув раптом Громеко, коли човни обійшли виступ і попереду розгорнулася нова смуга берега. — Дивіться, яка чудова колода, і невисоко над водою, ніби для нас приготовлена.

Справді, з зеленої стіни стирчала більш як на два метри товста колода зелено-бурого кольору, очевидно стовбур великого хвоща, повалений бурею. Гребці налягли на весла і спрямували човни до самого краю заростів.

Макшеев став на носі з багром, а Громеко з вірьовкою, щоб закинути на колоду і втягти її в човен. Він уміло кинув вірьовку, до кінця якої був причеплений тягар, і вона обвилася кількома кільцями навколо колоди. Але колода граціозно вигнулася і зникла в заростях, потягнувши за собою вірьовку, кінець якої ботанік від несподіванки випустив з рук. Хвощі й папороть тріщали й хиталися, наче серед них рухалося якесь велике тіло.

— От так колода! — вигукнув, сміючись, Макшеев, який устиг побачити маленьку голову, що нею закінчувалася довга шия. — Михайло Гнатович хотів спіймати ящера арканом. Навіщо ж ви пустили вірьовку? Треба було тягти здобич у човен!

— Так шию ящера¹ ви сприйняли за колоду? Ха-ха— ха! — сміялися Папочкін і Каштанов.

— Він зовсім не рухався, а тіло його було сховане в хащі, — виправдовувався засоромлений ботанік.

— Ха-ха-ха-ха! — зареготали інші.

— Ви даремно смієтесь! — розсердився Громеко. — Я мушу нагадати вам, що і ви робили такі ж помилки. Хтось із вас мамонтів вважав за базальтові горби, а ще хтось проїхався на гліптодоні, якого прийняв за скелю і почав обробляти зубилом.

Але це пригадування тільки ще більше розвеселило всіх, і кінець кінцем Громеко теж зареготав.

Про втому, комарів, відсутність палива — про все це забули, всі навперейми пригадували різні курйозні випадки мандрівки.

Коли сміх на деякий час затих, Макшеев, прислухаючись, сказав:

— Спереду повинно бути більш відкрите море, я чую шум прибою.

Гребці підняли весла і теж прислухалися; з заходу справді долинав слабкий шум.

— Якщо так, то наляжемо на весла! Там, де є прибії, знайдеться і зручне місце для ночівлі, і дрова для вогнища.

— Але спершу наповнимо наші бляшанки водою, що тепер зовсім прісна, а не то доведеться знову шукати якого-небудь струмка, — зазначив Громеко.

Послухавшись цієї мудрої поради, наповнили водою весь порожній посуд. Потім дружно взялися за весла, і через півгодини випливали з лабіринту островів на відкриту воду. Береги віддалялись в обидві сторони, і море простягнулося на захід за горизонт. Одночасно на південному березі знову з'явився широкий голий пляж, на якому й поставили намет.

Це друге море, сполучене з першим довгою й вузькою протокою з островами та обмілинами, було таке ж, як і перше.

¹ Диплодок - плазун з ряду динозаврів - вимерлих ящерів, досягав 24 м завдовжки і 5 м заввишки, мав дуже довгу шию, довгий хвіст і невелику голову.

На північному березі видно було тільки зелену смугу лісу, тоді як на південному за лісом йшли темні кручі столової височини. Над дзеркалом вод ширяли бабки, з пронизливим свистом і кваканням кружляли летючі ящери, а часом то тут, то там підводили шиї і голови плезіозаври.

— Чи часом не помилилися ми в лабіринті островів і чи не виїхали назад в море Ящерів? — сказав Папochкін, коли зайшла мова про незвичайну схожість обох морів.

— Схожість, звичайно, велика. Але ви забули про піщані горби південного берега. Коли б ми помилились і поїхали на схід — адже орієнтуватися за цим Плутоном, що вічно стирчить у зеніті, не можна, — ми повинні були б довго їхати на виду цих дюн, — сказав Каштанов.

— Але не видно річки, що текла б з півдня, якою ми могли б дістатися ще в цю сторону, — журився Громеко.

— Майте терпіння, малодушний! Ми щойно в'їхали в це море, а ви вже нарікаєте.

Але терпіння справді зазнало випробувань. Минуло кілька годин, а характер південного берега не змінювався: все той же ліс безперервно, все ті ж кручі плоских висот за ним. Ставало нудно. Плезіозаври, летючі ящери, бабки стали таким звичайним явищем, що на них звертали не більше уваги, ніж на яких-небудь лебедів, ворон, жуків під час плавання на річці земної поверхні. Тільки коли-не-коли іхтіозаври порушували одноманітність і примушували гребців братися за рушницю, коли поблизу човна несподівано з'являлася широка буро-зелена спина або огидна голова цього страшного хижака.

НАДСТРАХОВИЩА

Так минула половина дня, і гребці почали поглядати вже на берег, шукаючи місце з паливом для привалу на обід. Вранці вони знову наловили багато риби і тепер збиралися смажити її.

— Он спереду на березі якісь купи колод, — вигукнув, нарешті, Макшеев.

Спрямували човни так, щоб поступово наблизитися до берега, і налягли на весла, сподіваючись на смачний сніданок. Але коли колоди були ще за сотню метрів, Каштанов, придивившись пильніше, сказав:

— Це зовсім не купи колод, а якісь тварини величезних розмірів, мертві або сплячі.

— Обережніше, тримайте далі від берега! — крикнув Макшеев, помітивши, що купи ворушились.

Човни зупинилися кроків за двісті, і гребці з здивованням і з жахом дивилися на берег, на якому лежали одне біля одного, простяглись на піску, чотири якихось страховища. Тулуби їх здіймалися над пляжем, наче довгі горбки метрів по чотири заввишки. Вздовж спини йшов вузький і плоский гребінь, але без щитів і шипів, як у стегозавра, а зовсім гладенький і, мабуть, голий. Боки тварин були піщано-жовтого кольору з довгими і вузькими темними поздовжніми смугами, а тому здалека справляли враження купи колод, накладених одна на одну.

Навіть з такої близької віддалі важко було повірити, що це не чотири штабелі колод, а страхітливі тварини, завдовжки не менш як п'ятнадцять-вісімнадцять метрів. Але ці штабелі здимались з боків при диханні, іноді здригалися, а хвости ворушились у воді, здіймаючи брижу на її дзеркальній поверхні.

— Як би примусити їх встати? — промовив Папочкін. — Треба ж розглянути їх як слід і сфотографувати.

— Кілька розривних куль неважко послати в ці туші, — зазначив Макшеев, — але чи не закінчиться це дуже погано для нас? Якщо страховища роз'яряться і кинуться сюди, вони нас проковтнуть в одну мить.

— А хижакі це чи травоїдні? — подікавився Громеко. — Що це велетенські ящери, в цьому сумніву немає.

— Я гадаю, що це не хижакі, — сказав Каштанов. — Таких величезних розмірів хижакі ніколи не досягали. Для них треба було б надто багато тваринної їжі, а природа з цього погляду додержує певної економії. Пригадайте, що всі найбільші тварини теперішнього часу, як слони, носороги, бегемоти, кити, — не хижакі.

— Ну, в такому разі можна пополювати на них! Гляньте, скільки м'яса: можна нагодувати цілий батальйон!

— промовив ботанік, хапаючись за рушницю.

— Заждіть трохи, — попередив його Каштанов. — Хай вони навіть не хижакі, але розлютувати їх навряд чи буде розсудливо: вони можуть кинутися на нас і потопити наші човни, як шкаралупиння.

— А якщо вистрелити в повітря або послати в них заряд дробу, щоб вони сполошилися? — не вгавав Громеко. — Дріб тільки полоскоче цих велетнів.

— Ну, добре, тільки підпливемо спершу так, щоб бути проти них, але хоча б за сто метрів від берега. Якщо ці тварини сухопутні, то вони так далеко у воду не полізуть.

Коли човни опинилися проти страховищ, які й далі лежали собі спокійно, Громеко послав у них подвійний заряд дробу. Дріб або звук близького пострілу, що відбився луною від стіни лісу, примусив тварин схопитися на ноги.

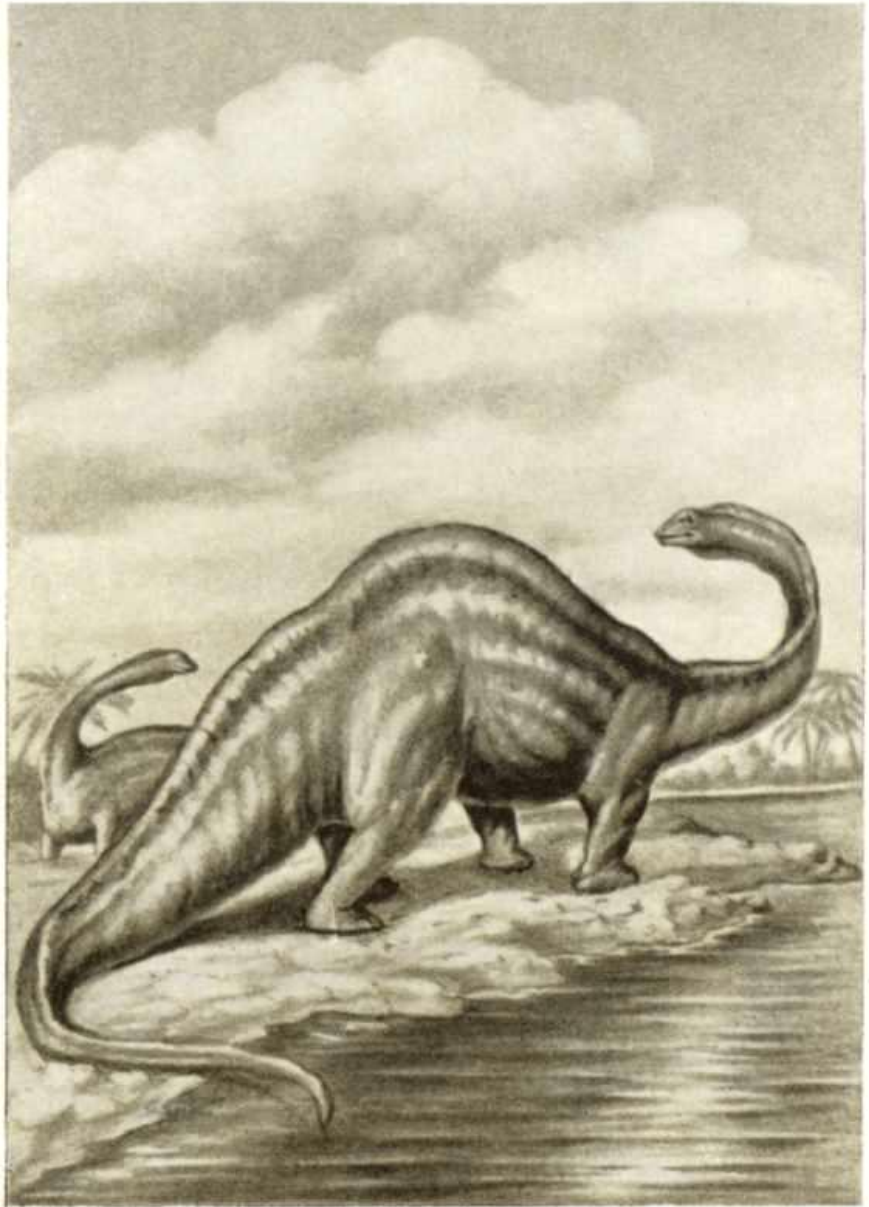
Страховища якимось дивно замотали своїми довгими шиями, що закінчувалися голівкою, напрочуд маленькою порівняно з величезним тілом, хоч і досягали вони сімдесяти п'яти сантиметрів у довжину, а потім важкою риссю, незграбно перевалюючись, побігли понад берегом. Ноги в них були короткі й слабкі порівняно з масивним тілом.

— Я думаю, що це бронтозаври — найбільш трав'яїдні ящери верхньоюрського часу, що швидко зникли на землі через свою незграбну організацію і відсутність захисних органів, — сказав Каштанов.

— Хто ж міг нападати на цих велетнів? Адже вони мають не менш як п'ятнадцять-вісімнадцять метрів завдовжки, більш ніж чотири метри заввишки, — подікавився Макшеев.

— І незважаючи на ці розміри, хижаків, наприклад цератозаврові, зовсім пусте перегризти шию такому страховищу, не кажучи вже про винищення його яєць і малят.

— Вони і в Плутонії, мабуть, нечисленні! — зауважив Папочкін.

— Я думаю, що це бронтозаври, — сказав Каштанов.

— Ми вже бачили багато ігуанодонів, птеродактилів, іхтіо— і плезіозаврів, а цих зустрічаємо вперше. А тому що страховища виявили себе полохливими, то я пропоную підпливти ближче до берега, щоб фотографія вийшла трохи більша.

Ящери побігли на захід, тобто в ту ж сторону, куди пливли наші мандрівники, і, відбігши з півкілометра, зупинилися. Тому через короткий час човни, наблизившись до берега, опинилися знову проти них. Папочкін зробив два знімки і, приготувавшись до третього, попросив ботаніка вистрелити, щоб сфотографувати тварин під час незграбного їх бігу.

Цього разу заряд дробу, випущений у ящерів з близької віддалі, дав інший результат. Замість того, щоб тікати далі понад берегом, страховища, штовхаючи одне одного, кинулись у воду, здіймаючи величезні хвилі і цілі фонтани бризок, які долітали до необережних мореплавців. Громеко, який стояв у човні і був облитий водою від голови до ніг, втратив рівновагу і шубовснув у море з рушницею в руках; Папочкін ледве встиг сховати апарат під свою куртку, самовіддано підставляючи голову під холодний душ. Каштанов і Макшеев, які сиділи на кормі і, на щастя, не випустили весел з рук, докладали всіх зусиль, щоб утримати човни проти хвиль, які набігали одна за одною, і не дати їм залити й потопити себе.

Якби ці велетні пішли прямо на човни, загибель мандрівників була б неминуча. Страховища своїми велетенськими тілами зім'яли б і потопили б мандрівників з усім майном, бо там, де вони зупинилися, було більш як два метри завглибшки. Але ящери побігли навскіс, ніби не помічаючи переслідувачів, і зупинились, коли вода вкрила їх тулуби і значну частину ший. Над поверхнею схвильованого моря видно було тільки чотири потворні голови, що поверталися в різні боки і ніби намагалися роздивитися дивних ворогів чи усвідомити собі причину переполоху.

В цей час Громеко виринув і підплив до човнів, віднесених хвилями трохи в бік від місця аварії. Падаючи, він не випустив своєї рушниці і тепер тримав її над головою, ухопившись за борт човна, поки товариші не прийшли йому на допомогу і не витягли з води.

Він промок, звичайно, до рубця. Намокло все, що було в його численних кишенях, — записна книжка, годинник, медичний набір, кисет з тютюном, а крім того, згубив люльку і лаяв винуватців пригоди.

— Треба пристати до берега, — сказав він нарешті, виливши весь запас обурення. — Хоч Плутон гріє добре, але коли не витерти зараз же інструмент і не висушити записної книжки біля вогнища, вони поржавіють, а всі мої записи загинуть.

— А бронтозаври? — злякався Папочкін. — Ми розташуємося на березі, а вони вилізуть з води і захочуть познайомитися з нами ближче.

— Ну, що ж, ви тоді сфотографуєте їх з близької віддалі.

— Широ дякую! Якщо вони захочуть побавитися на місці нашого привалу, то нам доведеться тікати в ліс і лізти на дерева...

— Я гадаю, — зазначив Каштанов, — що ці тварини дуже полохливі і не відзначаються розумом. Вони для нас не небезпечні, якщо ми не будемо такі необережні, як були щойно. Причало, займемося нашим сніданком і спостерігатимемо за ними.

Зійшли на берег, зібрали палива на узліссі і почали готувати сніданок, недовіриливо поглядаючи в бік бронтозаврів. Останні все ще стояли у воді на тому ж місці, не наважуючись вилізти на сушу.

— Ці тварини, очевидно, не вміють плавати, — сказав Папочкін. — Вони тікають у воду від своїх сухопутних ворогів і, поки ми не поїдемо, не вилізуть на берег.

Поки смажилась риба, Громеко розіслав на піску свій одяг і білизну, щоб проміння Плутона висушило їх, а сам у костюмі Адама заходився чистити інструменти і просушувати записну книжку. Поснідавши, полежали на піску, спостерігаючи за ящерами, які не рухалися з місця, а потім усі попливли понад берегом у тому ж напрямі. Через кілька кілометрів південний берег почав помітно відхилятися на південь, але довгий вкритий лісом мис, що лежав попереду, заступав вид у цю сторону. Коли його обійшли, то виявилось, що сподіванки на те, що море піде далеко на південь і дасть можливість плисти човнами далі, в глиб Плутонії, не оправдалися. Море утворило тільки велику затоку і за кілька кілометрів видно було її берег.

Тому що в затоку з півдня могла впадати чимала річка, то вирішили плисти в цьому напрямі. За годину досягли південного берега і пересвідчилися, що тут справді є річка, але невеликих розмірів. Проте в одному човні можна було спробувати зробити екскурсію в глиб країни, яку в цьому місці від морського берега заступала стіна лісу. Тим-то місце для стоянки вибрали біля гирла річки. Вирішили, що екскурсію зроблять тільки двоє, а двоє залишаться біля намету. Сумний досвід на березі моря Ящерів показав, як небезпечно залишати майно під охороною самого Генерала. Мурахи могли бути і в цій місцевості південного берега, досить віддаленій від знищеного мурашника.

БРАНДЕР КАШТАНОВА

Захопивши з собою харчі, запасний одяг та набой на той випадок, якщо екскурсія триватиме кілька днів, Каштанов і Папочкін поїхали одним човном по річці вгору. Тому що глибина була невелика, а течія досить бистра, мандрівники замінили весла жердинами і впиралися ними в дно. Вузьке русло з обох боків обступали високі стіни лісу, часто хвощі, папороть і пальми, схилившись над водою, майже сходились верхів'яттям, і річка текла під високим зеленим, перекриттям, крізь яке ледве пробивалося проміння світла.

Тут було темно й холоднувато. Човен тихо плив по воді і тільки чути було дзюрчання під його носом та скрип жердин, що ними впиралися в галькове дно.

У більш відкритих місцях зеленого коридора ширяли й бриніли бабки, глухо дзижчали великі жуки, а при слабких поривах вітру ледве шепотіло й шуміло велике листя пальм та віти папороті і м'яко шелестіли хвощі.

Через кілька кілометрів зелені стіни відразу розступилися і перед мандрівниками розгорнулася велика галявина, яку річка перетинала впоперек. Грунт її був вкритий дуже бідною й дрібною рослинністю — щітками жорсткої трави кількох видів.

— Чи не починається часом ця річка поблизу тієї ж групи вулканів, яку ми обстежили? — зазначив Папочкін.

— Можливо, і в такому разі нам не буде чого робити, — згодився з зоологом Каштанов. — Хоч велика кількість води в річці дає підстави сподіватися, що її верхів'я знаходиться значно далі, серед Чорної пустині.

Пропливши ще кілометрів з три впоперек галявини, дослідники побачили, що спереду, де річка вужчала, з одного берега на другий була перекинута досить товста колода.

Вона звисала так низько над водою, що човен не міг пройти під нею.

— Можна подумати, що це міст, який хтось зробив для себе через річку! — засміявся зоолог. — В усякому разі треба причалити до берега і зруйнувати цю перепону.

— Дивно, таки справді скидається на міст! — вигукнув Каштанов, коли вони підійшли до перепони і побачили, що вона складалася не з однієї колоди, а з трьох, акуратно покладених поруч.

— Правда, річка навряд чи могла так укласти ці стовбури! — погодився Папочкін. — Та коли це міст, то хто ж його збудував. Невже в цій юрській країні є люди? Це було б надзвичайно цікаво!

— В юрський час не було вищих ссавців, як ви знаєте. Навіть птахи були представлені тільки формами, перехідними до ящерів.

— Але ж не ящери влаштували міст!

— Ви забули про мурахів. Істоти, настільки розумні, що будують складні житла за певним планом, цілком можуть збудувати й міст, бо плавати не вміють і води бояться.

— Ваша правда! Он і житла цих клятих комах! — вигукнув Папочкін, показуючи на захід.

З цього боку справді було видно величезний мурашник, цілком такого ж типу, як і знищений мандрівниками.

За кілька хвилин мандрівники скинули в річку сухі і легкі стовбури хвощів і пішли до човна, щоб пливати далі. Але, на своє здивування, вони побачили, що в човен уже заліз непроханий пасажир — мурах, який обмацував їх речі, тоді як другий стояв на березі.

— Ого, ці чорти вже тут як тут, а наші рушниці в човні!

— Беріть ніж, спершу атакуємо того, що на березі. Я спереду, а ви забігайте ззаду.

Обидва побігли до комахи, яка, побачивши ворогів, стала в оборонну позу, притиснувшись до кущика. Каштанов відвернув її увагу, наступаючи з ножем, а в цей час Папочкін, нагнувшись через кущ, розрубав мураха надвоє.

Але він не помітив, як той мураха, що був у човні, швидко вистрибнув на берег і вп'явся своїми щелепами ззаду в його литку. Зоолог скрикнув від болю й несподіванки.

Каштанов, прибігши на допомогу, розрубав і цього мураха, але ледве звільнив від нього товариша; довелося розрізувати на кілька частин голову комахи, що вп'ялася щелепами в ногу.

Рана, заподіяна комахою через товсту шерстяну панчошу, була невелика, але отрута укусу швидко діяла, і нога почала горіти й дерев'яніти.

— Присядьте поки що на землю, я зараз дістану нашатирний спирт і бинти з похідної аптечки, — сказав Каштанов.

— Ні, ні, допоможіть мені зійти в човен, огляньтесь!

Галявиною до них швидко наближалось десятків зо два мурахів; ще кілька хвилин — і довелося б розпочати нерівний бій. Не гаючи часу, Каштанов взяв під руки зоолога, який ледве волік ногу, спустив його з укусу в човен, потім стрибнув сам, і з-під самого носа ворогів, що вже підбігли до берега, відіпхнув човен.

Продовжувати екскурсію годі було й думати: один гребець лежав безсилий на дні човна і стогнав від болю, а стривожені мурахи могли переслідувати човен, що дуже повільно плыв проти течії, і не давати йому пристати до берега. Тому Каштанов, не довго думаючи, повернув човен за водою і взявся за весла. Він намагався триматися середини річки, щоб уникнути нападу комах. Папочкін ледве роззв поранену ногу, дістав нашатирний спирт і бинт; нога вже розпухла, почервоніла, і кожен рух викликав сильний біль.

Через півгодини човен наблизився до краю лісу, що облямовував галявину з півночі і відмежовував її від моря. Ворогів уже не було видно, і Каштанов вирішив зупинитися, щоб зручніше влаштувати пораненого. Він розіслав плащі на дні човна і поклав на них Папочкіна. Потім вийняв запасну сорочку і, змочивши її водою, поклав як охолодний компрес на поранене місце. Це полегшило біль, і зоолог задрімав. Відпочивши трохи, Каштанов поплив далі.

Перед початком зеленого коридора річка робила невелике коліно. Коли човен обійшов його, Каштанов спереду побачив картину, яка примусила його здригнутися. Швидким рухом весла він пригнав човен до берега і, вчепившись за кущі, зупинив його і сховав від поглядів ворогів.

Вороги були близько. Кілька десятків їх метушилося на лівому березі біля самого початку коридора; вони перегризали стовбури хвощів, що росли над водою, і кидали їх у річку, споруджуючи перепону, через яку човен не міг пройти. Було очевидно, що вони хотіли перегородити своїм двоногим ворогам шлях відступу до моря. Становище ставало скрутним: один Каштанов і поранений зоолог не могли пробитися через перепону, яку оберігали численні комахи. «Один укус під час нерівної боротьби з ними, — подумав Каштанов, — і він стане безпорадним, як і Папочкін».

«Повернути назад і проштовхуватися проти води? Але й там мурахи раніше чи пізніше можуть напасти; і все одно річка залишається єдиним шляхом, щоб утекти з їх володінь. Треба пробитися за всяку ціну. Можливо, їх злякають постріли. А якщо ні? Всіх не переб'єш, вони поховаються в лісі, а коли я заходжуся руйнувати перепону, вони нападуть цілою навалою», — думав Каштанов.

У цьому безпорадному становищі у Каштанова раптом виникла думка, яка здавалося, обіцяла цілковитий успіх, якщо її швидко перетворити в діло. Мурахи, зайняті роботою, ще не помітили човна, що притиснувся до берега серед кущів. Тим-то Каштанов, уникаючи різких рухів, почав потихеньку відтягати човен назад, проти течії, чіпляючись за кущі, щоб вийти за поворот русла, де берег зовсім закривав його від комах. Тут починалось узлісся, де багато було сухих стовбурів хвощів і взагалі сушняку. Причालивши до берега і прив'язавши човен з сплячим у ньому зоологом, Каштанов стягнув у річку кілька товстих стовбурів, нашвидку скріпив їх гнучким пруттям хвощів і потім на цей пліт наклав величезну купу стовбурів, стеблин і хмизу, перекладаючи сухий матеріал зеленими гілками хвощів та стеблами тростини.

Коли купа була готова, Каштанов повернувся в човен і тихенько поплив за водою, а пліт, прив'язаний до довгої жердини, штовхав поперед себе, ховаючись за ним від поглядів ворога. За поворотом річка текла зовсім прямо до того місця, де мурахи споруджували перепону, яка була ще метрів за сто. Підтягнувши пліт до човна, Каштанов підпалив купу і поплив далі, як і раніше штовхаючи пліт поперед себе. Вогонь поступово розгорявся, охоплюючи горючий матеріал, а з зелені, прокладеної шарами, пішов густий чорний дим.

Коли човен і пліт були на сотню кроків від перепони, Каштанов пустив пліт за водою, а сам взявся за жердину, щоб затримати човен посеред річки. Велетенське вогнище попливло до перепони і зупинилося перед нею, оповиваючи клубами їдкою диму і язиками полум'я комах, що працювали там. Частина мурахів, обсмалених або оглушених, попадала у воду, а решта втекла на берег і збилася купою, вражена небаченим видовищем. Тоді Каштанов зарядив двостволку дрібною картечю і почав частувати мурахів, підпливаючи чимраз ближче до них, цілим рядом пострілів. Тріск страшного, небаченого вогню, язики полум'я, клуби диму, безперервні постріли, які вражали комах, справили на них таке враження, що вцілілі й легко поранені кинулися тікати. Від палаючого плоту зайнялася й перепона, що наполовину складалася з сухих стовбурів, і поки гриміли постріли, вогонь охопив усю її середню частину.

Переконавшись, що ворог утік, Каштанов причалив до берега біля самого пожарища, докінчив ножем поранених мурахів, а після того взявся знищувати перепону, кидаючи палаючі сухі і димлячі зелені стовбури у воду. За чверть години перепона зникла, і вогнище, догоряючи на плоту, попливло далі річкою, а слідом за ним, не намагаючись його випередити, плів човен з людиною, яка перехитрила своїх численних і розумних ворогів.

За водою в цьому зеленому коридорі човен плів швидше, і незабаром попереду в просвіті вже з'явилася блакить морської гладіні.

Наближаючись до гирла річки, Каштанов почув постріли, гавкіт Генерала і крики товаришів. Він наліг на весла, через кілька хвилин пристав до берега і з рушницею в руках кинувся до місця стоянки.

БІЙ З МУРАХАМИ

Вирядивши товаришів в екскурсію, Макшеев і Громеко заходилися вудити рибу біля гирла річки. Улов був такий добрий, що через годину одному з них довелося вже почати чистити рибу і розвішувати її на протягнених вірвовках для в'яління про запас.

Поки Макшеев ще рибалив, ботанік облазив узлісся, збираючи рослини, і при цьому виявив сагову пальму, якою й вирішив скористатися. Вдвох її зрубали, розкололи вздовж і, вийнявши їстівну серцевину, розіклали її сушитися на ковдрах.

Закінчивши цю роботу, поставили на вогонь казанок з юшкою і сіли біля нього, обмірковуючи, до чого взятися після обіду.

— Відлучатися далеко ми не можемо, — зауважив Громеко, — тим більше, що доручити Генералові стерегти рибу не можна.

— Звичайно, — погодився Макшеев, — хоч це й вірний пес, але навряд чи встоїть проти спокуси попоїсти досхочу в'яленої риби і пригадати свою батьківщину.

— Ну, що ж, наловимо ще риби і зробимо достатній запас її для себе і для собаки. Хто знає, чи скоро трапиться знову таке рибне місце. А це ящерне м'ясо, признатися, мені не до смаку, весь час їм його з огидою. Під час їжі я завжди намагаюсь думати, що це осетрина або білужина, а не родич жаби чи ящірки.

В цей час юшка почала закипати, і Громеко пішов до ковдр, щоб взяти саго для заварки.

— Ой, дивіться швидше на захід! — закричав він Макшееву, який залишився за наметом біля вогнища.

Макшеев вибіг на пляж.

З заходу понад берегом моря рухалися страховища, в яких по смугастих боках неважко було впізнати бронтозаврів.

Вони йшли повільно, обриваючи молоде листя з вершечків пальм та папороті, часом зупиняючись біля дерева, що здавалося особливо смачним.

— Ну, що нам робити, як ви гадаєте? — запитав Громеко. — Ми знаємо, що ці страховища полохливі і на нас не нападуть перші, але вони перетопчуть і подавлять нам і рибу, і намет, якщо ми пустимо їх сюди.

— Доведеться стріляти, — сказав Макшеев, — спершу дробом, а коли це не допоможе, розривною кулею.

Обидва підняли рушниці, націлилися в групу страховищ, і чотири постріли глухо пролунали понад морським берегом.

Несподіваний шум і дріб, що посипався на тварин, неймовірно налякав їх. Але замість того, щоб повернути назад, незграбні велетні кинулись у воду і побігли повз стоянку понад берегом, на невеликій віддалі від нього, здіймаючи хвилі і фонтани бризок.

Безталанні мисливці миттю стали мокрі від голови до ніг, стримуючи човен, щоб його не знесло в море. Одна з хвиль набігла на берег і підмила встромлену в пісок жердину, до якої була прив'язана вірвовка з пров'ялюваною рибою, друга хлюпнула на ковдру, де сохло саго. Риба з вірвовкою упала на пісок, а саго намокло.

— Тьху, окаянні! — вилаявся Макшеев, обтрушуючись після душу. — Все-таки накапостили!

Пролунали перші постріли.

— Ну, от вам і робота!
— розважив його Громеко.
— Ми не знали, до чого
взятися після обіду, а вони
про це подбали. Тепер треба
всю рибу знову почистити, а
саго помити в річці і сушити.

— І спершу самим
обсохнути! А юшка наша,
мабуть, уся википіла.

Бронтозаври,
описавши півколо у воді,
знову вилізли на берег, на
схід від гирла річки, і побігли
далі пляжем.

— І їм, мабуть,
припало на горіхи, бач як

кивають п'ятами. Дробом по мордах їх здорово сипонуло! — зловтішався Макшеев, роздягаючись біля намету, поки Громеко знімав казанок з юшкою.

Порозвішувавши одяг для просушування і поставивши жердину з вірьовкою на попереднє місце, мандрівники в костюмах Адама розпочали свій обід. Генерал, наївшись зранку риб'ячих голів і нутрощів досхочу, розтягся на піску і задрімав. Ні він, ні зайняті їжею люди не помітили, як з лісу, недалеко від стоянки, вийшли один за одним шість мурахів, зупинилися, огляділися і так само тихо зникли в хащі.

Пообідавши, Макшеев і Громеко прилягли в наметі й запалили люльки, перш ніж взятися чистити рибу від налиплою піску.

Раптом Генерал загарчав, схопився і люто загавкав. Вибігши з намету, Громеко і Макшеев побачили, що їх стоянку оточили мурахи. Одна колона відрізала їх від гирла річки, друга насувалася з іншого боку до вірьовки з рибою і до ковдри з саго.

— А рушниці ж у нас не заряджені! — заволав Громеко, кидаючись до патронташа.

— Беріть картечі! — кричав Макшеев, поквально заряджаючи двостволку. — Паліть у правих, а я в лівих.

Права колона вже накинулась на рибу і стягала її з вірьовки, а ліва була за двадцять кроків від намету, коли пролунали перші постріли. Грім, дим і падіння підстрелених збентежили комах, і передні зупинилися вагаючись, але задні, приваблювані запахом риби, натискували, і військо знову рушило вперед. Стоячи біля входу в намет, куди, гавкаючи, забився наїжений Генерал, мисливці заряджали рушниці, щоб ще раз випалити з них, а тоді, озброївшись ножами і прикладами, розпочати рукопашну з ворогами, що насувалися з усіх боків. Але боротьба здавалась безнадійною, бо сили були нерівні.

Несподівано з-за кущів гирла річки один по одному почулися два постріли в задні ряди мурахів, а потім звідти вибіг Каштанов, тримаючи в руках палаючий жмут хмизу. Розмахуючи ним праворуч і ліворуч, він кинувся прямо на зграю комах, які метнулися в різні сторони.

Макшеев і Громеко й собі кинулися до вогнища і почали кидати головешки в мурахів. Цей засіб допоміг — перша колона ганебно кинулася врозтіч до хащі, залишивши забитих, поранених і обсмалених на полі бою.

Покінчивши з ворогами цієї колони, всі троє, з Генералом, що набрався відваги, атакували з вогнем і ножами в руках комах, які знищували рибу. Частина поплатилася за свою ненажерливість життям, деякі встигли втекти, несучи в щелепах рибу або шматки намоклого й злиплого саго. Два мурахи потягли за собою всю ковдру, але їх наздогнали і забили. Генерал докінчував поранених, перегризаючи їм шії.

Коли останні втікачі зникли в лісі, мандрівники могли перепочити і підрахувати свої трофеї та втрати. Мертвих, і тяжко поранених мурахів було сорок п'ять.

Замість п'ятдесяти рибин на вірьовці залишилося тільки п'ятнадцять, та кілька штук підібрали біля узлісся, що їх, очевидно, загубили вороги під час втечі. Більше половини саго було з'їдено або втоптане в пісок. Громеко дістав легкий укусу у руку, а Каштанов у ногу, але товстий чобіт не піддався і захистив його від мурашиної отрути.

— Як ви вчасно з'явилися! — сказав Макшеев, коли, оглянувши поле бою, всі сіли біля намету. — Без вашої підтримки і вигадки з вогнем ми не подолали б цієї навали, і вони закусили б нас на смерть.

— А де ви залишили Папочкіна? — раптом згадав Громеко.

— Ой, я й забув у розпалі бою, що Семен Семенович лежить у мене ще в човні!

— Лежить? Чому лежить? Що з ним трапилось? Він живий? — посипалися запитання товаришів, які зрозуміли тепер причину, чому несподівано швидко повернувся Каштанов.

— Живий, живий! У нас теж була сутичка з мурахами, і Семен Семенович дістав такий укусу у ногу, що став інвалідом. Допоможіть перенести його в намет.

— Одну хвилинку! Дайте нам одягнутися, — сказав Громеко, який тільки тепер звернув увагу на те, що він, як і Макшеев, досі були напівголі.

— А справді, чому ви обидва в такому дивному вигляді? — засміявся Каштанов. — Хіба ви купалися, коли на стоянку напали мурахи?

— Ні, нас знову скупали бронтозаври, — відповів Макшеев і, одягаючись, розповів, як це сталося.

Нашвидку одягнувшись, Макшеев і Громеко пішли за Каштановим до річки, де останній, кинувшись в атаку на мурахів, залишив човен з Папочкіним, який спав так міцно, що не чув ні пострілів, ні криків, і прокинувся тільки тоді, коли його підняли за руки і за ноги, щоб віднести в намет.

Поклавши Папочкіна, мандрівники порозвішували вцілілу рибу, поперецягували мертвих мурахів у море, і тільки після цієї неприємної роботи Каштанов, доїдаючи залишену юшку, розповів товаришам про свої пригоди під час невдалої екскурсії.

Мурахи, двічі потерпівши від непроханих гостей, могли повернутися у величезній кількості, щоб помститися за свою поразку. Побоюючись цього, мандрівники почали обговорювати, як бути далі. Папочкін і Громеко радили Негайно пливати, щоб забратися подалі від мурашника. Але Каштанову хотілося продовжувати екскурсію річкою вгору, припинену через мурахів, бо вона давала можливість дістатися в глиб таємничої Чорної пустині. Макшеев підтримував цей план. Щоб його здійснити, треба було неодмінно покінчити з хитрими комахами, при існуванні яких екскурсія була б під безперервною загрозою. Тому вирішили почекати до вечора, а потім попливати до мурашника і підпалити його, користуючись сном комах.

Якщо цей задум буде здійснений, то шлях по річці стане вільний і можна буде зробити екскурсію вчотирьох на обох човнах, залишивши пліт і зайві речі в хащі на березі моря.

СПАЛЕННЯ МУРАШНИКА

Відпочивши добре, Каштанов і Макшеев попливли човном, захопивши рушниці, сокиру та в'язки хмизу. Папчкін не міг ще рухатися, а в Громеко від укусу розболілась рука. Тим-то обидва інваліди залишилися вартувати намет. Пливли знайомими місцями досить швидко. Минули рештки перепони, спорудженої мурахами, де ще диміли, догораючи, стовбури й чорні трупи комах. Далі виїхали на галявину і з-за кущів оглянули місцевість навколо мурашника, щоб не здибатися зненацька з ворогом. Але нікого не було видно. Комахи, очевидно, відпочивали в надрах своєї фортеці. Пропливли трохи далі до колишнього мосту через річку, звідки до мурашника йшла бита дорога, прокладена його мешканцями.

Виявилось, що мурахи встигли вже збудувати новий міст.

Човен прив'язали в кущах нижче мосту, скинули на плечі в'язки хмизу, взяли рушниці, заряджені на всякий випадок картеччу, і пішли до мурашника. Не доходячи до нього, присіли за кущами біля дороги, щоб подивитися ще деякий час і переконатися в тому, що ніхто не перешкодить виконанню задуманого плану.

Все було тихо, і можна було взятися до роботи. В кожний із головних входів поклали в'язку хмизу, а поверх неї накидали найбільш сухих і тонких стовбурів, узятих з самої будови.

Підпаливши купу біля найдальшого західного входу, вони кинулися прожогом — один до північного, другий до південного входу, щоб підпалити їх і потім зійтися біля східного входу, де й закінчити підпалювання мурашника. Далі, коли буде потрібно, втекти до човна.

Каштанов, який розпалював вогнище біля північного входу, в глибині галереї, помітив мураха, що підбіг до загороди. Він притаївся за купою, з надією, що комаха вийде надвір і тоді можна буде покінчити з цим вартовим, щоб він не здійняв тривоги. Але мурах, оглянувши вогнище і спробувавши розтягнути його, побіг углибину, очевидно за допомогою. Тривога починалася, і треба було поспішати до останнього виходу.

Макшеев був уже тут; він покwapно підпалював вогнище і зустрів товариша словами:

— Швидше, швидше! Треба тікати до човна.

Обидва побігли щодуху, але по дорозі зупинилися, щоб глянути назад. З середини східного входу вихвачувалося вже велике полум'я. З північного боку мурашник теж палахкотів у кількох місцях, і з багатьох верхніх ходів ішов густий дим. Але з південної сторони, де Макшеев поспішав, побачивши стривожених комах, вогонь був слабкий, і на цьому боці з усіх верхніх ходів вибігали один за одним мурахи. Одні тягли яйця або ляльок, спускаючись з ними вниз, і відносили їх набік; інші метушилися безладно, підбігали до вогню або до отворів, що диміли, і падали обсмалені чи оглушені.

— Погано вдалася наша справа! — зазначив Каштанов. — Частина мурахів встигне врятуватись, блукатиме без пристанища по країні і нападе на нас. Доведеться завтра ж забиратися далі.

— А зараз нам теж треба забиратися далі! — вигукнув Макшеев, показуючи на колону комах, що бігли дорогою до мосту.

— Чи не по воду вони побігли, щоб гасити, пожежу? — пожартував Каштанов, пустившись рясю поруч з товаришем.

Мурахи, безумовно, помітили паліїв і гналися за ними. Вони бігли швидше, ніж люди, і віддаль між ними й другими дедалі зменшувалась.

— Я більше не можу, серце не витримає! — задихаючись, крикнув Каштанов. Вік і спосіб життя Не давали йому змоги довго змагатися з Макшеевим.

— Зупинімося й дамо залп, — запропонував останній.

Вони встигли звести дух, поки комахи Не наблизилися на п'ятдесят кроків, і потім вистрелили. Передні в колоні попадали, задні зупинилися. Їх було більше десятка, але за ними на деякій віддалі йшов другий загін.

Зібравши останні сили, переслідувані добігли до мосту тоді, як резерв підійшов до місця сутички.

— Лишенько, де ж наш човен? — вигукнув Макшеев, що добіг перший до берега річки.

— Що ви, невже його немає?

— Немає, він зник безслідно!

— А чи тут він був прив'язаний?

— Тут. Я добре запам'ятав місце... А ось і віршовка, якою він був прив'язаний, висить собі на куці!

— Хто ж відв'язав і забрав човен?

— Може сам відв'язався і поплив за водою.

— А може мурахи затягли його?

— Що ж нам робити?

— Перебіжімо поки що через міст і зруйнуємо його за собою, — запропонував Каштанов. — Принаймні хоч річка відокремить нас від погоні.

Не гаючи часу, обидва перейшли через місток, що угинався під їх вагою, на другий берег. Переслідувачі були вже за сотню кроків від річки.

— Перетягнімо колоди до себе, а то, чого доброго, мурахи їх знову виловлять, — сказав Макшеев.

Через хвилину, коли передні мурахи підбігли до берега, обидві колоди лежали вже біля ніг мандрівників. Глибока річка відокремлювала їх від переслідувачів, і ті в замішанні зупинилися біля берега. Їх було близько двадцяти, але на дорозі було видно ще нові підкріплення, що поспішали на допомогу. Ззаду них, у глибині галявини, мурашник палахкотів, як величезне вогнище. Полум'я здіймалося високо вгору, і клуби чорного диму вилися в спокійному повітрі, утворюючи чорний стовп, що підносився на величезну висоту.

— Можна подумати, що це виверження вулкана! — засміявся Макшеев. — Ми їм все-таки добре відплатили за всі каверзи.

— Але не досягли бажаного результату, не очистили місцевості від них, і тепер повинні ганебно відступити перед комахами.

— Як ми тільки доберемося до моря?

— Йти понад берегом річки через ліс нема чого й думати.

— Там швидко не проб'єшся, а мурахи можуть випередити нас і напасти на наших товаришів.

— Ось що! Якщо не можна йти — попливемо. З цих двох колод неважко зробити плотик, а вода понесе нас швидше, ніж наші ноги.

— Ідея! Але спершу треба розігнати мурахів, щоб вони не перешкодили як-небудь нашому відплиттю.

Зарядивши рушниці, мандрівники дали чотири постріли в купу комах, що збилися на протилежному березі. Більше десятка попадало, деякі покотилися у воду, решта розбіглася в різні сторони.

За кілька хвилин обидві колоди, з яких складався міст, були вже на воді, нашвидку зв'язані гнучким пруттям, зрізаним в кущах. Обидва мандрівники стрибнули на імпровізований пліт і відштовхнулися від берега, востаннє глянувши на палаючу фортецю своїх ворогів. Вода швидко помчала їх вниз, а рушніці служили замість жердин, щоб відштовхуватися від берега, коли пліт одним чи другим краєм дуже наближався до нього.

Кілька мурахів деякий час бігли понад річкою, але течія була швидша від їхнього бігу, і вони поступово відстали.

За коліном річки, перед узліссям, де Каштанов влаштував своє плавуче вогнище, плавці з радістю побачили свій човен. Його течією пригнало до берега, і він там застряв у кущах. Пліт теж принесло до цього місця, вони спіймали втікача, сіли на нього і налягли на весла.

Через півгодини вони щасливо припливли до своєї стоянки.

НОВА ЕКСКУРСІЯ В ГЛИБ КРАЇНИ

Невдалий підпал мурашника примусив мандрівників негайно залишити стоянку на березі затоки, бо при кожній екскурсії в глиб країни вони ризикували зустрітися з розлюченими комахами, що втратили своє житло і блукали всюди. На війну з ними мандрівники повинні були б витратити всю свою енергію і вогнепальні припаси, яких залишалося не так багато. Та й на самій стоянці вони ризикували кожної хвилини зазнати нападу мурахів, який міг закінчитися сумно.

Питання, чи пливати далі вздовж південного берега моря Ящерів на захід, а чи повернутися і пливати на схід, обговорювали дуже палко за раннім сніданком. Нарешті вирішили пливати ще на захід.

Попливали, як і раніше, поблизу берега і незабаром вийшли з затоки. Південний берег і далі був тоскно одноманітний. Пробувши два тижні серед тваринного й рослинного світу юрського періоду, наші мандрівники вже так звикли до нього, що вважали його досить одноманітним. Їм хотілося тепер проникнути далі на південь, з надією зустрінути ще більш давню флору і фауну, зазнати нових пригод і дістати нові враження.

Але цей дальший шлях на південь заступала пустиня. А плавання на захід чи на схід обіцяло їм все ті ж картини юрської природи. І всі почали вже роздумувати, чи не повернути назад на північ.

На березі в кількох місцях помітили мурахів, з чого можна було зробити висновок, що цей рід комах поширений по всьому південному берегу моря Ящерів і вони справді є царями юрської природи.

— Щастя ще, що вони частину часу віддають сну! — зауважив Папочкін. — Інакше від них не було б життя.

— Так, ці тварини гірші від шабельних тигрів і хижих ящерів. Та й другі не завдавали нам і сотої частини тих неприємностей і тривог, що їх ми мали від мурахів, — згодився Макшеєв.

Ночували На пляжі. Вирішили пливати ще один день далі на захід, і коли цього дня не пощастить проникнути на південь, то повернути назад.

Цей останній день приніс бажану зміну. Берег моря незабаром почав дуже відхилятися на південь, зберігаючи той самий характер. Через кілька годин плавання стало видно, що зелена стіна лісу ось-ось закінчиться і далі почнуться скелі.

— Знову та ж столова височина, а на її поверхні Чорна пустиня! — вигукнув Каштанов, вивчаючи в бінокль місцевість, що лежала спереду. В його голосі чулося розчарування.

Але, підпливши до краю лісу, побачили між ним і підніжжям столової височини велику затоку, в глибині якої розгорталася зелена долина. На задньому плані долини здіймалася група високих гостроверхих темних гір.

— Знову вулкани! Але цього разу зовсім недалеко від берега моря! — вигукнув Громеко.

Човни попрямували до південного берега затоки в гирло долини, де видно було рівний майданчик піщаного пляжу.

В долині протікав досить великий струмок, облямований деревами, кущами і галявинами. Намет нап'яли на пляжі. На галявинах понад струмком бачили жуків, бабок, мух, помітили сліди ігуанодона та летючих ящерів, але мурахів не бачили.

Після обіду пішли до вулканів, але з обережності човни, намет і зайві речі заховали в хащі лісу, почепивши деякі з них навіть на деревах. Генерала взяли з собою.

Шлях ішов під гору долиною поблизу струмка. Гаї по його берегах не являли собою непрохідної хащі і перетиналися тропами ігуанодонів. У скелях обох схилів Каштанов визначив породи, що їх вони зустріли значно далі на північ, саме на річці Макшеєва — олівінові з вкрапленнями нікелевого заліза. Але тільки тут ці вкраплення часто перетворювались на великі гнізда, діаметром від половини до одного метра, і складалися з суцільного металу.

— Адже це прекрасний метал для переробки на сталь! — вигукнув інженер. Він зупинився здивований і захоплений перед високою стрімкою стіною, в якій великі й малі гнізда металу тьмяно блищали під промінням сонця, їх тут було багато, і інженер дивився на цю стіну з такою жаждою, з якою діти розглядають солодку булку, добре начинену ізюмом.

— Ех, який колосальний завод можна було б заснувати тут! — бідкався він.

— Незважаючи навіть на мурахів? — з посмішкою запитав Каштанов.

— Незважаючи ні на що! Хіба, коли б треба було розробляти ці скарби, люди зупинилися б перед повним винищенням уїдливих комах? В гонитві за золотом європейці витіснили войовничих червоношкірих, людодів-австралійців, бушменів і кафрів. Однієї гармати і кількох десятків гранат досить, щоб знищити всі мурашники цього берега з їх населенням.

Над зеленою долиною коли-не-коли пролітали туди й назад великі птеродактилі, виглядаючи здобич; очевидно, десь поблизу на неприступних скелях було їх гніздище. Нападати на людей вони не наважувались, але, коли Генерал надто випереджав мандрівників або відставав від них, над ним з'являвся ящер і кружляв у повітрі, вичікуючи зручного моменту для нападу. Громеко двічі стріляв у летючого хижака і за другим разом підбив його. Поранену тварину залишили борсатися на верховітті великої папороті.

Зустріли стадо ігуанодонів, які відпочивали на галявині біля підніжжя скель, але полювання на них відклали до повороту, щоб тепер не навантажувати себе м'ясом.

Через три години спокійного ходу досягли того місця, де долина круто повертала на захід. Далі її правий схил утворювався з укосів групи вулканів. Шлях став важкий, доводилося раз у раз продиратися лавою, дряпаючись по її чорних брилах.

На маленькій галявинці, де було зручне місце для ночівлі і кілька сухих хвоців для вогнища, склали принесені з собою запаси та речі, щоб, не беручи з собою нічого зайвого, обслідувати місцевість.

Між краями двох широких потоків лави, що спадали з вулкана, лежало невелике озеро, на півсотню метрів у діаметрі. Навколо нього росли групи невеликих пальм, хвоців та вузькою смугою тростина. Струмок витікав з цього озера, пробиваючись по лаві нижнього потоку. Поверхня озера була гладенька, як дзеркало, і відображала в собі до найменших подробиць і зелену раму, і чорні потоки лави, і похмурі кручі столової височини.

— От прекрасне місце для самотника, який захотів би піти назавжди від суєти мирської! — вигукнув Папочкін. — Він збудував би собі хатину під захистом чорної стіни і жив би собі, споглядаючи ясне небо, вічне сонце і величний вулкан на березі мирного озера в тіні пальм.

— І одного чудового дня загинув би під градом каміння або під потоком лави, викинутим цим зрадливим вулканом, — зауважив Каштанов.

— Або ще раніше помер би з голоду, бо, як мені здається, ці пальми не дають їстівних плодів, а тростина не солодка, — додав Громеко.

— І не видно ніякої дичини! — сказав Макшеєв.

— Які ви нікчемні реалісти, не даєте навіть помріяти! Самітник міг би завести посів, садок, город. Вода є, а на старій лаві прекрасно росте виноград і...

Зоолог не встиг закінчити останнього речення, бо з боку вулкана, головну вершину якого заступили ближчі нагромадження лави, почувся гуркіт, ніби грім, і через кілька хвилин навколо мандрівників упали дощем чорні лапілі (камінці).

— Ось вам! Його величність застерігає, що він не дасть самітникові вирощувати виноград на старій лаві... — засміявся Макшеев.

— Огляньмо озеро і повернімося назад до наших речей. Там менш небезпечно, — запропонував Каштанов.

Поки мандрівники спускалися лавою до озера, гуркіт повторився і знову посипалися лапілі.

— Вулкан сердиться на непроханих гостей! Він боїться, що ми викрадемо скарби з його кратера, як викрали сірку з кратера Сатани перш ніж він устиг прокинутися.

— Назовімо цей вулкан Воркуном! — запропонував Громеко.

Цю назву схвалили і занесли на карту, яку накидав Каштанов. Озеро дістало назву Самітницького, а струмок, що витікав з нього, ім'я Папочкіна.

— Ось ми і увічнили ваші надхмарні замки! — сміявся Макшеев, записуючи ці назви.

Вода в озері була холодна і прісна, на смак навіть нагадувала зельтерську, бо з неї при легкому підігріванні виділялися пухирці вуглекислоти.

Обійшовши озеро навкруги і натрапивши на зручне місце, мандрівники з задоволенням викупалися в його живлючій воді й узнали, пірнаючи, що глибина його не більша як три метри. Ні риби, ні водяних рослин, ні комах у ньому не було.

Повертатися на місце стоянки було ще рано, тому вирішили зійти на столову височину. Це було неважко, бо верхній потік лави впирався в обрив височини, і брили являли собою щось ніби велетенські сходи. Отже, здираючись з брили на брилу, мандрівники швидко опинилися нагорі.

На сході під їх ногами, в глибокій ямі лежало озеро, а за ним здіймалися чорні зриті схили Воркуна, над яким панувала його крутобока вершина. З неї вився стовп чорного диму, який підносився в спокійному повітрі на величезну висоту. На південь, захід і північ розгорталася Чорна пустиня, така ж самісінька, як і навколо групи вулкана Сатани. На півночі вона впиралася в синю гладінь моря, а в інші сторони йшла до горизонту.

— Воркун значно вищий від Сатани, і схили його конуса крутіші, — зауважив Каштанов.

— А виверження, що почалося вже, не дасть нам змоги вилізти на його вершину, — додав Макшеев.

— Побачимо завтра. Сірки нам тепер не потрібно, і ми можемо піти звідси у перший-ліпший момент.

Спустившись знову до озера тим же шляхом через потоки лави, мандрівники за годину опинилися на місці своєї стоянки.

ПУСТОЩІ ВОРКУНА

Але Воркун не дав їм виспатися як слід. Через кілька годин їх розбудив страшенний гуркіт, і вони схопилися перелякані.

— Невже і цей вулкан викидає палючі хмари? Дивіться, що там діється! — вигукнув Громеко.

Воркун був оповитий густими чорними хмарами, які спускалися щораз нижче схилом і одночасно розповзалися в усі боки. Відчувався помітний запах сірки і хлору. Хмари клубилися, освітлювані яскравими блискавками, а гуркіт, що виривався з надр вулкана, зливався з гуркотом грому.

— Ні, — сказав Каштанов, — палючої хмари нам боятися нема чого. Це виверження має інший характер, саме типу Везувію. Зараз викидається попіл та бомби, а потім, очевидно, з'явиться і лава.

— Нашому сходженню, зрозуміло, настав кінець.

— Авжеж! Було б безумством лізти на вулкан у такий час.

— Що ж ми робитимемо?

— Посидимо ще тут або ляжемо, щоб доспати, а потім підемо назад до моря.

— Чому ж не зараз?

— Цікаво спостерігати виверження так близько.

— А якщо на нас посипляться бомбочки?

— Навряд; ми тут біля самого підніжжя, і так далеко вони не літають.

— А якщо лава захопить нас?

— Лава тече повільно і від неї можна завжди втекти, навіть пішки.

— Ну, тоді залишимося і подивимося на роботу Воркуна. Але не погано буде за цей час поспіяти.

Розклали вогнище, поставили чайник і, снідаючи, спостерігали за вулканом.

Він зовсім зник у хмарах, і навіть небо в zenіті затягло сірою поволокою, крізь яку Плутон здавався червоним диском без проміння. Він кидав зловісне, тьмяне світло на похмуру місцевість навколо вулкана.

Незабаром почав падати чорний попіл, пухкий, як пудра, спершу окремими частинками, потім чимраз густіший. Тому чай довелося пити, затуляючи кухлі рукою, щоб не наковтатися вулканічного пилу. Поступово почорніли і трава, і тростина, і листя пальм, а вода в струмку стала схожою на чорнило.

— Добре, що ми догадалися набрати води в нашу бляшанку, — зазначив Макшеев. — Інакше залишилися б на цілий день без води. Але що це за шум?

Тому що гуркіт вулкана ослаб, у проміжках між вибухами грому можна було почути приглушений шум, ніби ревіння морського прибою, який поступово посилювався. Мандрівники переглядалися збентежено.

— Чи не палаюча хмара? — з тривогою запитав Папочкін.

— Треба тільки швидше наверх! — закричав Каштанов. — Руслом струмка мчить вал води або грязьовий потік. Я й забув, що це може статися. Берімо пожитки — і на гору!

Швидко спорожнили недопиті кухлі, зібрали речі та рушниці і побігли на гору лавовим потоком, здираючись по брилах, спотикаючись, намагаючись піднятися на достатню висоту над руслом струмка.

Коли вони, нарешті, зупинилися, щоб звести дух, на висоті близько п'ятдесяти метрів над місцем стоянки і оглянулися, перед ними розгорнулася картина, яка показала, що втекли вони саме вчасно. Руслом, що йшло зі схилу вулкана, мчав шалений потік чорної води, який зривав великі брили застиглої лави з своїх берегів. За кілька хвилин грізний вал, заввишки метрів зо три, докотився до місця, де вони щойно безпечно пили чай, і в одну мить у його брудних хвилях зникли зелені кущі, захиталися й попадали пальми, зламані або вирвані з корінням. Майданчика не стало, ніби і не було.

— Здорово працює! — вигукнув Папочкін. — Ми вчасно забралися!

Тікаючи, мандрівники піднялися вище від цього лавового потоку, і з того місця, куди вони злізли, видно було вниз і ту, і другу вершини Грязьовий потік пройшов правою вершиною, і тепер всі повернулися в бік лівої, щоб подивитися, що там діється. Через кілька хвилин тісною долиною лівої вершини прокотився другий грязьовий потік. Він рухався повільніше, бо вода була переповнена попелом і дрібними камінцями і являла собою рідку чорну кашу, в струминах якої крутилися кущі, вирвані з корінням, та стовбури пальм.

— Їх несе з берегів озера, де ми були вчора! — вигукнув Папочкін.

— Ось вам і тихий, ідилічний притулок самітника! Озеро вже не існує, все затоплене гряззю, — сказав Каштанов.

— Так, тутешні вулкани, виявляється, дуже неспокійні сусіди! — зазначив Громеко. — Сатана почаствував нас палючою хмарою, а Воркун — гряззю.

— І все-таки ми врятувались і тут і там і бачили грізні й цікаві явища природи, — сказав Каштанов.

— А тепер ми відрізані від моря і наших човнів! — вигукнув Папочкін, зовсім засмутившись. — Дивіться, праворуч і ліворуч бурхливі потоки, а ззаду нас — Воркун, який може ще чим-небудь нас почастувати.

Справді, мандрівники, сховавшись від грязьових потоків на скелі вулкана, опинилися в стані облоги і не могли зійти вниз долиною до моря, а позаду продовжував гримотіти вулкан.

— Якщо тепер прилине ще зверху лава, ми будемо між вогнем і водою. Приємна перспектива! — сказав Громеко.

— Так, Воркун ще не сказав свого останнього слова, — зазначив Макшеев.

— Я думаю, що наші тривоги передчасні, — заспокоїв їх Каштанов. — Грязьові потоки швидко стечуть, і ми підемо до моря раніше, ніж лава, якщо така взагалі потече в цей бік, дістане до нас.

— А поки що нас тут промочить до рубця! Сховатися ж ніде, — бурмотів Папочкін.

Зоолог був цілком правий. Уже деякий час із хмар, що розповсюджувалися від вулкана, накрапав дощ, на який мандрівники, зайняті грязьовими потоками, не звернули уваги. Тепер дощ припускав, і всі почали оглядатися навкруги, щоб знайти хоч який-небудь захист. Розраховуючи на добру погоду, що стояла вже багато днів, мандрівники пішли в екскурсію легко одягнені, без плащів і намету, і тепер не було чим захистити себе.

— Мені здається, що там, вище, де багато великих брил лави, ми швидше знайдемо який-небудь притулок, — сказав Макшеев, показуючи вгору на схил.

Раптом жахливий гуркіт стряс повітря.

— І опинимося ще ближче до вулкана! — зітхнув Папочкін.

— Ваша воля, залишайтеся тут під дощем, а ми поліземо, — сказав Громеко.

Але зоолог не хотів відставати від компанії, і всі пішли вгору, по крутому потоку. І каміння, і взуття вже намокли, а тому йти було слизько й важко. Проте, незабаром дісталися до великого валу з навернених одна на одну брил, що означав кінець більш молодого потоку, який вилився поверх старого. Між брилами подекуди залишилися проміжки, достатні, щоб сховалася одна людина. Всі четверо розмістилися по цих норах, а мокрий Генерал заліз до Макшеєва, який був не дуже задоволений цим сусідством. Мокрі мандрівники, скорчившись у незручних позах на нерівному камінні, переживали досить неприємні хвилини і, щоб підтримати добрий настрій, перегукувались із своїх сховищ один з одним, коли гуркіт Воркуна трохи стихав.

Дощ лив безперестану. Незабаром і по поверхні лавового потоку потекли струмки брудної води, змішаної з попелом, і завдали мандрівникам нових прикростей.

Одному холодна вода замочила бік, другому — спину. Папочкін, який розтягнувся на животі в низькій і довгій норі, почув воду під собою. Він виліз назовні і з прокльонами почав бігати між брилами, шукаючи кращого місця.

Макшеєв, який бачив цю сцену, реготав: йому пощастило примоститися разом з Генералом у маленькій печерці в лаві.

— Це не Воркун, — кричав зоолог, здираючись по брилах під дощем, — це чорт зна що: Плакун, Мокрун, Дощун.

— Водолієм назовімо його! — запропонував Макшеєв.

Але Папочкін уже не чув. Він знайшов низеньку розколину і заліз у неї головою наперед. Тільки вона була дуже коротка, і ноги залишилися зовні, під дощем.

Раптом жахливий гуркіт стряс повітря. Мандрівникам здалося, що каміння розчавить їх, як мишею у капкані. Всі вискочили із схованок.

— Землетрус! — закричав Громеко.

— Вулкан розірвався і впаде на нас! — волав Папочкін.

— Невже палюча хмара? — прошепотів Каштанов, полотніючи.

Через завісу дощу і хмар нічого не було видно, і після хвилинного переляку всі трохи заспокоїлися. Але ось з приглушеним тріском поблизу них торохнула бомба завбільшки з голову, вкрита спіральними борознами, і почала шипіти, тріщати й диміти під дощем. З боків, праворуч і ліворуч, вгорі і вниз, то тут, то там теж чути було удари й тріск падаючого каміння.

— На місце швидше! — крикнув Макшеєв. — Воркун розпочав стрільбу снарядами великого калібру.

Всі поквапно залізи в свої нори, звідки з завмиранням серця, але з інтересом спостерігали, як падали й шипіли бомби різної величини. Деякі, вдарившись об брилу, розліталися на осколки, наче гранати. Зате злива швидко перестала. Порив гарячого вітру промчав униз схилом, запахло сіркою і гаром. Хмари почали розвіюватися або підніматися вище. Снаряди перестали падати. Макшеєв вирішив визирнути з печерки.

— Воркун скинув свою шапку і показав нам свій червоний язик! — закричав він.

Всі інші теж повилазили і підвели голови.

Вгорі, між чорними хмарами, часом виступала вершина вулкана, на якій з одного боку звис короткий вогненно-червоний язик лави, що ніби дратував людей, які насмілились порушити віковичну самотність гори.

— Так, це з'явилася лава! — сказав Каштанов.

— Дедалі то гірше! Спершу він хотів потопити нас у грязюці, потім залити водою, потім прибити бомбами. Все це не допомогло, тому він вдався до останнього засобу і хоче залити нас лавою! — жартував Громеко.

— Кріпіться, Семене Семеновичу! Тепер уже вам капут, — сміявся Макшеев.

— А бодай вас! — огризнувся зоолог. — Коли б небезпека була така велика, ви б самі дали дьору, як перед грязьовим потоком.

— Від лави ми втечемо не кваплячись! — зазначив Каштанов.

Але йти не було куди. В обох руслах ще бушували брудні потоки, і перейти їх було неможливо. А вгорі червоний язик швидко довшав, інколи зникаючи під клубами білої пари, що виділялася з його поверхні.

— Воркун намочив нас, а тепер висушить! Коли лава підійде близько, ми спершу висушимо на собі одяг, а тоді...

— А тоді намокнемо знову, як переходитимемо через потік, якщо не потонемо в ньому, — докінчив Папочкін жарт Громеко.

Але повітря звільнилося від попелу та хмар, і виглянув Плутон. Він швидко почав висушувати схили вулкана. Чорні лавові маси диміли, наче підігріті підземним вогнем.

Мандрівники зняли свій одяг і порозвішували його на камінні, спершу витиснувши воду. Громеко навіть зовсім роздягнувся і, зігріваючись промінням Плутона, радив усім взяти з нього приклад.

— А якщо Воркун почаствує нас новою порцією снарядів. Сидіти в норах голими буде не особливо зручно, — зазначив Макшеев.

— Коли з'явилася лава, то вибухи і виверження рихлого матеріалу звичайно припиняться, — пояснив Каштанов.

— Але коли доведеться тікати від лави, ми не встигнемо одягнутися.

В цю хвилину над вершиною вулкана вихопилась біла хмара пари, і над краєм кратера з'явилася вогненна стіна, яка швидко поповзла вниз.

— Перший потік лави пішов у долину озера, — зазначив Каштанов, — а цей, чого доброго, може і до нас дістати!

— А через який час? — поцікавились товариші.

— Може через годину, може й пізніше. Це залежить від властивості лави. Якщо лава важка і легкоплавка, вона рідка і тече швидко, а коли лава легка, в'язка, багата на кремнезем, вона трудноплавка і рухається повільно.

— Якою ж лавою частує нас Воркун?

— Досі, як це було видно з старих потоків, він виливав важку лаву. Очевидно, така ж буде і цього разу. Взагалі, за характером усіх порід, що на них ми натрапляємо в Плутонії, дуже важких, багатих на олівін і метали, важко сподіватися, щоб тутешні вулкани могли виливати легку кремнеземисту лаву.

— Отже, нам треба забиратися звідси якнайшвидше.

— Так, але я сподіваюсь, що, перш ніж лава дійде до нас, грязьові потоки зникнуть і ми вільно перейдемо через русло того чи іншого з них.

Плутон, якого більше не заступали хмари, і гарячий вітер, що дув з вулкана, швидко висушили одяг мандрівників, які одягнулися і спостерігали за вулканом, вичікуючи, коли настане можливість піти. Кінець довгого язика лави вже зник за гребенем схилу, очевидно спускаючись у долину колишнього озера біля західного підніжжя Воркуна. Нові порції лави, що піднімалися з кратера, текли почасти цим шляхом, а почасти далі на північ і, певне,

утворили другий потік, який спадав на північний або північно-західний схил; в останньому разі він повинен був текти в бік спостережників. Але з-за нагромаджень лави поблизу вони не могли бачити, яким напрямом тече цей потік.

Кількість брудної води в обох руслах, особливо в лівому, помітно поменшала, і в них уже не мчав шалений потік, а текла невелика брудна річка, через яку можна було рискнути перейти вброд.

В БЕЗПОРАДНОМУ СТАНІ

Так минуло півгодини. Виверження тривало спокійним темпом, і вибухи в кратері були тільки зрідка й слабкі. Але ось вище на схилі, над тим місцем, де сиділи спостережники, почулися глухий шум і шарудіння, яке нагадувало звуки, що бувають на великій ріці під час сильного льодоходу. З цього боку здіймався гребінь з величезних брил лави, очевидно фронт старого потоку, що зупинився на цьому місці.

— Мабуть, пора йти, — сказав Каштанов, підводячись, — лава вже недалеко.

Всі попрямували схилом униз, до місця своєї ночівлі на березі струмка, час від часу обертаючись і озираючись назад, туди, де шум чимраз ставав сильніший. Там, над гребенем старого потоку, вже з'явився фронт нового; але він зовсім не являв собою стіну вогненно-червоної лави, як малювали собі три спостережники, крім Каштанова, який був знайомий з цими явищами. Цей фронт мав вигляд чорного валу з брил різної величини, що посувався вперед під впливом якоїсь невидимої, але страшенної сили.

Брили повільно повзли, насуваючись одна на одну з тріском і скрипом. Одні скочувалися з гребеня вниз, а на місці їх з'являлися нові; інші котилися досить далеко вниз схилом і, натрапляючи на нерівності поверхні старого потоку або брили, з гуркотом вдарялися в них і розбивалися. З проміжків між брилами валу раз у раз вихоплювалися струмини та клуби білої пари, подекуди звивалися сині вогники або з'являлися вогненні цятки, наче окремі вуглинки, які ще жевріють у згасаючому, вкритому попелом вогнищі. Але це вогнище рухалося вперед, наче величезне повзуче страхіття під хитким панциром з чорних лусок, що повзло і зригало пекучий подих і отруйні випари.

Тікаючи від брил, що котилися схилом, мандрівники відбігли до русла правої вершини струмка, трохи вище від місця своєї ночівлі; воно являло собою нерівно-горбкувату поверхню, по якій стікали брудні струмочки. Не довго думаючи, мандрівники сміливо пішли вперед, але вже на другому кроці загрузли по коліно у в'язкій грязі. Почулися вигуки невдоволення.

— О, чорт! Ускочили! Ноги витягти не можна, така в'язка трясовина! Наче тісто!

Громеко, який ішов трохи ззаду від інших і загруз не так глибоко, витяг, нарешті, свої ноги з чобіт, залишивши останні в грязюці, а потім з берега русла, ставши на тверду брилу, ледве витяг і чоботи. Інші троє стояли в безпорадному стані і не могли поворухнутися ні вперед, ні назад, наче мухи на липкому папері.

А тимчасом фронт лавового потоку неухильно рухався вперед, і до нього залишалося не більше як двісті метрів угору по схилу. Становище загрузлих ставало трагічним: поблизу не було ні колоди, ні дошки, ні навіть жердини, щоб покласти її на грязь і допомогти товаришам звільнити ноги.

Але Громеко не розгубився. Він швидко накидав кілька плоских грудок лави від берега річки в напрямі до Папчкіна, як найлегшого. Потім скинув з себе мішок з речами, рушницю і верхній одяг, засукав штани вище колін і, діставшись по лаві до зоолога, допоміг йому звільнитися від вантажу; а потім, взявши його під руки, полегеньку витяг з грязі. На Папчкіні були не чоботи, а шнуровані черевики, які не могли злізти з ніг, а тому не залишились в грязі. Далі спільно зробили другу доріжку з плит до Макшеєва і вдвох витягли його, але без чобіт. Каштанова — вищого за всіх і найважчого — витягли втрьох, теж без чобіт.

Тим часом фронт лавового потоку насувався дедалі ближче і вже обпікав мандрівників своїм гарячим подихом. Тим-то ніколи було викопувати глибоко загрузлих чобіт, а доводилося швидше тікати від лави.

Зібравши своє майно, безталанні дослідники побігли понад руслом униз шукати більш надійного місця. Але всюди була та ж зрадлива сіра грязь, в яку вже не ризикували лізти.

Так у марних спробах дійшли до місця ночівлі, де в руслі стояло ціле озерце. Води в ньому було мало, але на дні лежала та ж грязь шаром невідомої товщини.

А лавовий потік повільно, але неухильно насувався ззаду.

Шарудіння, шелест і тріск перекочуваних брил, шипіння пари не затихали й на мить. Пахло сіркою з хлором, жара дедалі наростала...

Біля озера, на місці злиття обох вершин струмка, мандрівники перебігли через край старого потоку до русла, що поблизу лівої вершини. Але це русло являло собою таку ж смугу в'язкої грязі. Залишався ще один шлях — іти вчорашньою дорогою вгору понад цим руслом до озера Самітницького, щоб втекти від другого потоку лави, ризкуючи наткнутися на перший. Це русло звужувалось між стрімкими кручами столової височини та схилом вулкана, і тут можна було сподіватися знайти вузьке місце, де неважко було б перемостити грязь брилами лави або перестрибнути через неї. Таке місце незабаром і знайшлося, але на другому березі русла здіймалися стрімкі скелі на кілька метрів заввишки. На них не можна було злізти, не можна було також пройти вгору або вниз понад їх підніжжям, бо його облямовувала та сама грязь.

Знесилені біганиною і хвилюванням, мандрівники сіли на брилах біля грязі й понурили голови. Їм залишалося чекати неминучої смерті: або задихнутися в грязі, залізши в неї при спробі перейти через русло, або спектися й згоріти на березі, коли потік лави наздожене їх. І те, і друге було однаково тяжко, і в кожного з людей, які потрапили в це безпорадне становище, виникала думка про самогубство, бо іншого виходу не буде.

Відпочивши трохи, Каштанов помітив, що фронт лави рухається повільніше. Він крикнув, схопившись з місця:

— Ходімо швидше, далі вгору цим берегом струмка. Ми встигнемо пройти повз край лави, вона майже зупинилася!

— Але якщо ми від лави втечемо, то наткнемося на ту, що затопила Самітницьке озеро і повернула, звичайно, вниз руслом! — безнадійним тоном сказав Папочкін.

— Це єдиний шанс для нашого порятунку! — наполягав Каштанов. — По-перше, вище по руслу ми, можливо, знайдемо брід через грязь у такому місці, де кручі лівого берега приступні. По-друге, дуже ймовірно, що обидва потоки лави не зливаються один з одним, а отже...

— Отже, між ними повинен бути більш-менш широкий простір, вільний від лави, — вигукнув Макшеєв, закінчуючи думку.

— Так, і на цьому проміжку ми можемо виждати, поки поверхня грязі не засохне так, що витримає нашу вагу.

— Ура! — закричали Громеко і Папочкін.

Всі підвелися і з новою енергією попрямували на південь, понад руслом, дряпаючись вчорашнім шляхом через рештки старих потоків. Ліворуч над ними, за сотню-дві кроків тягнувся фронт лави, від якого пашіло жаром. Але лава насувалася повільно, і вони поступово збільшували віддаль між собою і цим чорним валом, що ніс з собою смерть. Незабаром можна

було помітити, що цей вал загинається вгору, піднімаючись по схилу вулкана. Фронт лави мандрівники обійшли щасливо.

— Ну, від цього ми втекли! — сказав Макшеев, полегшено зітхнувши.

Русло в деяких місцях так звужувалося, що можна було перестрибнути через грязь. Але скрізь на протилежному березі здіймалася стрімка стіна, що перегороджувала шлях. Доводилося йти далі. Незабаром мандрівники почали підніматися на поверхню найвищого застиглого потоку на західному схилі вулкана, за яким лежала улоговина озера. Піднявшись наверх, вони побачили, що їх шанси на порятунок дуже збільшилися.

Цей старий потік поділив нову лаву на дві частини і сам здіймався між ними плоским горбом. З його гребеня, на якому мандрівники спокійно сіли, можна було бачити спереду під ногами улоговину, де вчора лежало, ніби дзеркало в зеленій рамі, тихе озеро, що так захопило Папочкіна. Тепер на цьому місці не було ні озера, ні пальм, ні трави, а розгорталася поле сірої грязі з окремими калюжами чорної води. Від вулкана на нього насувався фронт другого потоку і, внаслідок стикання гарячої лави з мокрою гряззю, біля підніжжя лунала безперервна канонада невеликих вибухів, що викидали хмарки білої пари.

Хоч від місця, де розташувалися мандрівники, було кроків п'ятсот-шістсот до потоків гарячої лави, але близькість розжарених полів дуже позначалася. Температура була пекельна. Плутон, якого більше не заступали хмари, теж пік немилосердно.

Сидячи без діла на місці, люди мліли від спеки і зняли з себе зайвий одяг. Почали відчувати голод і втому. Ночі не досипали, а потім весь час бігали і хвилювались.

— Ех, — пожалкував Папочкін, — чайку б напитися! Спека нестерпна!

— Спека жахлива, а дров немає! Хіба збігати й поставити чайник на свіжу лаву? — пожартував Макшеев. — Там він швидко закипить!

— А вода в нас є?

— Води залишилося ще чимало, — сказав Громеко, оглянувши бляшанку.

— Ну, що ж, давайте хоч так підживимося, якщо чаю не буде. Їсти хочеться страшенно!

Всі посідали кружка, дістали в'ялену рибу та галети і з апетитом пообідали, запиваючи вродю.

— Ми сьогодні вранці зробили велику помилку, за яку тепер і розплачуємося, — сказав Каштанов.

— А саме?

— Тікаючи від грязьового потоку, що наближався, нам треба було б одразу перейти через струмок на той берег, а не лізти нагору. Ми тепер були б уже на березі моря і не тікали б від лави та грязі.

— Правда, з того берега шлях до моря був вільний.

— Ну, не зовсім! Адже долиною промчав подвійний грязьовий потік і, очевидно, всю її залив.

— І захопив би і нас у цій долині!

— Але ми могли б піднятися нагору, на Чорну пустиню, і йти до моря горою.

— Так, схибали! Спихвату хто ж міг передбачити всі наслідки. Тоді здавалося найправильнішим — швидко піднятися вище, щоб втекти від потоку.

— Ні, коли б на нашому місці були люди, добре знайомі з діючими вулканами, вони б краще розміркували, в який бік треба кинутися!

— А я думаю, — зазначив Папочкін, — що ми зробили велику помилку вже вчора, коли залишилися ночувати біля підніжжя вулкана. Адже вже тоді були ознаки, що виверження почалося.

— Але ж ми залишилися, щоб побачити це виверження!

— От і побачили! Я принаймні задоволений на все життя і далі триматимуся далі від цих неспокійних гір. Сатані я пожертвував свою рушницю, а Воркунові...

— Воркунові ми з Макшеевим пожертвували свої чоботи, а це далеко дошкульніше. У вас чоботи на ногах, а ви бурчите! Нам же доведеться босоніж топати до моря по розжареному камінню Чорної пустині.

— Ваша правда, в мене краще становище і я мушу замовкнути.

— Що ж нам тепер робити?

— Що робити? Тільки й залишається лягти спати, якщо можна за'снути на цьому твердому, нерівному камінні.

— Спробуємо. Але по черзі одному з нас доведеться вартувати, щоб стежити за вулканом. Він може встругнути ще яку-небудь штуку.

— Скільки ж будемо спати?

— А скільки дозволить Воркун.

— Це максимум. А мінімум — поки не підсохне грязь у руслі так, що можна буде перейти через нього.

Так і зробили: троє абияк задрімали на брилах лави, четвертий не спав, стежачи за станом вулкана і висиханням грязі. Незважаючи на жар від потоків лави та на припикання Плутона, грязь висихала повільно, і тільки годин через шість вона стала прохідною.

Зібравши пожитки, мандрівники попрямували до русла і один за одним, по черзі, перейшли без пригод через грязь. Потім полізли розколиною, деручись з брили на брилу, з уступу на уступ, підсаджуючи один одного, і через півгодини вибралися на поверхню Чорної пустині. Там вони були вже в безпеці і могли зітхнути вільно.

Папочкін став лицем до вулкана, зняв шапку, вклонився і промовив:

— Прощай назавжди, старий Воркуне! Спасибі за твоє частування і увагу до нас.

Всі посміхнулися. Каштанов вигукнув:

— Ех, коли б мені чоботи, не пішов би я зараз звідси!

— А що б ви робили тут?

— Чорною пустинею можна пройти далі на південь і подивитися, що є за вулканом.

— Та ж пустиня! Це видно і звідси.

— Крім чобіт, у нас не вистачає і харчів, — зауважив Макшеев.

— І майже немає води! — додав Громеко, струсонувши бляшанку.

— Ваша правда! Треба поспішати до моря. Але це чорне каміння пустині, страшенно розжарене. У мене таке почуття, ніби я стою на гарячій плиті. А товсті шкарпетки за час біганини по лаві майже порвалися.

— Доведеться розідрати наші сорочки і обмотати ними ноги, — запропонував Макшеев. — Іти босоніж

Підійшовши ближче, вони побачили, що на дні долини відбувається кривавий бенкет.

зовсім неможливо.

Під час цієї розмови і він, і Каштанов увесь час пританцьовували, піднімаючи навперемінку то одну ногу, то другу, щоб дати їм охолонути. Тепер вони зняли з себе сорочки, обгорнули ними ноги, обв'язали їх ремінцями від рушниць і, востаннє глянувши на оповитий чорними хмарами вулкан, бадьоро пішли пустинею на північ. Іти було легко: поверхня пустині була зовсім гладенька, являючи собою подекуди голу масу зелено-чорної стародавньої лави, вигладжену вітрами, а подекуди вкриту дрібними уламками. Як і в пустині навколо вулкана Сатани, тут теж не було ознак будь-якої рослинності. Чорна рівнина простягалась до горизонту. Вгорі чисте небо і в зеніті червонуватий Плутон, що заливав цю рівнину своїм промінням. Воно відбивалося від гладенької поверхні і мигтіло мільйонами зеленуватих вогників. Мандрівникам доводилося заплющувати або примружувати очі, щоб не стомлювати їх цією масою світла і блиску.

Вони пішли на північний схід, щоб вийти в пониззя струмка, де тільки й можна було знайти зручне місце для спуску з височини. Через три години наблизилися до краю кручі і почали шукати відповідну розколину. Долина, яка ще напередодні являла собою зелений оазис, тепер була зовсім спустошена грязьовим потоком; дерева були повалені, кущі повиривані й занесені потоком, галявини вкриті гряззю. Тільки де-не-де біля підніжжя кручі уціліли клаптики зелені. Побачивши цю сумну картину спустошення, мандрівники згадали, що по дорозі назад вони збиралися полювати на ігуанодонів у пониззі долини.

— Вони, мабуть, втекли до моря!

— Або загинули в грязі.

Останнє припущення справдилося. Трохи далі мандрівники звернули увагу на те, що над долиною кружляли птеродактилі, ніби вороння над падлом. Підійшовши ближче, вони побачили, що на дні долини відбувається кривавий бенкет. Із грязі великими горбами виступали трупи кількох ігуанодонів, на яких усілися десятки летючих ящерів. Вони рвали своїми зубатими дзьобами м'ясо і нутроці, сварилися й билися, проганяючи один одного, злітали вгору і знову сідали. Вереск і квакання не припинялися ні на хвилину.

— Ось і наша дичина! — сказав Громеко, побачивши цю огидну картину. — Що ми тепер робитимемо?

— Ми можемо підстрелити птеродактиля, — запропонував Макшеев.

— Після того, як вони наїлися падла? Щиро дякую!

— Але ж ми вже їли їх.

— Не знаючи, що вони живляться і падлом. Та і їли тільки тому, що іншого м'яса не було, коли нас пограбували мурахи.

— Але тепер у нас теж немає м'яса.

— Є в'ялена риба в човнах, та й свіжої наловимо в гирлі річки.

— Ви забуваєте, що річки вже немає, — сказав Каштанов. — Та і вся затока моря, мабуть, переповнена гряззю, яку приніс потік. Отже, риба або подохла, або пішла далі в море.

— Боюсь, що в нас і прісної води не буде, — зазначив Громеко.

— Вірно, адже річки немає.

— А я боюся, чи не загинули всі наші речі, сховані в хащі. Вони лежали недалеко від річки і невисоко над її рівнем. Якщо грязьовий потік був такий же навальний у гирлі долини, Як і вище, він міг все понести в море, або, в кращому разі, залити гряззю.

Це припущення Макшеева дуже збентежило всіх і, забувши про птеродактилів, вони поспішили далі. Проте Папочкін все-таки встиг сфотографувати цей бенкет птеродактилів.

Недалеко від гирла долини знайшовся крутий і вузький яр, яким пощастило спуститися вниз. Усім хотілося бігти, щоб швидше дістатися до моря. Та ба. Грязь, розлита скрізь, хоч і нетовстим шаром, ще недосить засохла, і ноги загрузали або прилипали на кожному кроці. Вже здалека було видно, що грязьовий потік і в гирлі попрацював добре. Річка в пониззі протікала вузьким коридором між стінами хвощів і папороті. Тепер там була прокладена широка просіка, а повалені дерева занесло гряззю. Але й поза цією смугою, по якій пронеслася основна маса води, потік попрацював: увесь ліс у гирлі долини був затоплений брудною водою, що скрізь залишила після себе товстий шар грязі.

Загрузаючи в цій грязі, мандрівники, нарешті, дісталися до берега затоки і ахнули. Замість чистої голубої води, вони побачили бурі помії, на поверхні яких плавало листя, гілки, сушняк, кущі й цілі стовбури, викинуті потоком у море. Макшеев і Громеко побігли до хащі, де були сховані човни і речі, майже впевнені, що все знесло, бо сліди спустошення видно було скрізь. Навіть пляж поблизу гирла річки був укритий шаром грязі.

— Ура! — почувся їх вигук з лісу. — Все ціле, йдіть на допомогу...

Речі уціліли завдяки тому, що були складені в човни, а останні прикриті наметом і плотом і, крім того, міцно прив'язані до дерев. Всі зітхнули з полегшенням і почали відкопувати човни та перетягувати їх і речі на берег моря, де, далі від гирла річки, знайшлася місцинка, не вкрита гряззю. Але тому що річка висохла, доводилося забиратися з цього куточка, який напередодні так зачарував усіх. Пливти далі на захід було ризиковано, бо в цю сторону південний берег моря являв собою голі скелі столової височини — Чорної пустині, і не було надії знайти прісну воду.

— Не маючи запасу води, ми не можемо їхати на захід, тоді як на сході нам відоме джерело, біля якого ми ночували, — закінчив Громеко обговорення питання, куди пливти.

ЗВОРОТНЕ ПЛАВАННЯ

Через годину мандрівники вже пливли затокою, що перетворилась на брудну калюжу. Вони обігнули мис і повернули на схід, понад одноманітним низьким берегом з високою стіною лісу. Всі посилено гребли, щоб швидше дістатися до прісної води, де можна було б, нарешті, відпочити й виспатися після важкої праці і хвилювань протягом останніх двох днів.

Проте ця квапливість не завадила зробити привал для полювання на ігуанодонів, яких помітили в одному місці на пляжі.

Другого дня пливли таким же енергійним темпом і надвечір досягли пам'ятного місця в гирлі річки Мурашиної, тієї самої, на якій стояв спалений мурашник. Тут був піщаний пляж і прісна вода, а далі вже не було зручних місць для стоянки.

Зупинилися на ночівлю, якої не порушила жодна пригода.

Ще один день минув у плаванні на схід через протоку між островами, що відмежовували Східне море від Західного.

Цього разу вирішили пливти поблизу північного берега, щоб визначити положення гирла ріки, яка була значно більша від ріки Макшеева, але мала, як видно, той самий характер. Її низькі береги були поспіль вкриті лісом, який доходив до води і не залишав жодної п'яді землі для стоянки. Довелося обідати сухоїжею на човнах.

Під час відпочинку, по обіді, Папочкіна раптом пойняла думка, якою він не забарився поділитися з товаришами.

— Адже ми зараз біля північного берега моря, чи не так? — вигукнув він радісно.

— Ну, звичайно! — відповів Каштанов.

— Так триматимемося його й далі аж до гирла ріки Макшеева: цим ми уникнемо небезпечного переїзду через море.

— Але ж ми збиралися ґрунтовно обстежити південний берег на схід від місця першого огляду, — сказав Громеко.

— А чи не пора нам подумати про те, щоб повернутися назад до льодів? — продовжував зоолог.

— Чому ж так швидко?

— А тому, що пливти проти води річкою доведеться в три або чотири рази довше, ніж за водою. Ми мусимо весь час іти на веслах.

— Ну й що ж, у нас часу багато.

— Не так, щоб дуже! Адже серпень уже кінчається. На берегах цього моря, певно, вічне літо, але там, на півночі, ближче до льодів, очевидно, буває й зима. Якщо ми пізно рушимо назад, ми ризикуємо захопити холоди, і замість того, щоб пливти річкою, яка візьметься кригою, будемо брести пішки по снігу.

— Без лиж і без теплого одягу! — додав Макшеев.

— Це міркування, звичайно, дуже важливе, і його треба взяти до уваги, — зазначив Каштанов. — Але ще один тиждень, який ми приділили б дальшому вивченню південного берега моря, не зменшить помітно часу, що залишається для дороги назад.

— Ще одно міркування, — стояв на своєму Папочкін. — Всі наші екскурсії південним берегом моря натрапляли на небезпеки і перешкоди, зв'язані з мурахами. Навряд чи може бути сумнів у тому, що і в інших частинах південного берега водяться ці шкідливі комахи. Боротьба

з ними вимагає великої витрати вогнепальних припасів, а в нас їх залишилося не так багато. Треба їх приберегти для зворотного шляху, щоб полювати і оборонятися від хижаків.

— І, нарешті, — підтримав його Громеко, — навряд чи ми знайдемо що-небудь нове на південному березі моря за ті три-чотири дні, які можемо приділити дальшому плаванню на схід. Ми вже бачили, що в цю сторону на велику віддаль тягнуться стрімкі кручі столової височини, а з вершини вулкана Сатани ми не бачили на сході нічого, крім Чорної пустині.

— В кращому разі відкриємо ще одну річку і в її верхів'ях ще групу вулканів, які знову почастують нас яким-небудь гостинцем! — додав Папочкін, що не забув своїх лихих пригод. — Двічі ми врятувалися майже чудом. Чи розважливо буде ще раз вивіряти долю?

— Отже, я бачу, що залишаюсь один, — сказав не без серця Каштанов. — Троє за те, щоб їхати назад, і доводи їх цілком слушні. Доведеться підкоритися голосові розсудливості.

— Виходить, що ми попливемо тепер понад північним берегом? — запитав Громеко.

— Ну, звичайно, якщо ми вирішили припинити дослідження південного.

— Тоді треба набрати прісної води зараз же, бо сьогодні ми навряд чи встигнемо допливти до гирла ріки Макшеєва, а чи є ближче від неї інша ріка, нам невідомо.

Наповнивши обидві бляшанки водою в гирлі великої ріки, яку назвали ім'ям Громека, мандрівники попливли далі серед обмілин і островів її дельти, стараючись не ухилитися від північного берега.

Берег мав тут такий самий низовинний характер, як і біля гирла ріки Макшеєва, але тільки не було на ньому піщаного пляжу, і хаща лісу і тростини доходили до самої води. Поступово острови почали рідшати, потім зникли, і берег став ухилитися помітно на північ. На південному березі проти цього місця почалася область піщаних дюн; вдалині видно було групу вулкана Сатани, який все ще викидав досить густий дим, що заступав цю частину горизонту.

Плавання пожвавлювали комахи, що ширяли над водою та над зеленою стіною, часом дрібні летючі ящери, які ганялися за бабками, та голови плезіозаврів, що з'являлися над дзеркалом моря на значній віддалі від берега. Поблизу самого берега вода була дуже неглибока, і весла інколи майже торкалися дна.

Де-не-де в зеленій стіні тростини, що облямовувала ліс, були протоптані широкі доріжки, справжні зелені коридори, якими, певно, пробивалися до води різні трав'яні й хижі ящери, які населяли хащу.

Наступного дня мандрівники ще до обіду припливли до гирла ріки Макшеєва, яке легко впізнали по спорудженій ними піраміді.

Тут провели майже добу, щоб зробити останні спостереження на березі моря, наловити в гирлі ріки і нав'ялити риби, полагодити човни і пліт для довгого плавання вгору рікою.

Пливли досить повільно. Доводилося працювати веслами безперестану, приділяючи для відпочинку, їжі і сну тільки якнайкоротший час.

Встигали пропливти за добу лише тридцять-сорок кілометрів, залежно від швидкості течії.

Затримували плавання також і пригоди з ящерами, з хижими й трав'яними ссавцями, бо, зберігаючи заряди, мандрівники стріляли тільки для добування свіжого м'яса або в разі нападу.

За перші тижні цього плавання в природі не спостерігалось помітних змін. Але далі, коли почалися листяні ліси помірнішого клімату, виявилось, що листя на деревах вже пожовкло й осипалося, і чим далі на північ, тим більше було оголених від листя рослин.

Змінилася й погода: хоч Плутон, як і раніше, стояв у зеніті, але густі хмари чимраз частіше заступали його, дув холоднуватий північний вітер і часто сів осінній дрібний дощ. Часом, коли небо прояснялося, ставало знову душно, але середня температура дедалі знижувалася.

Негода — сильні дощі з холодним зустрічним вітром — все частіше гальмувала або навіть і переривала плавання; доводилося ховатися в наметі і зігріватися біля вогнища. Мандрівники, які пробули кілька місяців у дуже теплому і сухому кліматі, стали більш чутливі до холоду й сирості.

В поясі, де жили мамонти, довгошерсті носороги, велетенські олені і первісні бики, мандрівники застали вже початок зими. Температура трималася близько нуля і піднімалась вище тільки зрідка, при ясному небі. Але небо здебільшого заступала суцільна пелена густих хмар, з яких інколи падав сніг; дув холодний північний вітер. Поряд з цим вода в річці почала помітно спадати, а її вузьке русло було вже стиснене від берегів кригою. Тільки середина її, де течія була швидша, залишалася вільною від крижаного покриву; можна було гадати, що через день-два доведеться припинити плавання. Пліт же, який з'єднував і полегшував човни, вже раніше залишили через вузькість фарватеру. Дуже навантажені човни повільно плвли один за одним бистрою річкою і швидкість руху зменшилася до п'ятнадцяти — двадцяти кілометрів на день.

Тимчасом до горба з юртою залишалося ще більш як сто кілометрів.

По берегах — у лісах і на галявинах — лежав тонкий шар снігу.

ЗАГАДКОВИЙ СЛІД

Одного разу після вечері Громеко і Макшеев пішли ловити рибу на м'який піщаний укіс, що жовтів на березі серед зів'ялої, побитої морозами трави. Макшеев уже закинув вудку і стежив за поплавцем, як раптом помітив на піску поруч з відбитком свого чобота ясний слід босої ноги людини.

«Дивно, — подумав він, — я ніби ще не роззувався, та й лікареві навряд чи потрібно було це робити при такій холодній погоді».

Він нахилився і почав розглядати слід. Слід залишився від лівої ступні великого розміру і був більший навіть від сліду чобота інженера, нога якого була не з малих. Ступня була плоска. Людина, що залишила слід, очевидно, завжди ходить боса. Але найбільше привертало увагу те, що всі п'ять виразно відбитих на піску пальців були дуже довгі, а великий палець далеко відхилився від решти. Здавалося, що це був слід не ноги, а величезної руки з дуже довгою долонею.

Трохи далі Макшеев побачив слід і правої ноги, але більша частина його була вже вкрита водою і зглажена нею. Очевидно, суб'єкт перебрів річку, бо слідів назад під укіс не було видно.

- Михайле Гнатовичу, а йдіть сюди на хвилину! — гукнув Макшеев.
- В чому справа? Почекайте трохи, в мене клює! — відповів ботанік.
- Киньте вашу рибу, йдіть, подивіться, я знайшов щось цікаве.
- Ну, що таке? Рака, хіба, чи черепаха?
- Ні, слід босої людини на піску.
- Не може бути!

Громеко залишив свою вудку і побіг. Роглянувши з здивуванням слід, він погодився, що форма ноги, яка залишила слід, дуже дивна.

— Чи не мавпа пройшла тут? — висловив він здогад.

— Тут, у субполярній місцевості, серед модрин і беріз?

— Хто зна! Якщо мамонти і носороги, близькі родичі яких тепер живуть там, на поверхні землі, тільки в теплому кліматі, можуть жити тут у північних лісах і тундрах, то чому не може

бути і мавпа, яка пристосувалася до цього клімату?

— Може і ваша правда. Треба покликати сюди зоолога і геолога, вони краще розміркують.

— Ловіть собі рибу, а я поїду за ними.

Громеко поплив до місця стоянки і привіз товаришів.

— Це величезна мавпа! — зробив припущення геолог.

— А я гадаю, що швидше мавпоподібна людина, — сказав зоолог. — Дивіться, вона йшла тільки ногами, не спираючись на руки. Мавпа, спускаючись досить круто до води, мабуть, стала б і на руки, але слідів рук не видно.

Уважний огляд місцевості виявив на обох берегах стежечку, а в річці неглибокий брід. На стежці сліди видно було менш ясно, але з віддалі між ними можна було зробити висновок, що суб'єкт був на зріст не менш як сто

Здавалося, що це був слід не ноги, а величезної руки.

вісімдесят сантиметрів.

— Що ж ви виявили? — запитав Макшеев, коли вони підійшли до нього.

Поки товариші вивчали сліди, він і Громеко стали знову ловити рибу.

— Найпевніше, що сліди залишила мавпоподібна людина, яка йшла добре пробитою стежкою до відомого їй неглибокого броду через річку, — сказав Каштанов.

— Отже, сюди в Плутонію раніше за нас забралися якісь люди?

— І, до того ще, ходять босоніж, хоч уже падає сніг! Переходять спокійнісінько вброд через крижану воду! — вигукнув ботанік.

— Чи не які-небудь дикуни? Недарма в них форма ноги майже не відрізняється від мавпячої.

— Не хотілося б зустрітися з ними! Вони, мабуть, людодіди.

— Ну, мурахи нас не подолали, хоч перешкодили нашій роботі, а з дикунами ми б так-сяк упоралися.

Тепер доводилося особливо пильнувати, щоб не зазнати нападу зненацька. Під час відпочинку по черзі вартували, і весь наступний день пильно дивилися по сторонах.

Але ще через день плавання припинилося. З півночі налетіла зatoryна хуртовина, річка замерзла і навіть вкрилася шаром снігу сантиметрів на п'ятнадцять.

Щоб не залишати човнів і не тягти майно на собі, вирішили зробити полозки, поставити на них човни з речами і, притримуючись русла річки, де не заважали ні кущі, ні дерева, тягти їх за собою по снігу. Але йти без лиж свіжим пухким снігом і тягти за собою важкі сани було не легко. Тим-то за день проходили тільки кілометрів 12-15. Плутон більше не показувався з-за густої пелени хмар, і температура падала до п'яти і навіть десяти градусів нижче нуля. В тонкому наметі і тонкому одязі було дуже холодно, і тому під час відпочинку по черзі вартували, щоб підтримувати вогонь біля входу в намет. У боротьбі з холодом і снігом зовсім забули про первісних людей. А проте більше їй не натрапляли на їх сліди. Все живе, як видно, відкочувало на південь, і рідкі ліси білим саваном обгорнула зимова тиша.

Тільки на восьмий день після початку подорожування на санях поріділий ліс закінчився, і на північному горизонті з'явилися білі ували — кінець льодів, а на фоні їх ледве можна було розглядіти темну точку — юрту на горбі, який майже зливався з рівниною тундри.

Залишився ще десяток кілометрів важкого шляху, а потім — побачення з товаришами і відпочинок у теплій юрті після багатьох тижнів мандрювання. Через три години вони були тільки за кілометр від неї і кожної хвилини чекали, що почують гавкіт собак, що з юрти вибіжать люди і кинуться їм назустріч з нартами і лижами. Але нікого не було видно, ніхто не гавкав, і юрта, наполовину заметена снігом, самотньо чорніла на вершечку горба, ніби її залишили мешканці. У мандрівників поставали тривожні запитання, якими вони зверталися один до одного.

— Невже вони сплять цілісінькі дні?

— Чому ж не видно і не чути собак?

— Чи не трапилося що-небудь погане?

Напружуючи всі сили, мандрівники прискорили свій рух по глибокому й пухкому снігу рівнини, в якому нога загрузала майже по коліно.

Ось горб уже зовсім близько, але на ньому, як і раніше, все було тихо й порожньо. Біля його підніжжя мандрівники зупинилися і в один голос закричали:

— Ей-ей, Боровий, Іголкін! Вставайте, зустрічайте!

Повторили поклик ще й ще раз, але відповіддю була та ж гробова тиша. Мандрівники не на жарт стривожилися.

— Якщо наші товариші не померли, то їх мовчання можна пояснити тільки тим, що вони поїхали куди-небудь на нартах полювати на великого звіра, — сказав Макшеев. — Тим більше, що нема й собак.

— Але ми вже цілий тиждень не бачили жодної дичини, — відказав Папочкін.

— Тим-то вони й пішли кудись далі на південь.

— А чи не пішли вони нам назустріч, бачачи, що нас так довго немає? — висловив здогад Громеко. — Після того, як похолодало і пішов сніг, вони повинні були згадати, що ми пішли в літньому одязі і без лиж.

— Це мало правдоподібно, бо вони знали, якою річкою ми попливли, а розминутися на ній з нами вони не могли, — зазначив Каштанов.

— Я думаю, що в юрті ми знайдемо розв'язання загадки, — сказав Макшеев. — Але спершу обійдемо весь горб, щоб подивитися, чи немає яких-небудь слідів, що їх ми можемо ненароком затоптати.

Залишивши сани біля підніжжя, всі четверо пішли навколо горба, уважно розглядаючи поверхню снігу. Але ніяких слідів, ні свіжих, ні старих, на цій поверхні не виявили, і можна було думати, що відколи сніг укрит землю, ніхто не піднімався на горб і не спускався з нього.

В ЗАЛИШЕНІЙ ЮРТІ

Повстяні двері юрти, обернені на південь, були зачинені і знадвору зав'язані: отже, юрта була порожня. Піднявши повсть, мандрівники ввійшли. Юрта мала жилий вигляд. Біля задньої стінки були складені експедиційні ящики з інструментами, колекціями і більш цінним майном. Висіли рушниці, патронташі, одяг товаришів, а біля бічних стінок були згорнені їх спальні мішки. В центрі юрти чорніло вогнище і на тринозі висів навіть чайник; поруч лежала купа дров та хмизу. Все мало такий вигляд, ніби товариші відлучилися не надовго.

Коли прибулі побачили все це, тривога в них посилилась. Їх товариші не пішли ні на полювання, ні на екскурсію, бо і рушниці і спальні мішки залишилися в юрті. Доводилось думати, що якісь вороги — хижакі або люди — напали на них зненацька де-небудь поблизу юрти, наприклад, біля льодовика або в тундрі біля її підніжжя. А собаки, втративши господарів, з голоду або загинули, або розбіглися. А якщо напала орда, то чому вона не пограбувала юрти?

Більш уважний огляд речей виявив, що чайник, рушниця, взагалі всі речі вкрилися шаром пилу. Макшеев підняв кришку чайника: рештки чаю на його дні були вкриті густою пліснявою. Стало цілком ясно, що люди залишили юрту вже давно.

— А це що таке? — запитав Каштанов, показуючи на дивний дерев'яний предмет, що стояв на одному з ящиків і якого раніше не помітили.

Всі обступили ящик. На ньому стояла фігурка мамонта, дуже грубо вирізана з дерева. Вона була вкрита бурими мазками і шаром жиру, тим-то було навіть гидко доторкнутися до неї.

— Чи не зайнявся Іголкін з нудьги скульптурою? — висловив здогад Папочкін.

— Ні! — сказав Макшеев. — Це, безсумнівно, ідол, його мазали кров'ю і жиром забитих тварин у вигляді жертвоприношення. Наші товариші знайшли його де-небудь.

— Так, зіставляючи цю знахідку з слідами на піску, не може бути сумнівів, що тут живуть якісь первісні люди, — зазначив Каштанов.

— Вони забили або повели з собою наших товаришів! — скрикнув Громеко.

— Чому ж вони не пограбували речей?

Макшеев узяв фігуру, щоб краще роздивитися її. На загальне здивування, під нею лежало два папірці, акуратно згорнені. Каштанов швидко розгорнув їх і почав читати голосно.

У першому папірці від 25 вересня говорилося:

Повідомляємо, що ми в полоні у диких людей, які несподівано з явилися в тундрі. Вони захопили нас два тижні тому зненацька, беззбройними в льодовнику, де ми перевіряли склад, і повели з собою в ліси. Юрту і склад залишили незайманими, але не дали нам нічого взяти з собою; собаки побігли за нами. Нас не кривдять, годують і навіть віддають шану, очевидно, вважаючи за чародіїв або богів, але не пускають, пильно вартують і відібрали в нас чоботи і майже весь одяг. Самі ходять зовсім голі, живуть у наметах із жердин та шкур, вогню не знають, їдять сире м'ясо. Зброя в них тільки кістяна і дерев'яна — списи, стріли та ножі. В орді більше ста чоловік, але переважають жінки; полюють чоловіки і жінки. Чоловіків мало, вони немічні, а жінки росли й дужі. Їх тіло вкрите досить густим волоссям, і вони взагалі схожі на великих мавп (без хвоста), але розмовляють, і ми вже навчилися їх розуміти. Тим-то ми довідалися, що нашу юрту вони вважають за якесь житло богів і ходять туди поклонятися. Ми скористалися цим, щоб послати цю записку, як жертву богові. Вони обіцяли покласти її в юрті. Повели нас на південний схід, униз річкою, через яку ми з вами ходили за вбитим мамонтом, кілометрів на 50-60. Ми думаємо, що вам пощастить звільнити нас без пролиття крові, з'явившись у вигляді богів. Привезіть нам теплий одяг, сірників і тютюну. Літо провели добре, в складі багато харчів.

Боровий, Іголкін.

Другий аркушик був від 2 листопада.

Стало холодно і часто перепадає сніг. Дикунки збираються відкочовувати далі на південь, де тепліше. Ми самі користуємося вогнем, на якому смажимо м'ясо і біля якого гріємося. Але дикунки бояться вогню і ще більше почали поклонятися нам. У полоні нас тримають головним чином жінки, яким ми подобаємося, бо ми красивіші і дужчі від чоловіків їхнього племені. Чоловіки ж радо допоможуть нашому звільненню. Посилаємо останню записку, бо дикунки більше до юрти не ходитимуть. Але по дорозі на південь, очевидно, понад тією ж річкою, ми залишатимемо записки при кожній ночівлі або по дорозі настромлюватимемо їх на кущі, щоб ви могли вислідити нас. Якщо нам не пощастить звільнитися хитрощами з допомогою чоловіків, тоді ви пострілами повідомте нас про своє наближення. Наступайте відкрито, стріляючи залпами в повітря, щоб вразити дикунів і примусити їх скоритися нашій волі. В крайньому разі підстрельте кількох жінок. Ми не журимося, і не боїмося, тільки терпимо від холоду і від одноманітної м'ясної їжі. Турбуємося за вас, чому ви не повертаєтесь, чи щаслива ваша мандрівка?

Боровий, Іголкін.

— Вони живі! — вигукнув Громеко.

— Нам треба поспішати на виручку товаришів; адже вже майже три місяці, як вони в полоні: сьогодні 5 грудня, — сказав Громеко, заглянувши в свій щоденник.

— Вони пишуть, що дикі люди тут нічого не зайняли, — сказав Макшеев. — Отже, нарти й лижі повинні бути в льодовнику разом з запасами харчів; треба зараз розкопати вхід до складу і почати готуватися до від'їзду.

— Так, в юрті все ніби на місці; мабуть, і склад цілий, якщо тільки двері в нього не залишились відчинені і собаки не розтягли харчів, — зазначив Папочкін.

Після важкого шляху по снігу, ночівлі в тонкому наметі і харчування самим м'ясом та сухарями, — тепла юрта й запаси різних консервів зробили життя мандрівників далеко приємнішим. Вони вирішили відпочити кілька днів, готуючись одночасно до нової подорожі, що могла затягнутися на кілька тижнів, залежно від того, як далеко відкочували первісні люди.

Увесь горб навколо юрти був укритий досить глибоким снігом. У складах лежало все на місці. Нарти і лижі одразу ж витягли, щоб оглянути і поладнати. Великий склад був замкнений і мав справжні міцні двері. Завдяки цьому хижаків нічого не потягли, незважаючи на відсутність людей і собак. Дбайливі самітники припасли на зиму багато копченого м'яса, яке стало тепер у великій пригоді, бо звільняло від потреби витратити час на полювання.

Трохи віддалік на горбі стояла невелика метеорологічна будка, споруджена Боровим. Інструменти були справні. В юрті знайшли метеорологічний журнал, з якого можна було зробити висновок про клімат другої половини літа і початку осені в тундрі.

Вирішили взяти юрту з собою, а всі зайві речі покласти в склад, замкнути його замком і вхід прикидати снігом, щоб зовсім сховати його від непроханих гостей.

Згідно з цим рішенням приготували для подорожі дві нарти, шість пар лиж, харчів на місяць, теплий одяг, спальні мішки. Взяли також деяку кількість цукру, цукерок, ножів, голок, ниток, намиста і каблучок для подарунків дикунам, якщо вони з доброї волі видадуть полонених. На всякий випадок захопили також спирт і коньяк, щоб, у разі потреби, підпоїти варту.

ПО СЛІДАХ ТОВАРИШІВ

Після триденного відпочинку на горбі рушили в дорогу, спершу на південний схід до річки, що за нею Каштанов і Папочкін вперше полювали на мамонтів, а потім цією ж річкою за водою.

Другого дня знайшли галявину на лівому березі річки, де раніше було стійбище первісних людей; від нього залишилося десятків два остовів наметів, що являли собою жердини, складені конусом, як у чумах ханте та евенків Азії.

На одній з жердин був приколотий папірець з таким текстом:

Тут ми жили в полоні увесь час до відкочівлі на південь. Сьогодні орда рушає. З дороги може пощастить вте...

Кінець записки, очевидно, був відірваний.

Вирішили йти далі річкою, уважно шукаючи галявини на віддалі кожних п'ятнадцяти-двадцяти кілометрів, що, очевидно, становили денний перехід орди, яка була навантажена всім домашнім скарбом і тому рухалась повільно.

На узліссях цих галявин могла залишитися записка полонених товаришів.

Надвечір того ж таки дня справді натрапили на велику галявину і на одному з куців знайшли записку, прив'язану ниточкою до гілки. Ось що говорилося в ній:

Проходимо кілометрів двадцять за день, то стежками в лісі поблизу річки, то просто по воді, яка вже дуже холодна і подекуди завглибишки вище коліна. Але цим людям це байдуже. Нам віддали частину одягу, але на ночівлі знову відбирають його і дають звірячі шкури, щоб захиститися від холоду. Під час перекочівлі вони наметів не ставлять, а сплять під куцями. Порятунком для нас є тільки вогнище, яке ми підтримуємо по черзі весь час, поки стоїмо на місці.

Боровий.

Наступного дня пройшли кілометрів сорок, але не знайшли жодної записки, можливо, що її зірвав вітер або струсив який-небудь звір.

Йшли ще день, і після обіднього привалу знову знайшли записку такого змісту:

Люди знімають наші папірці з куців, якщо помітять, і зберігають як талісмани. Вони гадають, що ми залишаємо їх у жертву злому духові, який посилає зимовий холод і сніг. Тим-то нам щастить залишати записки у виняткових випадках, але по дорозі біля самої річки ми нашпилюватимемо папірці ну гілки, щоб ви знали, що ми пройшли. Коли дійдете до місцевості, де снігу не буде і де річка не замерзла, будьте особливо пильні. Ми сподіваємося, що орда стане там надовго.

Боровий.

Так ішли ще шість днів, коли-не-коли знаходячи записку на кілька слів, а частіше чисті папірці, наколоті на куці біля річки. Не десятий день подорожування шар снігу став зовсім тонкий, а крига на річці під ногами іноді потріскувала. Температура трималася тільки на один-два градуси нижче нуля. Наступного дня довелося зійти з річки, бо лід став дуже тонкий і

подекуди з'явилися великі проталини. Мандрівники знайшли стежку, яка вилася то лісом, то понад берегом, і пішли нею. На кінець переходу шар снігу був не товщий від чотирьох сантиметрів, а на річці крига трималася тільки біля берегів.

Нарешті, на дванадцятий день шляху залишилися тільки невеликі купи снігу під захистом кущів та в лісі, а тому нарти доводилося тягти по шарові опалого листя, що вкривало стежку. Перед обідом знову знайшли записку, яка повідомляла, що на віддалі одного переходу повинна бути велика галявина, де орда збирається стати на зимівлю, якщо сніг не прожене її далі.

Тепер довелося подвоїти пильність, щоб не здибатися з людьми, які никають навколо свого стійбища. Один з мандрівників ішов разом з Генералом спереду нарт як розвідник.

На ночівлю зупинилися на невеликій галявині поблизу річки. Після вечері Макшеев і Каштанов пішли вперед на розвідку. Пройшовши кілометрів три, вони почули спереду якийсь шум, окремі викрики і обережно підкралися до узлісся великої галявини. На протилежному боці вони побачили стійбище первісних людей.

Воно складалося з дванадцяти конічних наметів із жердин, вкритих звірячими шкурами і розташованих по колу з невеликими проміжками між ними і отворами в середину круга. В центрі стояв тринадцятий намет меншого розміру, біля якого горіло вогнище. Сумнівів не могло бути, що в цьому наметі живуть полонені товариші. За розмірами решти наметів Макшеев визначив, що орда складається приблизно з сотні дорослих.

В кругу серед наметів видно було тільки дітей, які бігали здебільшого рачки і скидалися на чорних безхвостих мавп. Вони бавилися, стрибали, билися, сварилися й різко верещали. Біля входу в один із наметів сидів навкарачки дорослий чоловік, теж схожий на мавпу. В бінокль можна було роздивитися, що тіло його вкрите темним волоссям. Обличчям він схожий був на австралійця, але щелепи ще більше випиналися і мав він дуже низький лоб. Колір обличчя був землісто-бурий; під підборіддям чорніла невелика борода, ознака того, що це чоловік.

Незбаром з того ж намету висунувся другий чоловік; щоб вийти, він штовхнув першого коліном у спину. Той похитнувся наперед, схопився на ноги, і обидва стали поруч. Виявилось, що другий був вищий і далеко ширший в плечах і стегнах, тому перший проти нього справляв враження німічного підлітка. Обличчя у цього другого було не таке потворне, а волосся на голові довше і спадало патлами на плечі. Тіло було вкрите менш густим волоссям, особливо на грудях, форма яких виявляла, що це жінка.

Жінка попрямувала через круг до центрального намету. Вона йшла трохи нахилившись наперед і перевалюючись. Її руки, спущені вниз, трохи не доходили колін. Мускули рук і ніг дуже розвинені. Наблизившись до намету полонеників, вона впала навколішки перед вогнищем, простягнула до нього руки з благальним жестом, а потім рачки полізла в намет.

— Прийшла в гості до наших товаришів! — сказав Каштанов.

— Чи не скористуємося ми малолюдністю стійбища і дамо знати товаришам, що ми близько? — запропонував Макшеев.

— Яким чином? До них не можна підійти непомітно.

— Вистрелимо раз чи двічі з лісу; вони догадаються, бо самі запропонували цей спосіб повідомити.

— А дикунів це не стривожить?

— Вони ж не знають вогнепальної зброї і не зрозуміють, у чому справа.

— Чи не кинуться вони шукати нас?

— Думаю, що ні. Вони, перелякавшись, не насміляться.

— Ну, що ж, спробуємо!

Вони відійшли трохи назад у ліс і раз вистрелили, потім через кілька хвилин вдруге, і повернулися знову до свого спостережного поста на узліссі.

Стійбище стривожилося. Біля кожного намету тепер стояло кілька дорослих, переважно жінок, та дітей різного віку. Всі дивилися в бік, звідки почулися незрозумілі звуки, і щось говорили. Біля центрального намету коло вогнища стояли полонені. Вони були голі до пояса, а нижче пояса зодягнені в подерте лахміття штанів. Їх шкіра була темно-бронзового кольору; волосся нечесане, обличчя пообростали довгими бородами. Вони теж дивилися в бік узлісся, і їх обличчя виявляли радісне здивування.

І раптом обидва, очевидно змовившись, повернулися в сторону, звідки пролунав постріл, і підняли руки. Негайно і всі дикуни попадали на коліна і припали обличчям до землі. Настала тиша. Тоді Іголкін підвівся, склав долоні рупором, і, повернувшись у сторону лісу, почав кричати:

— Майже всі чоловіки орди пішли вранці далеко на полювання, а завтра туди ж підуть жінки, щоб допомогти поділити здобич. Залишаться тільки старі й діти. Тоді й приходьте звільнити нас. Принесіть нам білизну й одяг. Чи все у вас гаразд, чи всі повернулися? Дайте знати, що ви зрозуміли мене, зробивши ще постріл, коли все гаразд, і два, коли ні.

Макшеев негайно відповз трохи назад і вистрелив. При пострілі Іголкін знову простяг руки догори, а люди, які підвелися з землі, поки він кричав, і збентежено дивилися на нього, знову попадали ниць.

Давши їм полежати трохи, Іголкін підвівся і, повернувшись обличчям до вогню, голосно заспівав веселої матроської пісні. Первісні люди навколішки підповзли ближче і розташувалися великим колом біля вогнища, перекидаючись окремими вигуками здивування. Очевидно, їх полонені досі не робили нічого схожого.

Макшеев налічив щось із вісімдесят дорослих, більшість яких були жінки. Підлітків і дітей різного віку було значно більше. Вони стояли й сиділи поза колом дорослих і з їх обличчя було видно, що пісня Іголкіна надзвичайно тішить їх, тоді як дорослі були збентежені і почасти навіть налякані нею.

Поспівавши хвилин десять, Іголкін знову підніс руки догори, а потім він і Боровий, що сидів під час співу нерухомо біля вогнища, попрямували до свого намету. Слухачі почали розходитися по своїх. Але дві жінки підійшли до намету полонеників і сіли біля його входу, очевидно маючи намір оберігати їх сон.

Стійбище незабаром затихло, і тільки вогнище, догоряючи, потріскувало серед спустілого круга.

Каштанов і Макшеев повернулися до своїх супутників, розказали їм все, що бачили й чули, і спільно обговорили план звільнення товаришів.

ЗВІЛЬНЕННЯ ПОЛОНЕНИКІВ

Виспавшись добре, мандрівники склали всі речі на нарти і приготували все до негайного від'їзду. Потім пішли до стоянки дикунів, захопивши з собою одяг і взуття для полонеників, рушниці для них та пакунки з подарунками для дикунів. Наблизившись до галявини, вони почули звідти викрики і гавкіт собак. Очевидно, люди ще не пішли. Тим-то мандрівники, крадучись, підійшли до краю галявини і почали стежити з-за кущів.

Вони побачили, що все стійбище заворушилося. Круг між наметами був заповнений людьми, які збиралися на полювання. Жінки й чоловіки виносили з наметів списи, дротики, скребачки, жмути реміння. Діти сновигали всюди між ними, займали зброю, діставали стусанів, верещали й вили. Підлітки пробували дротики, оглядали списи і, випробовуючи їх вістря, кололи жартома один одного. Десятка півтора собак, в яких неважко було впізнати експедиційних, але напівздичавілих, трималися поза кругом, осторонь наметів, очевидно збираючись супроводжувати мисливців, а поки що сварилися й гризлися один з одним.

Нарешті, всю зброю повиносили, і дорослі, озброївшись списками, рушили натовпом на схід. За ними йшли підлітки, які несли дротики, ножі та реміння; вони, очевидно, були зброєносцями та носіями здобичі. Діти, хто на двох ногах, хто на чотирьох, бігли ззаду і по боках з вереском і криком. Собаки йшли віддалік. На краю галявини діти відстали і повернули назад, а натовп мисливців, не менш як сто чоловік, витягнувся довгим рядком по стежці, поступово зникаючи в лісі.

На стійбищі тепер видно було тільки старих. Вони заходилися прибирати намети і витрушувати шкури, які служили підстилкою і покривалом під час сну. З кількох наметів вилізли згорблені старі жінки і посідали біля входу; виповзли найменші діти, а немовлят виносили на руках і клали на шкури біля наметів на час прибирання.

Тільки біля намету полонеників залишилися три дорослі жінки, які, очевидно, виконували обов'язки вартових. Одна з них заходилася розрізувати шкури кістяним ножем на реміні; друга таким самим ножем стругала палички для стріл, а третя колола товсті кістки на гострі скалки для наконечників списів і стріл.

Незабаром з намету вийшов Іголкін, напівголий, як і напередодні, підкинув дров у вогнище і сів біля жінок. Побалакавши з ними про щось, він вийняв свій великий матроський ніж і став допомагати різати реміні. З його допомогою справа пішла помітно швидше. Потім з'явився і Боровий, але він не взявся до роботи, а почав дивитися в бік, де напередодні почулися постріли товаришів.

Дивлячись на цю сцену мирного співробітництва матроса ХХ століття і людей кам'яного віку, спостережники в кущах не могли стриматися від посмішки. Мала кількість людей, що залишалася, а також примітивність їх озброєння вселяли в них впевненість в успішному звільненні товаришів добром або силою. Але треба було виждати ще години півтори або дві, щоб мисливці відійшли досить далеко і не могли почути ні покликів, ні пострілів, і щоб навіть вартові жінки не могли наздогнати їх і повернути за короткий час.

Діти, які проводжали мисливців, поступово поверталися назад і розпочинали різні ігри в кругу і поза ним. Вони боролися, перекидалися, билися, а деякі, старші, запускали дротики в повітря або в покрівлю наметів.

Розрізавши шкуру, Іголкін пішов до свого намету і виніс звідти кусень м'яса, розрізав його на шматочки, нанизав на палички, виготовлені для стріл, і повстромляв їх у землю біля

вогнища, щоб посмажити цей шашлик. Очевидно, полоненики ще не снідали і збиралися добре попоїсти перед втечею. Коли м'ясо підсмажилось, обидва посідали недалеко від вогнища і почали уминати шашлик. Іголкін час від часу підносив шматок м'яса то одній, то другій із жінок, що працювали біля вогнища, але ті сміялися і відверталися. Потім одна з них принесла з свого намету великий шматок сирого м'яса, і вони почали їсти його в такому вигляді, відрізаючи кістяними ножами довгі тонкі смужки, а також давали і дітям, що підбігали до них.

Коли сніданок закінчився, мандрівники, які сиділи в засідці, глянули на годинник. Часу минуло вже достатньо. Вони вийшли з лісу, стали в ряд і, піднявши рушниці та стріляючи по черзі холостими зарядами в повітря, швидко попрямували до наметів.

При перших же пострілах у стійбищі все затихло. Ті люди, що сиділи, посхоплювалися, а ті, що стояли, — застигли на місці, повернувшись обличчям до мандрівників, які підходили з такими страшними громоподібними звуками. Коли мандрівники вступили в круг куренів, люди простяглися на землі перед ними безмовно, і тільки найменші діти заревли від страху.

Підійшовши до намету полонеників і передавши їм одяг та зброю, мандрівники продовжували по черзі стріляти, поки Іголкін і Боровий одягалися. Макшеев сказав матросові:

— Розтлумачте людям, що ви вже досить погостювали в них і що за вами прийшли тепер ще могутніші чарівники. За гостинність, виявлену вам, їм принесли подарунки, щоб вони пам'ятали про незвичайних пришельців, які спустилися з країни вічних льодів. Скажіть їм, щоб вони не сміли переслідувати нас, бо інакше вони будуть жорстоко покарані. Скажіть, що боги льодів уміють робити не тільки грім, а й блискавки, які вражають неслухняних.

Коли Іголкін і Боровий вийшли з намету переодягнені, їх товариші перестали стріляти, і матрос, який краще опанував їх мову, бо був більш компанійський, звернувся до простягнених на землі з промовою, в якій загалом повторив сказане йому Макшеевим. Але наприкінці він додав, звертаючись до трьох жінок, які вартували їх:

— Ці подарунки віддайте старшим, коли вони повернуться з полювання, хай вони поділять їх. Ще ми залишаємо вам вогонь, яким ви можете тепер користуватися. Але не давайте йому ніколи завмерти, живіть його, як ми жили. І ще повторюю наказ: не женіться за нами. Ми йдемо туди, в країну вічних льодів, а коли стане знову тепло, повернемося до вас.

Коли він закінчив і поклав пакунки з подарунками біля входу в свій намет, всі шестеро,

Це були жінки, озброєні списами, а також ножами.

знову стріляючи по черзі в повітря, пройшли через круг між простягненими людьми, які не наслідувалися навіть поворухнутися, і зникли в лісі.

На узліссі вони зупинилися на хвилину, щоб подивитися, що робитимуть люди. Останні, коли постріли припинилися, почали підводитися з землі і стиха перемовлятися, очевидно, обговорюючи незвичайну пригоду. Частина стовпилася навколо вогнища, переданого в їх володіння, і дивилася в огонь,

що втратив своїх господарів, ніби він міг пояснити їм що-небудь. Незабаром дві з вартових жінок, озброївшись списами, побігли в ту сторону, куди пішла орда, очевидно, щоб повідомити про те, що сталося. Третя жінка залишилася біля намету полонеників, мабуть для того, щоб діти й підлітки не розтягли подарунків, до яких вона сама не наслідувалася доторкнутися.

Прийшовши до нарт, залишених у лісі, мандрівники попрямували назад, на північ. Нарти доводилося тягти вузькою тропою, вкритою опалим листям.

Віддаляючись від стійбища, Іголкін час від часу подавав різкий посвист, до якого привчив собак. Останні весь час трималися навколо орди, слухаючись цього посвисту. Іголкін годував їх покидьками, але собаки дуже здичавіли, бо первісні люди боялися їх і не допускали до наметів. Частина собак загинула в боротьбі з різними хижими звірами, решта пішла тепер з ордою на полювання, і на посвист матроса прибігло тільки п'ять собак, що залишилися навколо стійбища. Вони йшли на певній віддалі за нартами, але в руки не давались і огризалися на Генерала, що підбіг до них. Їх треба було протягом кількох днів приручати годівлею, щоб мати упряжку хоч би для однієї нарти.

Пройшовши дванадцять годин і зробивши близько п'ятдесяти кілометрів, розташувалися, нарешті, на ночівлю, впевнені, що їх уже не наздоженуть.

НАПАД ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ

Ночувати зупинилися на великій галявині. Юрту на всякий випадок поставили посеред неї, щоб ніхто не напав несподівано з-за кущів. Вартували по черзі Крім того, собаки, очевидно впізнавши юрту, розташувалися на снігу поблизу: до самої юрти Генерал їх ще не пускав.

Під час вартування Каштанова Генерал стривожився, загарчав, потім почав гавкати, не перестаючи. Каштанов помітив, що навколо всієї галявини кущі злегка ворухаються і тріщать. Він негайно розбудив товаришів, які вискочили з рушницями.

Переконавшись, що несподівано напасти не пощастило, люди вийшли з лісу, оточили всю галявину і почали тепер повільно й нерішуче сходитися до юрти. Це були жінки, озброєні списами, а також ножами, які тримали в зубах. За ними видно було дівчаток з дротиками. Але братися до зброї воїни не наважувалися: очевидно, сподівалися взяти чарівників голими руками, як першого разу, щоб примусити їх повернутися до стійбища. Тим-то Іголкін стримав товаришів від негайної стрільби, збираючись побалакати з ордою, але на всякий випадок запропонував замінити кулю в одному стволі кожної рушниці патроном з дрібним дробом.

— Дробом по ногах для них вистачить, — сказав він. — А коли, наперекір сподіванням, це не вплине, тоді вже почастиємо їх кулями.

Коли жінки наблизились кроків на тридцять, Іголкін замахав руками й закричав:

— Стійте, слухайте! Я заборонив вам переслідувати нас Ви не послухалися Наші вогненні стріли готові, і хто наслідиться підійти ближче, буде вражений ними! Забирайтеся назад!

Зупинившись, дикуни вислухали слова матроса і почали перемовлятися. Потім одна з жінок крикнула щось, а решта, на знак згоди з нею, замахала руками.

— Вони запрошують нас двох повернутись до них, орда не може без нас жити. А інші хай ідуть собі, — переклав Іголкін, а потім закричав:

— Чарівники не можуть жити довго з людьми. Ми йдемо на зиму до своїх наметів на великих льодах, а навесні повернемося. Забирайтеся швидше!

Але частина жінок посунулася на кілька кроків уперед, а одна із зброєносиць з юнацьким завзяттям швидко метнула дротик, який пролетів повз праве вухо Каштанова і вп'явся в юрту.

— Ну, нічого не вдієш, треба стріляти, поки вони не посмілишали, — вигукнув Боровий. — Дробом по ногах у різні місця круга, там, де вони стоять купкою! Раз, два, три!

Гримнуло шість пострілів, і у відповідь на них з різних частин кільця жінок почувлися викрики й зойки поранених. Повернувшись кругом, усі кинулись бігти до лісу; багато хто шкутильгав, залишаючи на снігу краплини крові. Дівчина ж, яка пустила дротик у Каштанова, після кількох кроків упала, залишилася лежати нерухомо.

— Ну, що ж далі? — запитав Громеко, коли останні втікачі зникли в кущах. — Чекати ще нападу, чи вони більше не насміляться?

— Я думаю, з них вистачить, — сказав Іголкін. — На всякий випадок зайдемо в юрту, щоб стріла якого-небудь шаленого дівчиська не влучила в нас.

Обережність ця була зайвою. Жінки, виючи, відходили чимраз далі, і незабаром все стихло. Собаки перестали гавкати, кинулися до підбитої дівчини і жадібно лизали теплу кров,

яка лилася в рани. Іголкін, а слідом за ним і інші, побігли туди ж, щоб відігнати здичавілих собак.

Оглянувши дівчину, мандрівники побачили, що рана тільки одна на правому стегні, але кров лється дуже.

— Дивно, дрібний дріб не міг заподіяти такої рани, — зауважив Папочкін.

— Хтось із нас помилково вистрелив із ствола, зарядженого кулею.

— Це я цілився в неї! — сказав Каштанов.

— Бідолашна жива, — сказав Громеко, оглянувши дівчину, — вона тільки знепритомніла від переляку й болю. Куля пройшла крізь м'яку частину ноги, не зачепивши кістки, але дуже розірвала її мускули.

— Що ж ми робитимемо з нею? Адже всі інші втекли.

— Доведеться взяти її з собою, як полоненицю, а коли одужає, відпустимо на волю.

— Відпускати! — обурився Папочкін. — Ні в якому разі! Ми її доставимо на «Полярну зорю» як прекрасний екземпляр первісної людини, близької до мавпи. Який це буде скарб для антропологів!

Громеко сховався до юрти по перев'язочний матеріал, спинив кров і забинтував рану. Під час цієї операції дівчина розплющила очі і, побачивши себе оточеною чарівниками, вся затремтіла від страху.

Вона була невисока на зріст, але струнка, ще не мала ні масивних форм, ні міцної мускулатури, як дорослі жінки. Тіло її ззаду було вкрите коротким, але досить густим чорним волоссям. На обличчі, долонях і підшвах волосся не було. Голова була вкрита недовгим, злегка хвилястим волоссям. Форма ступні була ніби проміжною між людською і мавпячою, з дуже розвиненими пальцями; великий палець далеко відступав від решти.

Розглянувши обличчя дівчини, Боровий вигукнув:

— Адже це Катю, моя приятелька!

— Хіба ви розрізняли їх одну від одної? — запитав Каштанов. — Скільки я міг помітити, вони всі схожі одна на одну.

— Це тільки на перший погляд, а коли придивитися, то різниця є, і ми багатьох знали на ім'я, особливо підлітків і дітей. Катю мені часто приносила м'ясо, корінці і взагалі ласі, на її думку, шматочки, виявляючи цим свою прихильність.

— Тим-то вона й насмілилася пустити стрілу в одного з викрадачів її милого! — засміявся Макшеев.

— Атож, на чотири сантиметри лівіше — і я залишився б без ока, — промовив Каштанов.

Перев'язавши рану, Катю хотіли перенести до юрти, але вона почала вириватися з рук і голосити, викрикуючи щось. Іголкін розібрав, що вона просить, щоб її залишили померти на місці, а не несли в намет і там не з'їли.

— Чому з'їли? — здивувався Громеко. — Хіба вони людодіди?

— Так, забитих або тяжко поранених на полюванні чи в бійці вони спокійнісінько з'їдають.

— Так ви її заспокойте, скажіть, що ми її не з'їмо, а покладемо в наметі спати. А коли вона одужає, пустимо до своїх.

Матрос ледве переконав її, а Боровий взяв її руку, після чого вона заспокоїлась і дала перенести себе. В юрті її поклали на постіль, де вона швидко заснула, не випускаючи руку Борового.

Тому що призначений на ночівлю час уже минув, стали збиратися в дорогу; розпалили вогнище, поставили чайники, почали снідати. Іголкін, який виходив з юрти набивати чайник снігом, помітив, що на краю лісу бродять ще собаки, які, очевидно, прибігли з людьми і відстали тепер від них. Можливо, що вигляд юрти нагадав їм про ту смачну юколу, якою їх колись годували, і вони почали пригадувати своїх колишніх господарів. На посвист матроса зібралось ще дванадцять собак. Отже, з Генералом та тими п'ятьма першими, що приєдналися до мандрівників, можна було так-сяк запрягти всі три нарти.

— Чим же ми годуватимемо їх? — запитав Іголкін. — Адже утримати їх біля юрти і приручити можна тільки годівлею.

— Ми взяли харчів на місяць, — сказав Громеко. — Днів через сім-вісім дістанемося до горба. Отже, є запас шинки, з якого можна давати їм.

— Багато давати не треба! — додав Боровой. — Вони побіжать упорожні слідом за нами, сподіваючись на обід і вечерю.

Собакам після сніданку дали обрізки, кістки і по шматку м'яса, а потім почали укладатися. На одну нарту з повстю і жердинами юрти поклали Катю, а на другу — всі речі. По снігу можна було вже пересуватися на лижах, а тому, хоч вантаж і збільшився, йшли швидше, ніж напередодні. Коли валка рушила і Катю побачила, що її везуть не в ту сторону, де було стійбище її орди, а в протилежну, вона скрикнула, зіскочила з нарти і кинулася бігти, але, зробивши кілька кроків, упала. Коли її оточили і хотіли покласти на нарту, вона почала пручатися, билася кулаками і намагалася вкусити.

З пояснень Іголкіна, вона, як видно, зрозуміла, що її відвезуть назад до стійбища і там відпустять, а тимчасом чарівники хотіли завезти її з собою до великих льодів. Довелося зв'язати її руки і прив'язати до нарти, щоб запобігти новим спробам втекти. Бідолашна Катю тремтіла від страху і схлипувала, бо була цілком певна, що її неминуче з'їдять.

Цього дня з обіду вже перейшли на русло річки, де сніг, ущільнений вітрами, лежав не таким товстим шаром; на ньому нарти і лижі грузли менше, ніж на тропі в лісі. Тому далі посувалися досить швидко, і за день пройшли знову п'ятдесят кілометрів.

На ночівлі вартували по черзі, але все було спокійно. Катю цілий день нічого не хотіла їсти, і на ночівлі їй довелося залишити зв'язаною під наглядом вартового. Побачивши блискучі ножі, якими білі чарівники різали шинку за обідом і вечерю, вона вся тремтіла і з жахом стежила за рухами рук, очевидно, ждучи, що ось-ось настане черга зарізати її.

Так тривала подорож на північ. На восьмий день вийшли в тундру, а під обід дісталися до горба. Катю поступово заспокоїлася за свою долю, звикла до чарівників і почала брати сиру їжу. Від чого-небудь вареного чи смаженого вона з огидою відмовлялася. На третій день шляху їй розв'язали руки, а на п'ятий і ноги, коли вона пообіцяла, що не втече.

ЖИТТЯ В ПОЛОНІ

Під час цієї подорожі Іголкін і Боровий поступово розповідали про своє життя з первісними людьми, а Каштанов записував їх розповідь.

З того дня, як експедиція пішла на південь, Іголкін і Боровий, залишившись у юрті, взялися будувати метеорологічну будку для встановлення інструментів та робити міцні двері в складі-льодовнику, щоб захистити його від своїх собак та інших хижаків. Закінчивши з цією роботою, вони почали пробивати нову галерею в льоду горба, нижче на схилі, щоб собакам було де ховатися від спеки, яка поступово збільшувалася і примушувала собак бігати на край льодів, що потроху відступали на північ. До закінчення цих термінових робіт на полювання ходили лише зрідка, для поповнення запасу харчів. Але потім почали полювати щодня, щоб заpastися м'ясом на зиму: сушеним — для собак і копченим — для людей. Повертаючись із лісу з нартою, завжди набирали дров, а тому поступово запасалися й ними на холодні місяці.

Під час полювання траплялися мамонти, носороги, первісні і мускусні бики, велетенські й північні олені. На річках і в тундрі стріляли гусей, качок та інших птахів, якими в основному й харчувалися. М'ясо великих тварин сушили й копчили. Діла було по горло, і в турботах часто недосипали. На полюванні бували різні пригоди, які, проте, кінчалися щасливо.

Перший час після від'їзду товаришів на південь погода дедалі поліпшувалась, хмарний покрив щодалі частіше розривався, і Плутон світив по кілька годин зряду. Температура підвищилась до 20° у тіні, і в тундрі настало справжнє літо. Але з половини серпня стало повертати на осінь Плутон частіше ховався за хмарами, інколи йшов дощ, після якого в тундрі піднімався туман.

Температура поступово знижувалась, і на початку вересня, коли дули сильні північні вітри, спадала до нуля. Листя почало жовкнути, і до половини вересня вся тундра втратила зелений літній одяг, оголилася, побуріла. Час від часу перепадав сніг.

Готуючись до зими, Іголкін і Боровий переглянули всі запаси, консерви та речі в складі і частину їх перенесли до юрти. Над цим вони працювали другий день, і тільки-но зачинили склад, збираючись обідати, як несподівано на них напали дикі люди, що підкралися з другого боку горба. Боровий і Іголкін, яким і на думку не спадало, що в Плутонії існують люди, крім ножів, не мали при собі зброї. Ті ж, що напали, були озброєні списами, ножами, дротиками, і тому опір був неможливий. Але, розгледівши білих людей, юрту і метеорологічну будку, поставилися до небачених істот з пошаною і повели їх до свого стійбища.

Останнє, як виявилось, було близько — кілометрів за десять від юрти, серед дрібнолісся (згодом полоненики довідались, що орда тільки напередодні перекочувала зі сходу). Коли полонеників привели, первісні люди довго радилися, що з ними робити. Чоловіки пропонували принести їх в жертву богам, але більша частина жінок вирішила інакше. Вони, мабуть, гадали, що присутність незвичайних пришельців в орді зробить її могутньою, забезпечить успіх на полюванні, в сутичках з іншими ордами, і тому вирішили не відпускати полонених, не робити їм нічого лихого, а оселити в окремому наметі посеред стійбища.

Орда в цей час збирала різні ягоди і якісь їстівні корінці в тундрі про запас на зиму і провела кілька днів на одному місці. Але потім великий сніг примусив відкочувати кілометрів на сорок на південь, де вищий ліс захищав їх від холодних вітрів.

Перший час полоненики почували себе дуже погано. Їм давали їсти тільки сире м'ясо, ягоди та корінці. Спати доводилося на грубо вироблених звірячих шкурах і такими ж шкурами

вкриватися від холоду. Розумітися з людьми вони могли тільки знаками і все ще не знали, яка на них чекає доля. Втекти не було змоги, бо їх вартували пильно.

Перекочувавши на нове місце — на більшу галявину серед густого лісу — люди почали рубати з сухих тонких дерев жердини для своїх наметів. Скрізь валялися сухі гілки, кора, обрубки жердин. Дивлячись на них, Іголкін пригадав, що в нього в кишені зберігся коробок сірників, бо в складі він засвічував ліхтар. Набравши сухого матеріалу, він розклав собі вогнище. Побачивши вогонь, всі залишили роботу й збіглися до вогнища. Вони були вражені цим небаченим явищем, а коли полум'я присмарило їм руки, то вони почали поклонятися й вогнищеві, і до пришельців, які володіли вогнем, відчували ще більшу повагу. З того часу вогнище горіло біля намету полонених безперестану, і вони почали смажити на паличках м'ясо, яке їм приносили.

Незабаром полоненики навчилися розуміти мову цих людей, дуже нескладну. Коло понять їх було обмежене полюванням, їжею та примітивною обстановкою життя, і мова складалася з однокладових і двоскладових слів без відмін, без дієслів, прислівників, прийменників; вона доповнювалася мімікою і рухами тіла. Рахувати вміли тільки до двадцяти по пальцях рук і ніг.

У кожному наметі жило кілька жінок і чоловіків, зв'язаних груповим шлюбом, а також діти цієї групової сім'ї, в якій дитина мала одну матір і кількох батьків. Чоловіки ходили на полювання і виготовляли скалки кременя для списів, дротиків, ножів і скребачок. Жінки збирали ягоди і корінці, виробляли шкури, брали участь в облавах на великих звірів, коли потрібні були сили всієї орди.

Полювали люди на різних тварин, що їм траплялися, і їли як м'ясо, так і всі нутроці, а також черв'яків, слимаків, гусінь та жуків. Мисливці наїдалися теплим м'ясом і пили кров щойно забитих тварин, а рештки і шкури приносили додому в стійбище. Великих тварин — мамонтів і носорогів — вони оточували й заганяли у вовчі ями, викопані на звірячих стежках у лісі, і там добивали камінням та списами

На полювання ходили групами — родинами або об'єднувалися по дві-три родини, а на великого звіра, якого треба було загнати облавою, йшла вся орда, крім двох-трьох жінок, що залишалися вартувати полонених. Ці жінки годували немовлят усіх наметів, матері яких довго не поверталися з полювання.

На полюванні траплялися нещасні випадки. Хижаки, а також мамонти і носороги іноді ранили й калічили своїх переслідувачів. Убитих або тяжко поранених товаришів мисливці з'їдали.

Загальний вигляд первісних людей, за словами Борового, можна було охарактеризувати так: вони мали велику голову на короткому й товстому тулубі з короткими, грубими і сильними кінцівками. Плечі були широкі й сутулуваті, голова й шия нахилені вперед. Коротке підборіддя, масивні надбрівні дуги і спадистий лоб робили їх схожими на людиноподібну мавпу. Ноги були трохи зігнуті в колінах. Первісні люди ходили, нахилившись вперед, і сиділи за їжею і роботою навпочіпки.

На підставі розповідей Борового та Іголкіна про цих людей, а також огляду їх зброї і виробів, Каштанрв прийшов до висновку, що це плем'я мало багато спільного з неандертальцями, які жили в Європі в середньому палеоліті, тобто в старокам'яному віці, одночасно з мамонтом, довгошерстим Носорогом, первісним биком та іншими тваринами льодовикової епохи.

Ці первісні люди мали тільки дуже грубе кам'яне знаряддя, яке виготовляли з крем'яних скалок у вигляді скребачок (для обробки звірячих шкур), сокир і ножів, наконечників до списів і дротиків для полювання. Гострі скалки вставляли також в отвори, видовбані в дрючках, які перетворювались на грізну зброю.

Вогонь, розпалений полонениками, люди називали маленьким сонцем і поклонялися йому. Благодійний вплив вогню вони відчували під час великої перекочівлі на південь, до якої їх примусив початок зими в поясі північного лісу. Тягти з собою жердини для наметів було надто важко, а зрубувати нові на місці кожної ночівлі — надто довго, тим-то під час перекочівлі ночували просто під кущами в лісах, де холодний вітер особливо давав себе взнаки. Підсідаючи до вогнища полонеників, вони скоро переконалися, що він зігріває, і незабаром вся орда почала ночувати навколо вогнища і з великою охотою збирати для нього дрова. Але розпалювати окреме вогнище для себе ніхто з них не наважувався. Полоненики ж не наводили їх на цю думку, щоб лишитися єдиними господарями вогню і не зменшити перед ордою своєї чарівної сили. Вони передбачали, що з часом, якщо звільнення затягнеться, становище стане важким.

Полоненики з дедалі більшою тривогою лічили дні осені, що минали, і все гадали, чи скоро повернуться товариші з півдня та звільнять їх. Зима поступово насувалася з півночі, і в недалекому майбутньому мала відбутися нова перекочівля, ще далі від горба на краю льодів. Тому можна собі уявити, з якою радістю вони почули постріли, цю звістку про близьке звільнення.

ЗНОВУ В ЮРТІ

До свого горба на краю льодів мандрівники прибули в останньому тижні грудня. Тут вони вирішили відпочити й відзначити Новий рік, успіх експедиції на південь та звільнення полонеників. Харчів і дров було заготовлено достатньо, і поки що не було погребі відлучатися в ліс або тундру.

Розчистили майданчик, поставили юрту і прокопали в снігу, що лежав шаром завтовшки понад метр, траншею до складу, собачої галереї та метеорологічної будки. Далі можна було відпочивати. В юрті горіло невелике вогнище, було тепло й затишно. Всі шестеро в проміжках між трапезами, прогулянками та сном розмовляли, розповідаючи про свої пригоди та пригадуючи різні епізоди з подорожі на південь або з життя в орді.

Кату була безмовною учасницею цих розмов і проїмалася дедалі більшою повагою до білих чарівників, які мали в своєму розпорядженні так багато дивних речей. Її нога почала підгоюватися, і вона могла вже потроху ходити. Часто заставляли її біля юрти, коли вона сиділа напочіпки, з поглядом, зверненим на південь, де на горизонті виднілася темна смуга лісів. Її, очевидно, вабило до свого племені

Іголкін умовляв Кату залишитися з ними і потім поїхати разом через льоди в теплу країну, де вона побачить усі чудеса, створені білими людьми. Але вона вперто хитала головою і все говорила:

— Я ліс, намет матері, сестри, м'ясо, криваве м'ясо, полювання, весело!

Мандрівники все-таки сподівалися, що поступово вона звикне до них і, зрештою, згодиться їхати. Яким тріумфом для експедиції був би живий екземпляр первісної людини!

Коли морози посилились, вона почала мерзнути, але відштовхувала одяг, який їй пропонували. Виходячи з теплої юрти на повітря, вона закутувалась тільки в свою ковдру. В роботах — прибиранні намету, митті посуду, відновленні траншеї в снігу, підношуванні дров — вона не брала ніякої участі, вважаючи це справою чоловіків. Вона запитувала в Іголкіна, скільки в нього дружин, чи ходять вони на полювання, чи велика орда, до якої належать білі чарівники, і з недовір'ям хитала головою, коли той розповідав про життя європейців, про міста, моря, кораблі і ін. Єдиною її роботою в проміжках між їжею та сном було вистругування паличок для дротиків і вирізування з м'якого дерева шельюгових дров дуже грубих фігурок мамонтів, носорогів, ведмедів і тигрів. Вона зробила собі цілу колекцію цих ідолів, поклонялася їм і все просила в Іголкіна крові, щоб вимазати їх. Але мандрівники на полювання не ходили, в тундрі не видно було ні звірів, ні птахів, і її бажання не можна було задовольнити.

В січні почали робити невеликі екскурсії на нартах, щоб привчити до запрягання собак, які вже принадилися, звикли до колишніх господарів і жили в льодовій галереї під горбом, крім Генерала, що залишався при юрті як вартовий. Коли собаки звикли до запрягання, почали робити екскурсії по тундрі на більші відстані, їздили до краю лісів по дрова, запас яких кінчався. В ці екскурсії ходили по черзі вп'ятьох з трьома нартами, залишаючи кого-небудь одного в юрті вартувати Кату.

Одного разу в кінці січня черга залишитися вартовим у

Кату.

юрті припала Папочкіну. Катю завжди уважно стежила за тими, що їхали в бік лісу, і не могла дочекатися, поки вони повернуться. Вона сподівалася, що вони натраплять на яку-небудь дичину і привезуть їй свіжого кривавого м'яса, за яким вона нудьгувала. Але надії її були марні, бо ніякої дичини не зустрічалося.

Просидівши години дві після від'їзду товаришів у юрті біля вогню, Папочкін з нудьги задрімав і, очевидно, проспав досить довго. Коли він прокинувся, Катю в юрті не було. Він вибіг надвір і побачив уже далеко на півдні, серед білосніжної рівнини, чорну точку, яка чимраз віддалялася. Полонянка взяла його лижі, на яких навчилася ходити, і він не міг переслідувати її без лиж по глибокому снігу. Вона захопила також свою ковдру, початий копчений окіст, що висів у юрті, великий ніж і коробок сірників, з якими навчилася поводитися.

Повернувшись надвечір, товариші взнали про втечу Катю і дуже розгнівалися. Папочкіну довелося вислухати чимало докорів за своє ротозійство. Але переслідувати втікачку годі було й думати: вона встигла відійти дуже далеко, і треба було споряджати навздогін за нею цілу експедицію, ризкуючи все-таки не наздогнати. Катю втекла порожнем і звикла під час полювання проходити до ста кілометрів за день; експедиція ж з нартами могла пройти навряд чи й половину цієї віддалі. Йти ж відвойовувати дівчину у її родичів, всупереч її бажанню, не було рації.

На щастя, до втечі встигли сфотографувати Катю кілька разів спереду, збоку і ззаду, а також обміряти за всіма правилами антропології, зняти гіпсову маску з її обличчя і зробити відбитки рук та ніг.

Рушити назад через льоди, щоб застати нагорі вже досить довгий день і дістатися на початок літа до південного берега Землі Нансена, можна було не раніше, як в кінці березня або навіть на початку квітня. До від'їзду залишалося ще майже два місяці. Цей час вирішили використати для тренування людей і собак у більш тривалих екскурсіях з нартами. За останні дні понад краєм лісів почали помічати свіжі сліди оленів, певно північних, а також мускусних биків і вовків. Тим-то, коли відійти на віддаль одного-двох днів шляху від юрти, можна було розраховувати на полювання. Свіже м'ясо було дуже потрібне і людям і собакам: шинка надто набридла, та й її внаслідок ненажерливості Катю дуже поменшало. Доводилося берегти запас шинки для дороги, а до від'їзду для харчування добувати дичину. На ці екскурсії ходили по черзі втрійох з двома нартами і наметом, тоді як троє людей і одна запряжка собак залишалися в юрті, відпочиваючи від попередньої поїздки.

У ГЛИБ ЛЬОДІВ

Наприкінці березня мандрівники вирішили рушити назад через льоди. Метеорологічну будку залишили на місці і в ній, а також у складі під горбом, поклали в запаяних ящиках короткі відомості про склад експедиції, яка відкрила Плутонію, та про головні результати подорожі на південь.

З настанням літа первісні люди, очевидно, знову відвідають горб, а тому, щоб не забрали вони ящиків і не зруйнували будку, на полиці в останній мандрівники порозставляли частину дерев'яних ідолів, вирізаних Катю, а на підлозі будки як жертвоприношення поклали всі кістки, що поназбирувалися, порожні бляшанки від консервів та інший подібний мотлох. До всього цього додумався Іголкін, який зійшовся з дикими ближче, ніж учений Боровий.

Нарти, добре навантажені колекціями, харчами та майном експедиції, рушили через білосніжну тундру до підніжжя Льодів.

Цей переїзд назад через Землю Нансена затягнувся на цілий місяць. Перехід через льодовий хаос, довгий підйом на хребет Руський та спуск з нього льодоспадами глетчера, безперестанні вітри, що дули назустріч, перевантаженість нарт, недостатня кількість собак — все це затримувало рух і вимагало напруження всіх сил. Часті хуртовини теж затримували рух, але зате давали людям і собакам зайві години відпочинку. За льодовим хаосом почалася вже зміна дня й ночі, якої давно не спостерігали мандрівники. З складів харчів, залишених на дорозі, деяких не пощастило знайти, але на мисі Труханова знайшли новий склад з річним запасом харчів, споруджений «Полярною зорею». Там же була записка, в якій повідомлялося, що судно стало на зимівлю за десять кілометрів на схід від мису. З висоти останнього видно було в далечині й судно, а на півдорозі від нього відбулася радісна зустріч. Навіть Труханов виїхав на нарті, яку тягли молоді собаки, що народилися на «Полярній зорі» за час плавання. Привітанням і розпитуванням не було краю. Труханов просвітлів, коли почув, що його припущення про нутро Землі блискуче справдилося.

НАУКОВА БЕСІДА

Через кілька днів після повернення експедиції на «Полярну зорю» розгулялася звичайна для цих широт страшна пурга, що припинила всякі прогулянки та роботи на свіжому повітрі. Коротали час в кают-компанії, обмінюючись враженнями про зимівлю серед криги та подорож в Плутонію. Труханов особливо цікавився подробицями спуску в підземний світ, що супроводжувався різними незрозумілими для експедиції явищами.

— А чи знаєте, Миколо Інокентійовичу, — сказав Каштанов, — що ваш лист, розпечатаний того дня, коли ми побачили мамонтів у тундрі, яка прийшла на зміну льодам, пояснив нам, куди ми потрапили, але не задовольнив нас. Ми хотіли б знати, на чому ґрунтувалося ваше припущення, що земна куля порожниста, припущення, яке так блискуче справдилося.

— Якщо хочете знати, — відповів Труханов, — ідея ця не моя і навіть не нова. Її висловлювали більш як сто років тому деякі вчені Західної Європи, і я натрапив на неї, переглядаючи старі журнали, зацікавився і зайнявся її перевіркою. І в результаті перевірки переконався, що вона правдоподібна.

— Чи не поділитесь ви з нами вашими доказами?

— З задоволенням. Якщо хочете, зроблю вам сьогодні ж увечері докладну доповідь.

Увечері в кают-компанії відбулася цікава наукова бесіда.

Розглянувши коротко погляди стародавніх народів про плоску Землю серед первісного океану і вчення Арістотеля про кулясту форму Землі, Труханов докладніше спинився на поглядах нового часу.

— Наприкінці XVIII століття вчений Леслі твердив, що Земля всередині заповнена повітрям, самосвітним внаслідок тиску. В цьому повітрі рухаються дві планети — Прозерпіна і Плутон...

— Плутон? — не стримався Боровий. — Отже, ми не придумали нічого нового для внутрішнього світила!

— Так, з цим ім'ям вас випередили, — продовжував Труханов. — І деякі вчені навіть обчислили шляхи цих планет, наближення яких до земної кори ніби породжує магнітні бурі та землетруси. На думку Леслі, на внутрішній стороні Землі, освітлений м'яким електричним світлом, панує вічна весна, і тому там існує прекрасна рослинність і своєрідний світ...

— І він мав цілковиту рацію! — вигукнув здивований Папочкін.

— Вхід у земну порожнину, за вченням Леслі, повинен бути близько 82° північної широти...

— Але ж це подиву гідно! — сплеснув у долоні Макшеев. — Як він міг узнати так точно? Ми знайшли південний край цього входу під 81° з чимось.

— Леслі визначив його за місцем найбільшої інтенсивності північного сьйва, бо гадав, що сьйво виходить саме з середини Землі, являючи собою електричне проміння, яке освітлює середину Землі. Вчення Леслі знайшло багатьох прихильників, і навіть цілком серйозно розглядали питання про спорядження експедиції всередину Землі.

— От так маєш, — посміхнувся Громеко, — і тут у нас трохи не було попередників!

— Але експедиція не відбулася, бо авторитетні вчені того часу — Бюффон, Лейбніц, Кірхер — висміяли гіпотезу Леслі, назвавши її фантазією. Вони обстоювали вогненно-рідке ядро Землі, одно спільне або з численними другорядними вогнищами, які називалися *пірофіліціями*.

Наприкінці XVIII століття струнка гіпотеза Канта-Лапласа про утворення всієї нашої планетної системи з газоподібної розжареної туманності привернула до себе майже всіх і відсунула на задній план інші гіпотези.

— Але Кормульє в 1816 році доводив, що Земля всередині порожня і що кора її має завтовшки не більше як триста англійських миль.

— Галлей, Франклін, Ліхтенберг і Кормульє старалися пояснити явища земного магнетизму і його вікові зміни з точки зору існування гіпотетичної внутрішньої планети. Німецький професор Штейнгаузер в 1817 році вважав існування цієї планети, яку він назвав Мінервою, майже безсумнівним.

— Виникли знову проекти експедиції всередину Землі. Відставний піхотний капітан Сіммес, що жив у Сен-Луї в штаті Міссурі, в квітні 1818 року надрукував у газетах лист і розіслав його багатьом установам Америки та Європи, адресований «всьому світові», з девізом «Світ дає світло, щоб відкрити світ до безконечності».

Ось що він писав:

Земля всередині порожня і заселена. Вона містить ряд концентричних сфер одну в одній і має біля полюсів отвори, завширшки від 12 до 16°. Я готовий поручитися життям, що це істина, і пропоную дослідити цю печеру, якщо громадськість допоможе мені в цій справі. Я приготував до друку трактат з приводу цього, в якому подаю докази зазначених вище тверджень, пояснюю різні явища і розглядаю «золоту таємницю» доктора Дарвіна. Моя умова — патронат цього і нових світів. Я присвячую (заповідаю) його моїй дружині та її десятьом дітям. Я обираю доктора Мітчель, сера Деві та барона Олександра фон Гумбольдта своїми покровителями. Мені потрібно тільки сто сміливих супутників, щоб виступити з Сибіру наприкінці літа з північними оленями саньми по кризі Північного моря.

Я обіцяю, що ми знайдемо теплі і багаті землі, де сила корисних рослин і тварин, а може є й люди, як тільки пройдемо 82° північної широти. Наступної весни ми повернемося.

— Що ж, відбулася ця експедиція? — запитав Каштанов.

— На нещастя або, якщо хочете, на наше щастя, вона не відбулася. Лист Сіммеса звернув на себе увагу, і до редакцій газет і журналів, а також до вчених посипалися запитання зацікавлених читачів. Пропозиція відважного капітана, який не боявся залишити після себе вдову і десять сиріт, обговорювалася в пресі, але ні ста сміливих супутників, ні грошей на експедицію вона не збрала. Вчені, обрані патронами, очевидно, вважали бідного Сіммеса просто мрійником або божевільним. Справа в тому, що багато хто був переконаний, що всередині Землі є порожнина і є планета, але в існування отвору, через який можна було б проникнути всередину, не вірили.

— Так, фізик Хладні в статті про середину Землі, викликаній листом Сіммеса і надрукованій в ученому журналі, зазначив, що отвору бути не може: якби такий коли-небудь був, його неминуче заповнило б водою. Надто повільний рух планети, виявлений Штейнгаузером, Хладні пояснює тим, що він відбувається у дуже густому середовищі стисненого повітря, можливо під впливом притягання Сонця і Місяця. Він буде ще такі інтересні припущення, не видаючи їх, звичайно, за незаперечні: тому що при сильному стисненні повітря виділяється тепло, а дуже нагріте тіло повинно світитися, то в центрі земної порожнини, де тиск з усіх боків найбільший, страшенно стиснене повітря повинно утворити масу, яка світить і гріє, щось ніби центральне сонце.

— Жителі внутрішньої поверхні Землі, якщо такі існують, бачать це сонце завжди в зеніті, а навколо себе освітлену ним всю внутрішню поверхню, що повинно становити дуже красиву панораму.

— Гіпотези про внутрішню планету ще трималися деякий час. Бертран у тридцятих роках минулого століття теж гадав, що земна куля порожня, і в цій порожнині є магнітне ядро, яке переміщується під впливом комет від одного полюса Землі до другого.

— В XIX столітті найбільшу кількість прихильників мала гіпотеза про вогненно-рідке ядро Землі, за вченням Канта — Лапласа. Її прихильники сперечалися тільки в питанні про те, яку товщину має тверда земна кора. Одні вважали достатньою кору в сорок — п'ятдесят кілометрів товщини, інші ж обчислювали її в сто кілометрів, а дехто навіть від тисячі двохсот сімдесяти п'яти до двох тисяч двохсот двадцяти, тобто від однієї п'ятої до однієї третини земного радіуса. Але така товщина кори суперечить вулканічним і геотермічним явищам Землі, як суперечить їм і гіпотеза, яка припускає, що Земля являє собою зовсім остигле тверде тіло. Тим-то як коректив прихильники товстої кори припускають, що серед неї ще збереглися окремі басейни розплавленої маси, які і є вулканічними вогнищами.

— Тому в другій половині XIX століття більше прихильників дістала четверта гіпотеза, яка говорить, що Земля має тверду нетовсту кору, тверде ядро і в проміжку між ними більш-менш товстий шар розплавлених порід, так званий олівіновий пояс.

— Тверде ядро припускають на тій підставі, що ближче до центра Землі, внаслідок величезного тиску, що є там, всі тіла, незважаючи на високу температуру, яка в багато разів перевищує їх точку плавлення (при нормальному тискові), повинні бути в твердому стані.

— Земна кора складається з більш легких порід, а в олівіновому поясі скупчені більш важкі, багаті на олівін і залізо; в самому ядрі переважають найбільш важкі речовини, наприклад метали. Гадають, що залізні метеорити, які складаються переважно з нікелевого заліза, є уламки планетних ядер, а кам'яні метеорити, що складаються з олівіну та інших багатих на залізо мінералів з вкрапленнями нікелевого заліза, дають нам поняття про склад речовини олівінового пояса.

— Ця гіпотеза і тепер ще має багатьох прихильників, але поруч з нею за першість бореться і інша, саме гіпотеза Цепріца, яка воскресила в новій формі вчення Леслі та інших учених кінця XVIII і початку XIX століть.

— Ця гіпотеза виходить з того фізичного закону, що при високих температурах, які неминуче повинні існувати в надрах Землі, всі тіла мають бути в газоподібному стані, незважаючи на величезний тиск.

— Вам відомо, що існує так звана критична температура газів, при якій вони не стискаються і не переходять у рідину ні при якому тискові. Безумовно, що в центрі Землі ця критична температура перевищена в багато разів. Тому саме ядро повинне складатися навіть з так званих одноатомних газів, які втратили вже свої характерні хімічні властивості, бо молекули їх уже розпалися на атоми під впливом високої температури. Це ядро оточене шаром газів у перегрітому надкритичному стані, яке в свою чергу оточене шаром звичайних газів.

— Далі йде шар рідини, речовини в розплавленому стані, потім шар рідини густої, як лава або смола, і ще шар, перехідний від рідини до твердого тіла, в так званому заховано-пластичному стані, порівнюваний за консистенцією з шевською смолою.

— Нарешті, зверху знаходимо тверду кору. Всі перелічені шари, звичайно, не відмежовані різко один від одного, а зв'язані поступовими переходами, внаслідок чого при рухові Землі ці шари не можуть переміщатися один відносно другого, впливати на припливи і

відпливи, на переміщення земної осі. Щодо товщини земної кори, то тут є незгода. Шведський геофізик Арреніус гадає, що газоподібне ядро займає 95% земного діаметра, вогненно-рідкі шари 4%, а тверда кора тільки 1%, тобто має близько шістдесяти чотирьох кілометрів товщини.

— Інші ж кору вважають далеко товщою — у вісімдесят, сто і навіть тисячу кілометрів. Але більш тонка кора, шістдесят — сто кілометрів, не більше, краще узгоджується з явищами вулканізму, горотворення, геотермічними і т. д.

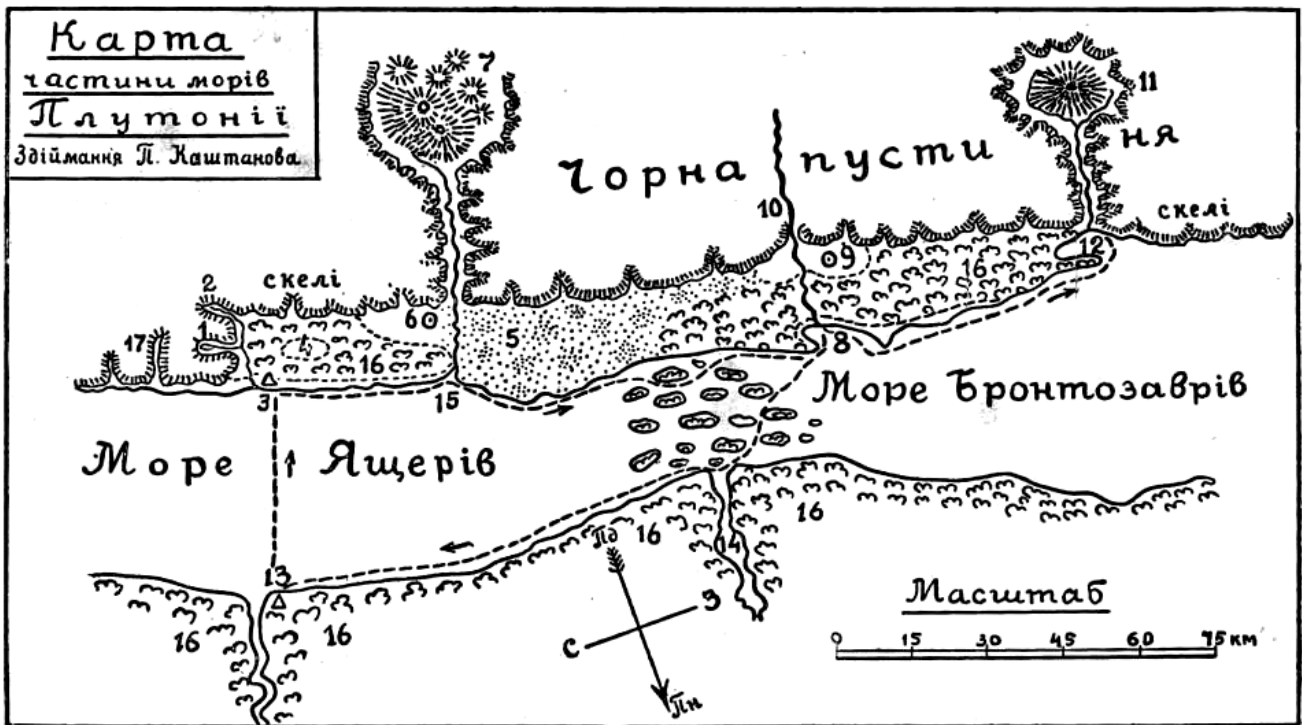
— Ви бачите, що ця гіпотеза воскресила вчення Леслі й інших, правда, без внутрішніх планет і зовнішніх отворів, виправдала навіть думку капітана Сіммеса про концентричні сфери. Але про заселеність надр Землі при температурі, яка розкладає навіть атоми газів, звичайно, не могло бути й мови.

— А тимчасом вони заселені! — вигукнув Каштанов. — Адже ви, відряджаючи туди експедицію, передбачали цю заселеність?

— Цілком правильно, і тепер я переходжу до викладу своєї гіпотези, — відповів Труханов. — Я давно вже прихильник гіпотези Цепріца і провадив спостереження та обчислення для її дальшого розвитку й підтвердження. Спостереження стосувалися визначення сили тяжіння, явищ геомагнетизму та поширення землетрусів.

— Як відомо, хвилі землетрусів розходяться не тільки по твердій земній корі, а й по прямому шляху через надра Землі. Тим-то, якщо трапиться землетрус у наших антиподів, то чутливі інструменти вловлять дві серії ударів — спершу ті, що йдуть найкоротшим шляхом земного діаметра, а потім уже ті, що йдуть по земній корі, тобто по периферії кулі. Швидкість поширення струсів залежить від густини та однорідності середовища, і за цією швидкістю можна робити висновок про стан середовища.

— І ось цілий ряд спостережень на різних сейсмічних станціях Землі і, особливо, в моїй обсерваторії на Мунку-Сардику, де я встановив нові, надзвичайно точні й чутливі інструменти на дні глибокої шахти, біля підніжжя гірського хребта, виявили факти, які не узгоджуються з гіпотезою Цепріца. Виявилось, що земне ядро має складатися не з дуже згущених тиском газів, а навпаки, з розріджених, трохи хіба густіших за наше повітря, які займають близько трьох чвертей діаметра. Інакше кажучи, це газоподібне ядро повинно мати приблизно вісім тисяч кілометрів у діаметрі, а тому на рідкі й тверді шари залишається не більш як дві тисячі чотириста кілометрів товщини з кожного боку. А серед газоподібного ядра доводилося припустити існування твердого або майже твердого тіла, тобто внутрішньої планети, діаметром не більш як п'ятсот кілометрів.

1. Озеро Стереозавра; 2. Ущелина Птеродактилів; 3. Місце висадки; 4. Галявина Ігуанодонів; 5. Піщані горби; 6. Мурашник № 1; 7. Вулкан Сатани; 8. Бухта Рибна; 9. Мурашник № 2; 10. Річка Мурашина; 11. Вулкан Боркун; озеро Самітника і ріка Папочкіна; 12. Бухта Сховища; 13. Гирло ріки Макшеєва; 14. Ріка Громеко; 15. Гирло ріки Сірчаної; 16. Ліс хвощів, папоротей і пальм; 17. Ущелина Мільярдів.

— Як ви могли визначити діаметр цього невидимого тіла? — зацікавився Боровий.

— Дуже просто. Це тіло було на шляху ударів тільки тих землетрусів, які траплялися прямо на антиподах моєї обсерваторії, саме в Тихому океані на схід від Нової Зеландії, а якщо землетрус траплявся на самій Новій Зеландії або в Патагонії, то на прямому шляху його поширення твердого тіла не бувало. Цілий ряд спостережень дав можливість визначити максимальні розміри цього тіла, звичайно, з приблизною тільки точністю. Ці спостереження показали, що всередині Землі є великий простір, заповнений газами, які мало чим відрізняються своєю густиною від густини повітря, а серед них у центрі знаходиться внутрішня планета, діаметр якої не більший як 500 кілометрів. Загалом ці спостереження виявились більш узгодженими з гіпотезами старіших учених, а не Цепріца. Але в такому разі виникає сумнів щодо правильності всіх підрахунків розподілу важких речовин у земній корі. Середня густина Землі, як відомо, становить 5,5, а густина гірських порід в поверхневому шарі кори тільки 2,5-3,5 і навіть менше, якщо взяти до уваги великі маси води океанів. Тому вчені вважають, що в напрямі до центра мають залягати тіла з дедалі більшою густиною, яка біля центра ядра досягає 10-11. Але якщо всередині Землі великий простір зайнятий газами з густиною повітря, серед яких знаходиться маленька планета, то доводиться прийняти зовсім інший розподіл густин у земній корі, яка оточує внутрішню пустоту з газами. Я вважаю, що легка поверхнева частина кори має близько 77 кілометрів завтовшки, важка внутрішня частина з великим вмістом важких металів має 2300 кілометрів і внутрішня порожнина газів 4000 кілометрів (включаючи і планету); в сумі це дорівнює 6377 кілометрам — радіусові Землі. Якщо прийняти середню густину важкої частини кори за 7,8, то густина Землі в цілому і буде 5,5 відповідно до визначень геофізиків.

На дошці, що була в кают-компанії, Труханов виконав перед слухачами всі обчислення об'єму і ваги складових шарів Землі, щоб довести свою думку про розподіл мас. Приймавши в такому зміненому вигляді гіпотезу Цепріца, Труханов розглянув питання про те, як утворився

отвір, що сполучає земну поверхню з внутрішньою порожниною, якою мали вилетіти згущені і гарячі гази з порожнини. Вказавши на часте падіння на Землю з космічного простору якихось небесних тіл, що називаються метеоритами, Труханов висловив припущення, що колись на Землю впав величезний метеорит, який пробив кору завтовшки в 2377 кілометрів і залишився всередині, перетворившись у планету Плутон. Як на доказ можливості такого падіння він вказав на величезну западину в штаті Арізона Північної Америки, що називається метеоритним кратером. Ця западина являє собою вибоїну, зроблену колись величезним метеоритом, про що можна судити по знайдених там його уламках. Але цьому метеоритові не вдалося пробити кору, він відскочив і, мабуть, упав у Тихий океан, тоді як Плутон пробив кору і залишився всередині.

— Коли ж трапилась ця катастрофа? — запитали слухачі.

— Не пізніше як у тріасовому періоді. Це видно з того, що в найвіддаленішій частині внутрішньої порожнини, якої досягла експедиція, знайдено представників юрської фауни і флори. Вони переселились у цю порожнину з поверхні Землі після утворення отвору, виходу через нього газів і охолодження внутрішньої порожнини. А пізніше таким самим способом поступово переселялись туди фауна і флора крейдяного, третинного і четвертинного періодів, послідовно відтісняючи в глиб порожнини пришельців попереднього часу.

— Поки Земля Нансена скута льодами, внутрішня порожнина гарантована від проникнення в неї представників сучасної флори і фауни з земної поверхні. І тільки людина ХХ століття у вашій особі відважно переборолла цю перешкоду й проникла в таємничу країну, де прекрасно збереглися, завдяки сталому кліматові і життєвим умовам, представники флори і фауни, які давно зникли на Землі. Ви відкрили цей палеонтологічний музей, про існування якого я не міг навіть гадати.

— Ви прекрасно змалювали заселення внутрішньої поверхні, — зазначив Каштанов, — хоч палеонтологи, можливо, знайдуть і спірні пункти у ваших припущеннях. Але я хотів би ще запитати, куди ж зникли уламки земної кори від утворення пробоїни?

— Я гадаю, що дрібніші були викинуті назад газами, які вирвалися з надр, а більші могли почасті сплавитися разом з метеоритом у світне тіло Плутона, почасті могли впасти на внутрішню поверхню і утворити там горби і цілі плоскогір'я.

— Можливо, ті великі горби з олівінової породи, багаті на залізо, які ви відкрили на берегах ріки Макшеева в її середній течії, являють собою такі уламки. Можливо, і все плато Чорної пустині на південному березі моря Ящерів складається з подібного величезного уламка, — все це потребує дальшого вивчення.

— А вулкани, згаслі й діючі, що їх ми знайшли на цьому плато, — як поясните ви їх існування?

— Мені здається, це неважко. За гіпотезою Цепріца, поверх шарів або поясів, що склалися з газів, ішов шар вогненно-рідкий. Після утворення пробоїни, коли гази ринули в неї і тиск усередині Землі почав різко слабшати, частина цього шару повинна була перетворитися на пару і гази, а решта являла собою кипляче вогненне море. Пара і гази поступово вийшли через отвір, температура і тиск у внутрішній порожнині дедалі зменшувались, і лавове море почало вкриватися твердою корою. Спершу ця кора була тонка і слабка, часто розривалася під тиском газів і пари, які й далі виділялися з розплавленої маси. Але поступово вона зміцніла, Прориви траплялися чимраз рідше, як на поверхні Землі в перший період її життя. Вулкани показують тільки, що на певній глибині під цією корою збереглися ще басейни з вогненно-рідкою лавою, яка й проривається назовні, як на земній

поверхні, з тією різницею, що продукти — поспіль дуже важкі, переповнені залізом породи, яких ми на Землі не знаємо.

— Але ж коли внутрішня поверхня являла собою спершу вогненне море, як ви сказали, — зазначив Макшеев, — то уламки кори, що впали в нього, повинні були потонути в ньому або розплавитися.

— Це не обов'язково, — заступився Каштанов. — Дрібні уламки, звичайно, розплавилися, але великі, — адже вони могли досягати кількох кілометрів у діаметрі — завдяки своїм розмірам розплавилися тільки почасті. Що ж до їх занурення в глиб вогненного моря, то це залежало від їх питомої ваги. Якщо вони були легші від розплавленої маси, — а це цілком можливо для частини уламків, — то вони плавали на її поверхні, наче крига в морі, і, як крижини, розтавали з країв і знизу.

— Я не обстоюю своєї думки, — сказав Труханов, — це було перше припущення, яке спало мені на думку під час вашого запитання. Все це вимагає дальшого дослідження. Ми знаємо тепер тільки вузьку смужку Плутонії понад рікою Макшеева і по берегах моря Ящерів, а що являє собою ця величезна країна в обидві сторони від ріки? Чи далеко йде Чорна пустиня на південь? Що лежить за цією пустинею? Чи немає там знову оазисів життя?

— Мені здається, що немає, — зазначив Папочкін, — і ось чому. Вологу, без якої не може бути життя, приносять вітри, що дмуть з півночі, з отвору. Ця волога — продукт, головним чином, земної поверхні. Як ми переконалися, дощі не поширюються далі за південний берег моря Ящерів. Вітри залишають усю свою вологу на цій порівняно невеликій віддалі від отвору, а за морем, на всьому дальшому просторі внутрішньої поверхні залягає безводна й неродюча пустиня застиглої лави. Я думаю навіть, що з самого початку юрське життя поширювалось на дуже близьку віддаль від отвору, і тільки поступово, в міру того, як кількість вологи у вигляді річок і озер збільшилася завдяки постійному припливові її через отвір, це життя посувалось чимраз далі на південь. Можливо, і море Ящерів утворилося порівняно недавно, і тому вода його не така солона, як вода океану.

— Ну, з цим не можна погодитися, — сказав Каштанов. — Коли б це море утворилося недавно, в ньому не могли б жити представники юрської фауни, як-от риби, іхтіозаври та плезіозаври. Ні риби, ні іхтіозаври не могли переселитися з земної поверхні всередину по сухому, як от мурахи, або повітрям, подібно до птеродактилів. З цього виходить, що в пробоїну все-таки проникло море, хоч би на невеликий час, і вузькою протокою.

— Але дозвольте! — вигукнув Папочкін. — Як могло море пройти слідом за метеоритом усередину? Воно зустріло б розжарені гази й вогненну поверхню і з усіх заврів та риб вийшла б тільки величезна юшка, а не потомство.

Усі розсміялися, але Каштанов відказав:

— Ви робите надто покvapні висновки з моїх слів, Семене Семеновичу. Я ж не говорив, що море проникло слідом за метеоритом. Метеорит упав, як гадає Микола Інокентійович, у триасовий період, а фауна моря юрська. Отже, ми маємо достатній проміжок у часі для виходу газів і охолодження внутрішньої порожнини. Можливо, в іншій частині Плутонії море Ящерів тягнеться значно далі на північ, показуючи той шлях, яким морська фауна переселилася колись усередину,

— От бачите, скільки запитань, надзвичайно цікавих і важливих, виникає одразу ж, коли ми починаємо міркувати про природу Плутонії, — сказав Труханов. — І кожний з нас може намітити їх цілий ряд за своєю спеціальністю. А кінець кінцем — треба відрядити другу експедицію для дальшого дослідження Плутонії. Чи не так?

ЕПІЛОГ

Настав і минув травень, але він не приніс ще довгожданої весни. Хоч сонце вже не зникало з горизонту, тільки трохи спускаючись на півночі і піднімаючись на півдні, але гріло воно слабо, і сніг розтавав тільки на південному боці корпусу судна та на крутих берегових скелях. Крім того, сонячні дні часто змінювались похмурними; здіймався вітер, кружляв сніг, нерідко розгулювалася справжня пурга, і, здавалося, поверталася зима. Цей свіжий сніг постійно затримував розтавання старого, який вже осів і готовий був перетворитися на воду вже при перших достатньо теплих днях. Вони настали тільки в першій половині червня і принесли, нарешті, довгождану весну.

Із скель стікали численні струмки, на маленьких звільнених від снігу площинках з'явилися крихітні квіти, що розпускалися перед очима. В калюжах, зігрітих сонцем, ворушилися якісь водяні комахи, що невідомо звідки взялися. Але море, міцно скуте кригою, ще дрімало. Проте в тихі дні з вершечка щогли можна було бачити далеко на півдні темну смугу води.

— В цьому році весна тут запізнилася! — сказав якимось капітан мандрівникам, які зібралися на палубі. Їм через воду, що майже скрізь вкривала кригу, тепер доводилося більшу частину дня перебувати на судні.

— Так, торік ми в цей час уже підпливали до берега цієї землі

— Бо сильні вітри розхвилювали море і розбили кригу. А тепер ось уже десять днів як зовсім тихо або повіває тільки легенький південний вітерець.

— Чи не доведеться зимувати вдруге, якщо море не скресне? — поцікавився Папочкін, якому ставало нудно.

— Ну, ні! В липні, найпізніше в серпні, море звільниться, навіть якщо вітрів не буде.

— В липні або серпні! — вигукнули Громеко і Макшеев. — Половину літа просидимо ще тут?

— Так, у полярних плаваннях на це треба зважати. В погані роки тут тільки один або півтора місяця залишається для навігації; в гарні — два-три місяці.

Терпіння людей «Полярної зорі» справді зазнало довгих випробувань. Червень був тихий, але в другій половині хмарний і холодний. Вночі підмерзало, іноді йшов сніг, і в такі дні здавалося, що літо вже минуло.

Нарешті на початку липня налетіла зі сходу буря. Вона хоч і засипала все снігом, але розламала кригу, і судно, давно вже обколоне, готове до плавання, попрощалося салютом з сумною Землею Нансена і попрямувало на південь.

Але погода і далі стояла хмарна і сира, часто йшов дощ або сніг; іноді тумани примушували стояти годинами.

Тільки на початку серпня «Полярна зоря» вирвалася з полону і повним ходом пішла Берінговою протокою. Всі вільно зітхнули. Залишалось два-три тижні плавання до Владивостока.

У половині серпня пливли на широті гирла річки Камчатки; здалека добре було видно береги півострова, конуси вулканів і димучу Ключевську сопку. День був напрочуд тихий і ясний, і бурхливе Берінгове море розгорталось, немов дзеркало, до горизонту. Крізь прозоре осіннє повітря на південному сході ледве виднілися вершини острова Берінга, найближчого з

групи Командорських. З цього боку повним ходом ішло велике судно, яке ніби прямувало на Нижнє-Камчатськ.

— Мабуть російський крейсер, що вартує в цих водах, — відповів Макшеев на запитання товаришів, які зібралися на палубі.

Море було спокійне, плавання відбувалося успішно, і всі вони були в чудовому настрої.

— Кого ж тут вартувати? — поцікавився Каштанов.

— Хижаків — американців та японців. Командорські острови відомі як краще, коли не єдине в світі, лежбище цінного морського котика, кількість якого через нещадне винищення почала швидко зменшуватися. Тим-то наш уряд дозволяє бити котика тільки в певний час року і з різними обмеженнями щодо самиць та молодняка. Але пожадливі промисловці намагаються знехтувати заборону. Тому острови часто відвідують судна військового флоту, які мають право зупиняти підозрілі судна, що плавають у цих водах.

— Чого доброго, вони й нас оглянуть! — вигукнув Труханов. — Крейсер іде прямо на нас.

Справді, крейсер, велике трищоглове судно, йшов повним ходом наперейми «Полярній зорі». На ньому вже можна було розпізнати блискучі жерла гармат, групу людей на капітанському містку. І раптом із однієї з гармат вихопився клуб диму, пролунав гуркіт пострілу і одночасно на щоглі звився сигнал «Зупиніться, а то стрілятиму».

«Полярна зоря» слухняно застопорила машину. За морськими правилами капітан, помітивши крейсер, зараз же наказав підняти російський прапор. Але крейсер цього не зробив.

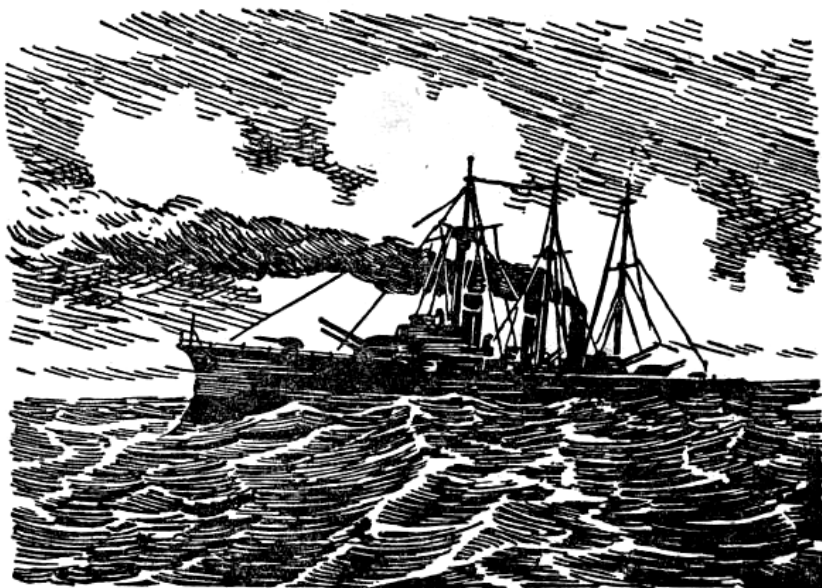
Пасажири скупчилися біля борту, розглядаючи красиве судно, яке швидко наближалось.

— Що таке? Це не російський крейсер, він називається «Фердинанд» і назва зроблена латинськими літерами! — вигукнув капітан, який спостерігав у підзорну трубу.

— Яке ж право він має зупинити російське судно в російських водах? — здивувався Каштанов.

— Якої національності цей «Фердинанд»? Німецький, очевидно?

— Зараз довідаємося! — відповів капітан, проглядаючи кишеньковий морський календар.

Крейсер, велике трищоглове судно, йшов повним ходом наперейми «Полярній зорі».

— Знайшов!

«Фердинанд» — крейсер австро-угорського військового флоту, збудований у 1909 році, його водотоннажність ось така, десять гармат ось такого калібру і т. д., 250 чоловік команди, швидкість ходу тощо.

В цей час крейсер зовсім наблизився, сповільнив хід і зупинився за кабельтов від «Полярної зорі»; з нього зараз же спустили шлюпку, і можна було бачити, як чоловік дванадцять матросів, озброєних гвинтівками, і два офіцери зійшли трапом.

Шлюпка попрямувала до «Полярної зорі», пасажери якої, капітан і вся команда скупчилися біля борту, нічогосінько не розуміючи. Але для прийому непроханих гостей довелося, хоч-не-хоч, спустити трап.

На палубу зійшли обидва офіцери і десять матросів.

— Це руський судно? — запитав старший із гостей, підносячи праву руку до козирка кашкета.

— Російське. Яхта «Полярна зоря», приватна власність, — відповів Труханов.

— Ві сам капітан?

— Ні, я власник судна.

— Торговий судно чи китобій?

— Ні те, ні друге. «Полярна зоря» везе наукову експедицію з плавання по Льодовитому океану. Але я хотів би знати, на якій підставі ви зупиняєте російське судно в російських водах і починаєте нас допитувати!

— На підставі військово-морський прав і воєнний стан.

— Що таке? Який воєнний стан? В чому річ? — посипалися запитання надзвичайно збентежених пасажирів.

Офіцер посміхнувся.

— Ви нічого не знайт? Ви давно плаваєте на Льодовитий океан?

— З весни минулого року.

— Diese Russen sind wie vorn Himmel gefallen (Ці росіяни ніби з неба впали), — звернувся австрієць до свого товарища, який, очевидно, погано розумів російську мову, а тепер теж посміхнувся і відповів:

— Sie wissen gar nichts vom Kriege (Вони нічого не знають про війну)?

Потім старший продовжував:

— Так я вам оголошуйт, що Австро-Угорська імперія і Німецька імперія вже цілий рік ведуть війна з Росією, і мі, крейсер імператорські флот «Фердинанд», будемо взятъ ваш судно, як воєнний приз. Розумійт?

— Але моя яхта не військово судно, а наукове, мирне. Приватних суден не конфіскують.

— Мирний судно? А це що таке? — австрієць показав на маленьку гармату на носі, що служила для салютів і сигналів. — Це гармат!

Труханов тільки посміхнувся.

— Всякий мирний судно, — продовжував австрієць, — можна озброювайт, привозити десант, воєнний вантаж, військово пошта. Мирний судно треба забирайт, нішого не поробляйт!

— Чи не можна мені переговорити з командиром крейсера?

— А ві німецьку мову говорить, розумійт?

— Ні, але розмовляю французькою і англійською.

— Карашо! Поїдем крейсер.

Офіцер сказав щось напівголосно своєму товаришеві і потім зійшов з Трухановим у шлюпку, яка помчала до крейсера. Другий офіцер і озброєні матроси залишилися на «Полярній зорі».

Каштанов, який добре розмовляв німецькою мовою, заговорив з офіцером. Той охоче відповідав на запитання і ознайомив пасажирів з головними подіями, які призвели в липні 1914 року до європейської війни. Непомітно минув час до повернення Труханова. Останній прибув з двома офіцерами і ще кількома неозброєними матросами.

— Нам доведеться висадитись на березу Камчатки, — сказав він. — Ходімо в каюти складатися, поки «Полярну зорю» поведуть під конвоєм до берега. Її конфіскують безумовно, з усім вантажем.

В каюті без австрійців, які залишилися порядкувати на палубі, Труханов розповів таке:

— Командир крейсера сказав мені те саме, що й цей офіцер. Спершу він, порадившись із своїми помічниками, хотів нас забрати як полонених. Адже я прекрасно розмовляю і розумію німецьку мову, — пояснив Труханов. — Але навмисне приховав це, щоб довідатися, про що вони говоритимуть між собою з приводу своїх намірів. І ось я дізнався, що в них мало харчів, і вони розраховують пожитися нашими запасами. Тому зайві роти, як-от полонені, їм не потрібні. Хоч один з помічників наполягав, що вони повинні забрати з собою принаймні всіх, хто молодший від 45 років, як військовозобов'язаних, тобто всіх, крім мене, але командир заспокоїв його тим, що, поки ми дістанемося з Камчатки до Москви, війна мабуть закінчиться розгромом Росії і Франції.

— Отже, — продовжував Труханов, — вони вирішили висадити всіх, але дозволяють взяти з собою тільки необхідний одяг, трохи харчів і належні кожному гроші, але не експедиційну касу. Вона і все інше підлягає конфіскації.

— Як, і всі колекції, всі результати експедиції? — вигукнув Папочкін з обуренням.

— Так, все безумовно! Щоденники ми, звичайно, поховано по кишнях, але фотографії, черепи, шкіри, гербарії і ін. доведеться залишити. Вони обіцяють, що все це цілим доставлять у Відень і віддадуть нам по закінченні війни.

— Якщо по дорозі туди їх не пустить на дно французький або російський підводний човен чи міна! — з обуренням сказав Боровий.

— Це цілком можливо! — продовжував Труханов, — тим більше, що у війну встряла Англія...

— Одне слово, експедицію пограбовано до нитки, як тоді, коли нас обібрали мурахи, — сумно посміхнувся Макшеев.

— Є деяка можливість повернути наше майно, — сказав Труханов. — З їх натяків я догадався, що в них поблизу є база, більш за все на Командорських островах, звідки йшов до нас крейсер. Вони відведуть туди «Полярну зорю». Прибувши до Владивостока, ми повідомимо це нашим військовим суднам і базу застукують.

— Ну, коли ж то ми доберемося туди!

— В усякому разі це єдина надія, а тепер давайте складатися.

Всі розійшлися по каютах. «Полярна зоря» йшла вже на повний хід до Камчатки під конвоєм крейсера, тримаючи курс на Усть-Камчатськ, перше жиле місце на північ від Петропавловська на березі моря. Незабаром засмучені пасажери зібралися з своїми чемоданами та клунками на палубі, де австрійці побіжно оглянули багаж, але не рилися в ньому і не лазили по кишнях. Тому Макшеев уник небезпеки втратити своє золото, яке він пересипав у широкий шкіряний пояс шукачів золота, що, являв собою довгий і вузький мішечок. Навантаживши на себе цілий пуд, інженер став дуже неповороткий. Але ковбаса, начинена золотом, що нею він підперезався, була схована під кухляною, і австрійці не

Вже смерком судна зникли у вечірній імлі.

звернули уваги на незграбність її носія. Колекція і все експедиційне майно, давно запаковані в ящики для перевезення залізницею, були здані австрійцям за описом. Про те ж, де справді побувала експедиція, їм, звичайно, не сказали.

— Ми побували в Чукотській землі, зимували на острові Врангеля, — сказав Труханов офіцерові, що приймав майно. Той співчутливо похитав головою й сказав:

— Мій батько був у полярна експедиція, Земля Франц-Йосиф, австрійський корвет Тегетгоф, ві, звичайно, читаль?

— Ну, ясно! — посміхнувся Труханов.

Надвечір обидва судна зупинилися біля довгої коси в гирлі річки Камчатки, за якою розташувалось невелике рибальське селище. Швидко зсадовили пасажирів та знесли їх багаж на три шлюпки і відвезли на берег. Іголкін і капітан негайно пішли до селища роздобувати засоби пересування. Решта стояла на березі і з сумом дивилася, як підняли на борт шлюпки і як обидва судна повернулися і на повний хід пішли в море. Вже смерком, перш ніж прийшли люди з конем — єдиним у селищі — судна зникли у вечірній імлі.

Нашим мандрівникам довелося прожити в Усть-Камчатську цілих десять днів, бо не було засобів пересування. Рідке населення по річці Камчатці посилено рибалило, бо саме почався осінній хід риби. Тому залишати промисел, який дає людям і собакам прокорм на всю зиму, і везти численну компанію в батах (видовбаних човнах) проти течії ніхто, звичайно, не мав ні найменшого бажання. Тільки Іголкін, який поспішав до дружини в Петропавловськ, взявши з собою Генерала, поїхав цим шляхом і повіз лист до губернатора. В цьому листі Труханов повідомляв про конфіскацію «Полярної зорі», про ворожу базу на Командорських островах і просив допомоги.

Наприкінці серпня японська рибальська шхуна зайшла в Усть-Камчатськ і погодилася приставити в Японію, за великі гроші, всіх висаджених. Щоб очистити місце для пасажирів, їй довелося залишити частину свого вантажу.

Ця подорож, що тривала три тижні, була далеко не з приємних. Одні розмістилися на палубі, інші в трюмі між бочками з рибою. Харчувалися по-японському — рибою, рисом і чаєм. Мучила сильна качка, тумани, дощі й хуртовини. Біля Курильських островів трохи не зазнали аварії на рифах під час бурі; в затоці Терпіння японці хотіли всіх висадити під приводом, що японський Сахалін — та ж Японія, і погодилися везти далі тільки за додаткову плату.

У Вакканаї, на північному краї Хоккайдо, північного з японських островів, змучені пасажири самі залишили шхуну, бо далі, до порту Хакодате, можна було їхати залізницею швидше й зручніше.

Із Хакодате — на південному краї острова і майже на широті Владивостока — сполучення з останнім було досить часте і правильне. Після ряду допитів і формальностей, викликаних тим, що і Японія приєдналась до воюючих держав на стороні Антанти, поштовий пароплав швидко приставив усю компанію до Владивостока.

Велике було здивування мандрівників, коли вони, під'їжджаючи до пристані, помітили серед суден на рейді «Полярну зорю», на палубі якої манячив вартовий. Швидко з'ясували, що губернатор Камчатки, одержавши лист Труханова, але не маючи суден достатньої величини для нападу на австрійський крейсер, телеграфував у Владивосток. Посланий звідси швидкохідний крейсер виявив на Командорських островах «Полярну зорю», але австрієць устиг завчасно зникнути.

Командир порту, який дав ці відомості, тут же розчарував наших мандрівників, які сподівалися, що їх колекції повернулися. «Полярну зорю» австрійці обібрали до нитки. Вони забрали колекції, спорядження, харчі, навіть меблі з кают і цінні частини машини, і тому судно довелося тягнути на буксирі. Без ремонту воно не могло вже плавати, і Труханову довелося погодитись на пропозицію морського відомства віддати судно на час війни для сигнальної служби.

Пригнічені мандрівники сіли в сибірський експрес і поїхали на батьківщину. Обговоривши становище, яке створилося, вони вирішили, що до закінчення війни, на близькість якого все ще сподівалися, і до повернення колекцій та фотографій про експедицію в Плутонію треба мовчати. Чим вони могли довести, крім своїх слів, що Плутонія з її чудесами існує і що в неї можна проникнути? Всяка розсудлива людина вважала б їх доповідь від початку до кінця фантазією, а доповідачів — брехунами або божевільними.

Але війна затяглася, за нею настала революція та інші події... Минуло десять років, учасники експедиції розсіялись; одні були вбиті на фронтах, інші померли. Колекція і документи невідомо де перебувають. Труханов, який знову приїхав до своєї обсерваторії на Мунку-Сардику і живе там самотником, уже втратив надію, що вони колись повернуться.

Випадково до рук автора потрапив щоденник та малюнки одного з померлих учасників експедиції. За цими матеріалами і складена ця книга.

ПІСЛЯМОВА

Прочитавши цей опис незвичайної подорожі в надра Землі, пригоди шести відважних дослідників та їх спостереження за підземним світом, деякі молоді читачі приходять до висновку, що все описане автором було в дійсності.

Автор одержав уже немало листів від читачів «Плутонії», в яких вони цілком серйозно запитують, чому не споряджаються нові експедиції для дослідження цього підземного світу, чому не знайдено вдруге і не вивчено отвір серед льодів Арктики, який веде в надра Землі. Їх цікавить також дальша доля ініціатора експедиції Труханова та її учасників.

Тому автор у післямові до нового видання Плутонії мусить пояснити, що подорожі в Плутонію ніколи не було і бути не могло, тому що ніде в межах Арктики і взагалі на Землі нема такого отвору, яким люди могли б спуститися в надра Землі. Хоч жерла вулканів є каналами, що йдуть більш-менш глибоко в земну кору, але у діючих вулканів вони заповнені розплавленою лавою або гарячими задушливими газами, а у згаслих вулканів забиті застиглою лавою.

Неправдоподібний тому відомий роман Жуля Верна «Подорож до центра Землі», в якому дослідники спускаються вглиб жерлом одного з вулканів Ісландії, а виносить їх назад на плоту жерлом одного з вулканів у Середземному морі. Дуже слабо описаний в цьому романі і підземний світ.

Плутонію я написав з метою дати нашим читачам найбільш правильне уявлення про природу минулих геологічних періодів, у цікавій формі науково-фантастичного роману показати тварин і рослини тих далеких часів. Для цього я користувався гіпотезою, яка цілком серйозно обговорювалась у закордонній науковій літературі сто з чимось років тому і мала багато прихильників. Вони твердили, що земна куля порожниста, що надра її освітлені маленьким світилом і населені. В розділі «Наукова бесіда» ця гіпотеза викладена докладно, і Труханов, звичайно, її захищає. Цю гіпотезу наука давно вже відкинула, і хоч ми точно ще не знаємо про стан земного ядра, але можна поручитися, що ні внутрішнього світила, ні отвору, який веде в надра, нема. Незважаючи на це, зазначена гіпотеза здалася авторові більш підходящою для науково-фантастичного роману, аніж жерло вулкана, прийняте Жулем Верном.

Автор сподівається, що це видання «Плутонії» спонукає радянську молодь ближче зацікавитись геологією і допоможе залучити до вивчення цієї інтересної науки, до дослідження земних глибин, викопних багатств і решток зниклих тварин і рослин нові сили, необхідні для дальшого розвитку і успіху радянської науки про Землю та її історію.

Російські мандрівники і вчені відкрили вже немало місць знаходження зниклих тварин і рослин в різних частинах нашої великої Батьківщини. Не можна не згадати відкритих професором В. П. Амалицьким багатих решток пермських плазунів, хижих і трав'яних у червоних пісковиках берегів Північної Двіни; добути там кістки, у вигляді цілих скелетів, виставлені в Палеонтологічному музеї в Москві. Академік О. О. Борисяк відкрив у третинних відкладах Тургайської області рештки найбільшого з трав'яних ссавців, який дістав назву індрикотерія, по імені казкового звіра індрика. У Північному Сибіру російські вчені відкрили трупи мамонтів із шкірою, шерстю і нутрощами, які збереглися у вічномерзлих четвертинних відкладах. В осадах пустині Гобі в Монголії я виявив зуб носорога, чим було доведено, що западини цієї великої області не були зайняті морем, як вважали іноземні вчені. За останні

тридцять років експедиції, що вивчали западини Гобі в Центральній Азії, знайшли в їх відкладах дуже багату фауну: черепах, земноводних, плазунів, ссавців і птахів різних епох крейдового і третинного періодів, а також стовбури великих дерев, які показали, що протягом цих періодів западини не були пустинями і напівпустинями, як тепер, а мали численні озера і ліси з різноманітною фауною і флорою. На берегах Амуру А. М. Криштофович виявив рештки величезного крейдового плазуна, який нині прикрашає Геологічний музей в Ленінграді. Рештки нижчих тварин, коралів, різних молюсків, голкошкірих, ракоподібних, листя, кори, стовбурів рослин різного геологічного віку, зібраних нашими вченими, знаходяться в музеях багатьох університетів і геологічних інститутів Радянського Союзу.

ЗМІСТ

Передмова
Несподівана пропозиція
Нарада в Москві
В далеку дорогу
Країна димучих сопок
Берінгова протока
Шукаючи невідому землю
Земля Фрітьофа Нансена
Через хребет Руський
Безконечний спуск
Непояснимо положення сонця
Полярна тундра
Бродячі горби
Незваний гість
Лист Труханова
Країна вічного світла
Непрохані могильники
Вниз по річці Макшеєва
Половання на мисливця
Пригоди на горбі
Льотчик мимоволі
Тропічна гроза
Рухомий горб
Плутон гасне
Страховищні ящери і дивні птахи
Пояс боліт і озер
Море Ящерів
Переїзд через море
Мільйони і мільярди Макшеєва
Ліс хвоців
Хижі і травоїдні ящери
Ущелина Птеродактилів
Пограбовані дочиста
По слідах грабіжників
Царі юрської природи
Як проникнути в мурашник
У глиб Чорної пустині
Експурсія в кратер Сатани
Пробудження вулкана
Загибель мурашника
Плавання на захід
Надстраховища

Брандер Каштанова
Бій з мурахами
Спалення мурашника
Нова екскурсія в глиб країни
Пустощі Воркуна
В безпорадному стані
Зворотне плавання
Загадковий слід
В залишеній юрті
По слідах товаришів
Звільнення полонеників
Напад первісних людей
Життя в полоні
Знову в юрті
У глиб льодів
Наукова бесіда
Епілог
Післямова

Владимир Афанасьевич Обручев. Плутония
(на українском язъке).
Государственное учебно-педагогическое издательство
«Радянська школа»

Володимир Опанасович Обручов. Плутонія
Редактори *Ю. Й. Абрамський* і *В. Я. Нежнипапа*
Художній редактор *О. Г. Завістовський*
Технічний редактор *Л. І. Клименко* Коректор *П. С. Дихно*

Здано до набору 29/IV 1955 р. Підписано до друку 22/VII 1955 р.

Папір 84X108¹/₃₂. Друк. арк. 8,875 + 0,25 вкл.,
умовн. арк. 14,555 + 0,41 вкл., видавн. арк. 16,0 + 0,2 вкл.

Тираж 14.600. БФ 11866.

Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа».

Київ, Ново-Павлівська, 2. Видавн. № 7588.

Ціна без оправи 5 крб. Оправа 1 крб.

Зам. № 841. Книжкова фабрика ім. Фрунзе Головвидаву
Міністерства культури УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.